

Grønn politisk
økonomisk
analyse

Arne Thodok Eriksen

Grønn politisk
økonomisk
analyse

KOLOFON FORLAG

© Arne Thodok Eriksen
Kolofon Forlag 2009

Produksjon: Kolofon Forlag

Boken kan kjøpes i bokhandel eller på www.kolorittforlag.com

ISBN: 978-82-300-0542-2

Det må ikke kopieres fra denne boken i strid med Åndsverkloven eller avtaler om kopiering inngått med KOPINOR, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk. Kopiering i strid med lov eller avtale medfører erstatningsansvar og inndraging og kan straffes med bøter eller fengsel.

Innhold

Forord	9
Hva er problemet?	19
Klimaendringer	19
Skader på fornybare ressurser	25
Forbruk av ikke-fornybare ressurser	27
To typer pris	32
Slutt på ressursene	33
Virkninger av ressursmangel og klimaendring	34
Positive utviklingsmuligheter	36
Filosofi	39
Økologi	39
Mennesket som halvt biologisk organisme	40
Dynamiske strukturer	41
Samfunnet som en dynamisk struktur	42
Orden ut av kaos	43
Kompleksitet	45
Kompleksitet i naturen	46
Kompleksitet i samfunnet	48
Eksponentiell vekst	48
Vekst i biologiske systemer	49
Befolkningsvekst	50
Grenser for veksten	52
Komplementaritet	54
Naturens egenverdi	61
Moral eller konsekvens.....	63

Litt om spillteori	64
Moral og spillsituasjoner	67
Moral og økonomisk liberalisme	71
Kollektiv dom	72
Kritikk	75
Realøkonomi og finansøkonomi	75
Kritikk av økonomiske teorier	76
De ikke-lineære mekanismene	89
Positiv tilbakekobling	91
Psykologiske vekstmekanismer	93
Refleksivitet	94
Troen på det frie markedet	98
Perfekt konkurranse	99
Ødeleggende konkurranse	99
Markedsmetning	101
Teknisk monopol	102
Teknologi som vekstfaktor	106
Føre var prinsippet	108
Priselastisitet	109
Jordbruket og den perfekte konkurranse	111
Troen på frihandel	113
Penger	122
Konsentrasjon av kapital	125
Utflagging av kapital	127
Kapitalisering	128
Den uansvarlige kapitalen	130
Kapital / inntekts balansen	131
Krisen i tredivte årene	131
Den lange krisen	136
Kriser i 90 årene	137
Subprime krisen	139
Kriser generelt	141
Deflasjonsspiral	144
Keynesianske virkemidler	145

Inflasjonsspiral	148
Stagflasjon	149
Internasjonalisering	150
Bretton Woods	151
En risikovaluta	153
Arbeidsløshet	155
Den norske kontra den amerikanske modellen	161
Motsetning mellom miljø, sysselsetting og produktivitet.....	163
Fattigdom.....	165
De fattige land.....	169
Gjeldskrisen.....	170
De nyindustrialiserte land	176
Demokrati	180
Demokrati og nasjonalisme	182
Maktkanaler	186
Nye trusler mot demokratiet	189
Hva med kommunismen?.....	192
Den russiske kommunismen	195
Økonomien i Sovjet Samveldet	196
Oppløsningen	198
Grønn politikk	205
Krav til grønn politikk	205
De tekniske mulighetene	207
CO ₂ rensing	207
Kjernekraft	208
Fusjonskraft	210
Fornybar energi	211
Biomasse	213
Kan vi løse problemene teknisk ?	213
Regulering av kapitalen	214
Økologiske investeringer	215
Kontraktive investeringer	216
Investeringskontroll	217

Finansinstitusjoner	219
Dekapitalisering	223
Regulering av eiendomsmarkedet	228
Forskningspolitikk	230
Deling av arbeid	232
Skatt	234
Inntekts og forbruksskatt	235
Miljøavgifter	237
Kildeskatt på råvarer og energi	239
Utslippskvoter	240
Panteordninger	241
Skatt på grunnrente	241
Skatt på reklame	243
Formue og arveskatt	244
Skattekonkurranse	244
Skatt på kapitalbevegelser	245
Toll	246
Grønne scenarier	249
Stabilisering	253
Grønn politikk for å hindre kriser	254
Oppsummering	256
Strategi	259
Forståelsesgapet.....	259
Samfunnsgrupper	261
Støtte for en grønn politikk	265
Menneske mot natur.....	266
Dobbelt strategi.....	267
Modellene	272
Det mulige handlingsrommet	273
Krisepolitikk.....	274
Kilder	277

Forord

Det hender jeg ligger halv våken i sengen, jeg er ennå i drømmen, men sanser delvis virkeligheten rundt meg. Så har jeg en følelse av at noe truende kommer inn i rommet, og jeg strever for å våkne, men kroppen er lammet av søvnen –

Noe av den samme følelsen har jeg når jeg betrakter dagens politikk. Vi sanser delvis at det er fare på ferde, men klarer ikke å våkne.

Jeg har sett miljøpolitikk utvikle seg fra estetisk landskapsvern til dagens skremmende varsler om klimakatastrofe. Jeg spør meg selv – er det så ille? Ja, jeg vil påstå at det kan gå svært galt. Vi vet ikke ennå hvor alvorlig det er, men vi vet nok til at vi må prøve å våkne.

Varslene er gamle. Jeg jobbet med klimaspørsmål for tredivye år siden. Siden da har verden snakket og snakket og ikke gjort noe. Jeg griper meg av og til i å tenke at om vi, den gangen, hadde tatt det alvorlig, hadde det ikke vært noen trussel. Klimapanelet sier vi må kutte CO₂ utslippene med 60%. Men den gangen, i 1979, var utslippene omtrent halvparten av i dag. Vi var jo nesten der! Ikke nok med det, men mesteparten av de tekniske løsningene for å minke utslipp, fantes allerede den gangen, i litt mer primitiv form, riktignok, men vi kunne ha satset, og i dag lent oss tilbake uten å være redde for klimakollaps.

Men det gjorde vi ikke.

Hvis vi ser på menneskets historie, er det en ting som særmerker vår tid. Vi bruker enormt mye mer av jordens ikke – fornybare ressurser. Kan det gå i lengden? Kanskje går det i hundre år? Kanskje to hundre – kanskje tusen? Nei, ikke tusen, enhver sunn fornuft sier at det ikke er mulig. Hvis vi stadig bruker mer av alle ressurser, vil vi før eller siden komme til et punkt hvor forekomstene av tinn, bly, kobber, olje eller gass er så sjeldne, eller fattige, at det ikke er økonomisk mulig å få ut mer av dem.

Men kan vi ikke bare kutte ut veksten? Vi snakket om null vekst den gangen, og økonomene flirte av oss. Jeg har senere oppdaget at de hadde rett. Økonomien må vokse for å holde seg unna kriser.

La oss sette disse erkjennelsene sammen, og resultatet blir at en fortsettelse av dagens økonomi er umulig.

Det er vanskelig å spå. Men det er faktisk lett å spå om klima og ressurs problemene. De vil komme. Vi kan diskutere hvor snart de kommer, men ikke om de kommer. Økonomien, slik den fungerer nå, vil ikke tåle for mye av slike belastninger, den vil bryte sammen. Konsekvensene av dette kan bli svært alvorlige.

Men har du, som jeg, prøvd å si dette til folk, til direktøren, eller til mannen på bensinstasjonen?

Hvor står debatten i dag? Det har lenge vært fokusert på fattigdoms og fordelings problematikk, men den siste tiden har klimaendring tatt over som hovedsak. Ressursproblematikken har det vært taust om inntil det internasjonale energibyrådet i 2008 kom med en varsel at vi snart nærmet oss toppen av oljeutvinningen. Men betydningen av dette har ennå ikke gått opp for folk, eller de politikerne de har valgt. Når det gjelder verdenssamfunnets evne til å løse miljøproblemene, er diskusjonen ofte urea-

listisk, fordi man ikke tar med den økonomiske veksten, årsakene til den, og følgene av den.

Verken politikere eller miljøvernere er særlig villige til å kritisere veksten, for de vet at det er upopulært blant folk flest. De som gjør det, blir gjerne utskjelt som reaksjonære og urealistiske. Det fører til at kritikerne går som katten rundt grøten og prøver å innbilde folk at problemene er lette å løse.

Den økonomiske veksten fungerer slik at den kan gi oss ubehagelige overraskelser. Den vil normalt være eksponentiell, det vil si, den vokser fortere og fortere. Den vil derfor sprengte alle grenser, selv om de er aldri så romslige. Vanligvis er det slikt at hvis man har et knippe av problemer og klarer å løse ett av dem, blir situasjonen bedre. Slik er det ikke når det dreier seg om miljø og ressurser, det er ofte motsatt. Hvis vi skulle finne en energikilde som var uuttømmelig, ville det føre til en kraftigere vekst, noe som igjen førte til større belastning på andre ressurser, slik at de ble fortere tømt eller ødelagt.

Det kommer stadig nyheter om tekniske løsninger. Vi trenger ny teknologi, men slike nyheter tjener ofte til å skjule virkeligheten. Det er sjelden noen vurderer størrelsen på de problemene som ligger foran oss. Et solpanel kan fungere bra, men hvor mange trengs for å erstatte olje og kull? Hvor mye må satses? Hvor mye energi trengs til å produsere alle solpanelene? Kan vi vedlikeholde dem hvis vi ikke har olje? Solpaneler er ingen løsning før vi har svart på slike spørsmål.

Enda verre er en naiv tro på at «vitenskapen finner en løsning». Vitenskap og teknologi er «blind redskap» som like godt kan føre oss i feil retning. I dag er det slik at teknologien styrer utviklingen, og samfunnet dilter etter. Allikevel er det noe som styrer teknologien, de økonomiske kreftene.

Teknologi og økonomi er nær knyttet sammen, teknologisk utvikling er nødvendig for at økonomien skal vokse og for at enkelte grupper skal konsentrere makt og rikdom. Penger styrer teknologi og teknologi styrer penger.

Det blir sagt at man kan beholde veksten, men lede den i en annen retning, for eksempel mot et rikere kulturliv. Dette er urealistisk, for vi snakker om to områder som har lite med hverandre å gjøre. Materiell vekst er en av verdens harde realiteter. Man kan ikke bare knipse i fingrene og omdanne den til noe helt annet. Når det kommer slike påstander, så er det vel for at man ikke skal skremme folk og gjøre dem motløse. Jeg foretrekker å si ting som de er. Det er det som kan føre til løsninger som fungerer.

Man skal ikke snakke om ideologi i våre dager, for ideologiene forutsettes å være døde. Er de det? Nei, vi har en ideologi som i lang tid har vært dominerende, markedsliberalismen.

Etter kommunismens fall kom det en periode hvor den grunnleggende politiske diskusjonen var så å si fraværende. Man regnet markedet som en selvfølge, som den eneste måten å løse økonomiske problemer på. Man omfavnet derfor den ideologien som dyrket markedet i sin reneste form.

Dette er et historieløst syn. Markedsliberalismen har vært prøvd før, med dårlig resultat. Mange land har brukt andre økonomiske teorier, med godt resultat.

Markedsliberalismen har tre grunnleggende feil:

- *Den er ikke stabil.*
- *Den skaper sosiale ulikheter.*
- *Den lar seg ikke forene med en økologisk forsvarlig økonomi.*

I det siste har markedsliberalismen gjort dundrende fiasco igjen. Hva kommer etterpå? Vi vil antagelig få en slags keynesiansk politikk. Men dette løser ikke klima og ressursproblemene, tvert imot, Keynes oppskrift er å motvirke kriser ved å øke forbruket.

Det er mange feil ved dagens dominerende økonomiske teorier. Den viktigste er at de bygger på likevekstsmodeller. Disse stemmer i en del tilfeller, men i mange forhold er de feil. Økonomien inneholder selvforsterkende mekanismer. Slike systemer vil normalt svinge, og de kan komme ut i en kaotisk tilstand. Økonomien kan ikke holde seg på samme nivå, men må velge mellom vekst eller tilbakegang. Den vil ikke klare nullvekst eller en reduksjon i forbruket. Den må vokse for å unngå krise. I tillegg kommer den ofte opp i spill situasjoner, hvor aktørene blir låst på en kurs som kan føre i uønsket retning, og eventuelt ende i sammenbrudd.

Men om man ikke kan beregne økonomien, kan man allikevel vite en del om hvordan den fungerer. Vi kan vite noe om selve mekanismene bak det som skjer, og det kan vise oss hvordan vi bør utforme politikken.

Vi har fått en grønn politisk bevegelse. Jeg er selv med, og sant å si, har det vært som å stange panna mot veggen. Ikke så rart, egentlig. Den grønne bevegelsen står foran en svært vanskelig oppgave. Det kan være tøft nok å storme systemet på vegne av de undertrykte, men oppgaven er i alle fall klar nok, og de du kjemper for, er mer enn villige til å følge deg. Slik er det ikke denne gang. De endringene som må gjøres, er på vegne av fremtiden, ikke noen av dagens sosiale grupper. Derfor er det heller ikke noen gruppe som vil støtte grønn politikk. De som vil støtte den, er de som har forstått hvilke farer som ligger foran oss. Dette er ikke noen enhetlig gruppe, den er temmelig sammensatt, og det er sørgelig få som skjønner at det er alvor. Det er heller ikke mulig å kom-

me med enkle løsninger. De endringene som må komme vil være dyptgripende.

Boken er utarbeidet for å gi et bedre teoretisk grunnlag for den nye grønne politiske bevegelsen. Er det teoretiske grunnlaget så dårlig? Det kommer an på hva man betrakter. På noen områder er det bra, på andre, dårlig. Det er sagt og tenkt mye om de store, generelle prinsippene, og det er gjort mye når det gjelder jordnære, praktiske problemer. Men det som ligger mellom har ofte vært overfladisk behandlet.

Innen grønn økonomi har det vært arbeidet en del med skattepolitikk og indikatorer for livskvalitet. Men store områder er så å si udekket. Det som først og fremst mangler, er en analyse av hvorfor dagens økonomi oppfører seg som den gjør. De forklaringsmodellene vi har, er på den ene siden, klassisk økonomisk teori, og på den andre, marxistisk kritikk. Men ingen av dem gir grunnlag for å forstå de nye problemene som ligger foran oss.

Grønn politikk må fylle to krav, kravet til mennesket og kravet til naturen. Den må skape mest mulig velferd med minst mulig forbruk. Det første kravet er vanskelig nok, det andre er noe helt nytt.

En ikke – vekst økonomi er nødvendig for at samfunnet skal klare seg på lang sikt, men den er aldri utprøvd i praksis. Det finnes knapt noe samfunn som har gjort dette frivillig. Teorien bak en slik økonomi er dårlig utredet. De fleste forslagene jeg har sett, har vært urealistiske, i og med at de ikke vurderer konsekvensene. Det har derfor vært ganske lett for tradisjonelle økonomer å avvise dem.

Videre finnes det mange reformforslag som er både seriøse og realistiske. Men de er delreformer, og man vurderer sjelden hva slags virkninger de vil få på resten av samfunnet. De kan derfor være urealistiske selv om de isolert sett er seriøse.

For å skape velferd med redusert forbruk må vi forandre samfunnets materielle struktur. Vi må endre både produksjonsmønsteret og forbruksmønsteret. Vi må også gi økonomien en større stabilitet, slik at den kan tåle en senkning av forbruket uten å gå inn i en krise.

Til dette trengs flere virkemidler. Det viktigste av dem er at vi må styre investeringene, både når det gjelder mengde og formål. Men en slik styring er det vi vanligvis forbinder med en planøkonomi, og denne har vist seg å fungere dårlig på sikt, selv om den i kortere perioder kan være effektiv. Vi må derfor finne en ny styringsform, som er sterk nok til at den kan snu utviklingen, men samtidig tillater variasjon og mangfold. Det blir vanskelig, og denne boken inneholder ikke noe mer enn en grov skisse. Men det er feil å legge for sterke føringer på fremtiden. Veien må bli til etter hvert som vi går.

Hvem har ansvaret for utviklingen, politikerne? Nei, folk flest har ansvaret.

Når folk klager på politikerne, så klager de egentlig på seg selv, for det er jo de som velger dem. Det er derfor ikke nok at politikerne forstår problemene. Folk flest må forstå dem, for det er herfra den virkelige makten kommer. Velgerne har makt hvis de vil bruke den, og med makt følger ansvar.

Er politikerne udugelige og bare ute etter makt? Nei, de er neppe verre enn folk flest. Men de er svært bundet av systemet. Det er for enkelt å si at makt korrumpere. Saken er heller at makt krever. Makten er bygd på et bestemt system, og det krever visse holdninger og handlingsmønstre. Systemet, i seg selv, former politikerne.

Hvis en politiker skal bryte med utviklingen, må vedkommende ha støtte. Først og fremst støtte fra velgerne, men det er like viktig med støtte i politisk og økonomisk teori. Virkelige endringer kan bare gjennomføres når man forstår hvordan systemet virker, og hva som er feil med det.

Men, sier folk, vi føler oss maktesløse. Samfunnet blir styrt av krefter som vi ikke har kontroll over. Sant nok, samfunnet blir først og fremst styrt av økonomiske krefter. Disse kreftene erobrer stadig mer makt på bekostning av demokratisk valgte organer. Verden er i ferd med å bli avdemokratisert.

Hvem kontrollerer så økonomien? En liten klikk av milliardærer? Det finnes naturligvis slike maktkonsentrasjoner, men selv milliardærene kan ikke gjøre hva de vil. De må følge visse handlingsmønstre hvis de skal holde på makten. Makt krever, og penger krever. Man kan spørre om det er menneskene som bruker penger, eller pengene som bruker mennesker.

Men det er politikerne, og dermed velgerne, som har tillatt at det er blitt slik. Det er også klart at makten kan tas tilbake hvis det er vilje til det.

Velgerne har derfor et ansvar fordi de ikke bruker den makten de virkelig har.

Hovedtemaet i denne boken er ikke å dokumentere miljøproblemer, for det har andre gjort bedre. Det er heller ikke å føre statistikker over utviklingen, og dokumentere hva som er galt. Temaet er å vise hvordan økonomien fungerer, og at den på enkelte områder fungerer destruktivt. De ideene som presenteres, kan ikke kalles teorier, for de er for lite utviklet. Det jeg ønsker å vise, er nye måter å tenke på. Deretter blir det forhåpentlig en debatt, og ut av den bør det komme hypoteser som kan videreutvikles teoretisk.

Jeg håper at boken blir et bidrag til en prosess som er i gang, men som trenger nye impulser. Det haster.

Kildehenvisningene er ment å dokumentere hvor jeg har hentet tall og fakta. De er oppført under det kapittelet hvor de hører hjemme. Men i samme kapittel kan det også være fakta og vurderinger som ikke finnes i den kilden som er oppgitt. Kildehenvisningene dekker ikke alt. Først og fremst

gjelder det de vurderingene jeg selv står for, men på noen felter, for eksempel demokratiets historie, er det ikke oppført kilder. Dette er fordi kildene er så mange, og så spredt, at det ville bli uoversiktlig.

Mange av kildene er bøker som anbefales å lese. Noen er vanskelige å få tak i, men noen er lett tilgjengelige, som for eksempel Rune Skarsteins «Økonomi på en annen måte».

Hva er problemet?

Klimaendringer

Oppvarmingen er i gang. Det er i dag svært få forskere som tviler på dette. Det skyldes først og fremst utslipp av de såkalte klimagassene, CO₂, metan, lystgass, og KFK gasser. Disse slipper gjennom solstråling, men stanser varmestrålingen ut fra jorden igjen. Temperaturen på jorden vil da stige.

Effekten av klimagassene fordeler seg slik:

- 56,5 % kommer fra CO₂ utslipp fra fossilt brennstoff, altså menneske skapte utslipp.
- 17,3 % fra avskoging (også menneske skapt).
- 2,8 % fra CO₂ fra andre kilder.
- 14,3 % fra metan.
- 7,9 % fra lystgass.
- 1,1 % fra syntetiske drivhusgasser (KFK gasser).

Fordelt på samfunnsøkonomiske sektorer fordeler klimagassutslippene seg slik:

- 25,8 % fra energiforsyning
- 13,1 % fra transport
- 7,9 % fra boliger og næringsbygg
- 19,4 % fra industri
- 17,4 % fra skogbruk
- 13,5 % fra landbruk
- 2,8 % fra avfall og spillvann

Metan stammer fra naturlig nedbryting av organisk materiale i sumpområder, men utslippet har steget de siste årene. Man regner med at det hovedsakelig skyldes ris-

dyrking, økt antall husdyr, bruk og utvinning av naturgass, og søppelfyllinger. Lystgass, N_2O , stammer vesentlig fra nedbryting av kunstgjødsel i det tradisjonelle jordbruket. KFK produksjonen har stanset, men gassene holder seg lenge i atmosfæren.

I sin siste rapport sier det internasjonale klimapanelet at det er 90% sjanse for at klimaendringene skyldes menneskelig påvirkning.

Temperaturøkningen de siste 100 årene har vært ca 0,7 grader, og økningen av CO_2 i atmosfæren på litt over 30%. Utslippene har hittil bare økt, og de tiltakene som har vært satt inn, har hatt liten effekt, de er også i stor grad symboliske.

Det er mulig at man kan holde temperaturøkningen under 2 grader, men da må det settes inn kraftige tiltak, og de må komme fort. Det er liten grunn til å tro at dette skjer. I så fall vil temperaturen stige mer enn 2 grader, og da kan en rekke selvforsterkende mekanismer slå til:

Snø er hvitt, det reflekterer sollyst ut i verdensrommet igjen, og kjøler jorden. Når snødekket minker, vil mer energi bli absorbert av jordoverflaten. Når havis smelter, vil det mørke vannet ta opp mer solenergi.

Når temperaturen stiger i kaldere strøk, vil humus i jordlaget brytes ned. Dette vil slippe løs store mengder CO_2 . I arktiske strøk er det permafrost, det vil si at bakken er frosset hele året. Når dette smelter, kan store mengder CO_2 og metan frigjøres. (Metan er ca 20 ganger kraftigere drivhusgass enn CO_2). Det er anslått at det befinner seg mellom 200 og 950 gigatonn karbon i permafrosten. I atmosfæren i dag er det ca 750 gigatonn.

Tropiske regnskoger vil bli tørrere og mer utsatt for skogbrann. Dette kan rasere store skogstrekninger og slippe ut enorme mengder CO_2 .

Havet vil absorbere mindre CO₂ når det varmes opp. (I dag tar det opp 30 – 40% av det som slippes ut).

Havet vil bli surere når det tar opp mer CO₂. Det truer mange arter, og hindrer at muslinger og koraller får utviklet skall. Det vil igjen redusere havets evne til å ta opp CO₂.

Korallrev vil dø ved for høy temperatur. De vil ikke lenger ta opp CO₂, men brytes ned, og derved slippe det ut igjen.

På havdyp mellom 500 og 1000 meter ligger en type is som kalles hydrater. Denne inneholder store mengder metan, omtrent like mye som verdens kjente reserver av andre fossile brennstoffer. Ved økt havtemperatur kan disse brytes ned, og metan slippes ut. Nordishavet er spesielt utsatt for dette, da temperaturen forventes å øke mye, og hydratene ligger på grunnere vann.

Hvis overflatevannet blir varmere, vil sirkulasjonen mellom dette og dyphavet bli mindre. Dyphavet kan bli anaerobt, det vil si, uten oksygen. Det vil utrydde mange arter.

På grunn av disse mekanismene kan vi, ved økning over tre grader, risikere at temperaturen øker raskt videre, uten at vi kan stoppe det. Vi kan ende på 6–8 grader, noe som vil forandre jordkloden fullstendig.

Den viktigste effekten av klimaendringen er at den vil ramme matproduksjonen, enten gjennom tørke, flom, eller stigende havnivå.

Det blir antakelig ikke flere stormer, men de som kommer, vil bli kraftigere. Vi vil få stormer som er kraftigere enn «Katarina», og det området som er utsatt for dem, vil bli større.

Det vil bli mer nedbør, men ikke flere regnværsdager, det vil med andre ord regne kraftigere når det først regner. Noen områder vil få mer nedbør, som for eksempel Nord Europa, Russland, Sør Amerika utenom Chile, og muligens

India. Det kan øke jordbruksproduksjonen, men også faren for flom. Dette kan ramme områder med stor matproduksjon, som for eksempel de store elveslettene i India og Bangla Desh.

Det vil bli økt fordamping og derfor verre tørkeperioder. Man regner med at Middelhavsområdet, Sahel, det nordlige Kina, Sentralasia, Karibien og Chile, er spesielt utsatt. I Sahel området kan det, ved ca 2 grader høyere temperatur, bli fuktigere, men stiger temperaturen videre, vil det bli tørre enn nå.

Det vil bli varmere på høyere breddegrader. Man kan derfor tenke seg at land lengre mot nord vil bli mer fruktbart, og kompensere for tapt jordbruksproduksjon andre steder. Det er nok sant, men etablering av nytt jordbruk vil ta tid, dessuten vil man måtte flytte befolkningsgrupper som er blitt rammet i de tørre områdene. Det kan bli svært vanskelig politisk.

Et varmere klima i nord områdene kan true den vegetasjonen som er der, denne er tilpasset dagens klima, og vil trives dårligere hvis det blir varmere. Vi kan få en midlertidig skogdød før andre arter får etablert seg.

På litt lengre sikt vil havet stige slik at kystbyer og lavtliggende land blir oversvømt. Klimapanelet kalkulerer med en relativt beskjeden økning i havnivået. Men klimapanelet er konservativt, de vil ikke si mer enn hva de har solid grunnlag for. I praksis tar de ikke stilling til smelting av isbreer, da det er vanskelig å forutsi. Breer smelter ved at de renner sakte og sikkert bort, men de kan også rase ut i havet og smelte der. Dette kan gå svært fort.

Man regner med at havet har steget med ca. 17 cm det siste århundret. Men det kan bli mye verre. Hvis Grønlandsisen smelter, vil det heve havet med ca. 7 meter. Hvis isen på den antarktiske halvøy i Vest Antarktis smelter, vil dette også bidra med ca. 7 meter. Hvis både

Grønlandsisen og hele Antarktis smelter, vil havet stige med ca. 65 meter.

Det er få som tror at dette vil skje, men hvor stor stigningen blir, er vanskelig å si. Det er slik at en global temperaturøkning vil slå sterkere ut ved polene enn ekvator. Dette gjelder spesielt ved Nordpolen. Den sørlige delen av Grønlandsisen er ekstra utsatt. Ved sydpolen har det vært en rask temperaturstigning på den Antarktiske halvøy.

Hvis havet stiger, vil det gå ut over lavtliggende byer og jordbruksland. Svært mange mennesker bor i lavtliggende områder. Vi kan få store flyktningstrømmer og drastisk redusert jordbruksproduksjon. I tillegg vil alle verdens havnebyer trues, og må bygges om for fortsatt å fungere. Noen ligger så lavt at de kanskje ikke kan reddes. Norge har mye fjell, og vil klare seg relativt godt, men mye norsk bebyggelse ligger ved havet.

Vi vet ikke hvor mye havet vil stige, vi vet heller ikke hvor fort det vil skje. Antagelig blir det ikke noen vesentlig økning før 2050, men når den kommer, vil den være umulig å stanse.

Hvis vi får en temperaturstigning på 6 grader, er det sannsynlig at all innlandsis smelter, og havet stiger med 65 meter. Da vil verden se helt annerledes ut, og det vil neppe være plass til så mange mennesker på jorden.

Men det kan bli problemer selv ved små endringer, fordi mennesket har tatt kloden så intenst i bruk. Vi bor på utsatte steder, og er avhengige av en stor matproduksjon.

Men – har ikke klimaet forandret seg før? Joda, under istiden var temperaturen ca 5 grader lavere, og havet lå omtrent 70 meter under dagens nivå. Men det har også eksistert varme perioder. På slutten av paleocen, for omtrent 55 millioner år siden, var en kraftig temperaturøkning. Den skyldtes antagelig vulkansk aktivitet, noe som slapp ut enorme mengder CO₂. I den etterfølgende perioden var det tropisk regnskog i

Tyskland, og ingen is ved polene. Vi kan nå stå foran en like sterk oppvarming.

Den verste perioden i jordens historie var imidlertid sen perm, for ca 250 millioner år siden. Årsaken var antagelig også vulkansk aktivitet og CO₂ utslipp. Da døde ca. 90% av artene i havet, og 35% av artene på land.

FNs klimapanel har anslått at CO₂ utslippene må reduseres med 60% for å stabilisere klimaet – seksti prosent! Det er forbasket mye – er det mulig?

Kyotoavtalen betyr egentlig ikke reduksjon av utslippene, men en stabilisering. Men selv med disse beskjedne målene har den hatt liten effekt, på grunn av USAs steile holdning. Norge er imidlertid ikke mye bedre, vi har jobbet febrilsk for å godkjent et system med kvotehandel. Dette betyr at avtalen egentlig åpner for økte utslipp. Landene i Øst Europa fikk kvoter som var basert på utslippene før kommunismens fall i 1989. Siden da har utslippet gått ned på grunn av krise og omlegging. Men de har fremdeles disse store kvotene som de kan selge, blant annet til Norge.

De nye industrigigantene, Kina og India, er gamle kulturland som ikke finner seg i å bli liggende på andre plass i verdenssamfunnet. De vil ikke gi opp vekstpolitikken. Det er klart at de også vil innse behovet for utslippsreduksjoner, men hvis Vesten prøver å jukse seg unna med å kjøpe utslippskvoter, kan vi ikke regne med noen samarbeidsvilje. Det som trengs er en forsterket avtale, hvor alle land, også nyindustrialiserte land og utviklingsland er med.

Men det viktigste problemet er at redusert energibruk strider mot ett av de viktigste prinsippene i den industrielle økonomien. Vår økonomi er avhengig av vekst. I 70 og 80-årene lå veksten i energiforbruket på omtrent to prosent, noe som gjorde at det fordoblet seg omtrent hvert 36 år. Fra ca 2000 til 2008 var det enda større vekstrater, på grunn av Kinas og Indias vekst. Oljeforbruket steg med over fire pro-

sent hvert år, noe som gir en doblingstid på 15 – 16 år. Det er et skrikende misforhold mellom denne veksten og hensynet til klimaet.

Skader på fornybare ressurser

De viktigste fornybare ressursene er de som skal til for å produsere maten vi lever av, det vil si fiske og jordbruk.

Verdens matproduksjon stiger fremdeles, men klarer ikke å oppveie for det økte folketallet. Matproduksjon per innbygger lå på en topp omkring 1995, men er på vei ned. Imidlertid har befolkningsveksten begynt å gå ned, og man regner med at vi kan nå et stabilt tall på ca. 10 milliarder omkring år 2050.

Det finnes ressurser som kan tas i bruk. Jordbruket i Øst Europa ligger nede på grunn av den politiske og økonomiske krisen. Hvis denne blir løst, skulle disse landene kunne produsere langt mer. Men den største reserven ligger i de rike lands forbruksmønster. Vår diett består av mye kjøtt. Mye korn går derfor til dyrefor istedenfor menneskemat. Hvis vi gikk over til en vegetabilsk diett, ville verden få ca 30 % mer mat å rutte med. Men det er tvilsomt om vi viser så stor solidaritet med verdens fattige. Det er heller slik at kjøttforbruket øker i India og Kina.

Jordbruk trenger vann, og dette er også en overbelastet ressurs. Elver som Colorado, Nilen, Ganges, Indus, Phraya, Huang he, Syr Darja og Amu Darja blir tappet så mye at de av og til tørker inn før de når utløpet. Grunnvann blir også tappet ned. Den verste situasjonen er i nord Kina, men også i USA, India, og Saudi Arabia forsvinner grunnvannsreservene.

Verdens jordbruksareal har nærmest stagnert, og med en stigende befolkning, betyr det mindre land per person. Men samtidig har det vært en økning i produktiviteten,

som hittil har holdt matforsyningen oppe. Imidlertid er det ikke slik at landarealet er stabilt, det forsvinner stadig land. Årsakene er urbanisering, veibygging, saltforgiftning og erosjon. Dette motvirkes av at nytt land brytes. Det landet som forsvinner er som regel mer produktivt enn det nye, og nybrytingen går ofte på bekostning av verdifull skog. Et eksempel på dette er uthogging av verden regnskoger. Disse er imidlertid også en ressurs, de holder på store mengder CO₂, de regulerer klimaet, ved at de øker nedbørmengden, og de er hjem til et stort antall arter, som nå står foran utryddelse.

Samtidig med stagnerende jordbruksproduksjon, er det også krise i verdens fiskerier. Store kapitalinteresser har satset på fabrikktrålere, og de soper havene tomme, samtidig som de utkonkurrerer det tradisjonelle kystfisket. Fangsten fra dette fabrikkfisket går ofte til dyrefor og industriråstoff. Verdens fiskeflåte er alt for stor i forhold til ressursene. Den er egentlig helt uøkonomisk, men blir opprettholdt fordi mange land subsidierer den. De fleste havområder er nå truet av overfiske.

I tillegg har vi fått en ny joker inn i kortstokken, biobrennstoff. Det betyr i praksis etanol, produsert fra mais eller sukkerrør, og olje, produsert fra forskjellige oljevekster, som for eksempel oljepalmer eller raps. I noen land (Norge) er det snakk om å bruke trevirke, skaffet til veie ved vanlig hogst, eller dyrket for formålet. Denne teknologien er ikke ferdig utviklet ennå.

Denne teknologien har en tvilsom klimaeffekt, da det brukes mye energi i dyrking og fremstilling. Den kan føre til avskoging, og den konkurrerer med matproduksjonen.

Forbruk av ikke-fornybare ressurser

Skader på ikke-fornybare ressurser er det samme som forbruk av dem. Vi kan ikke stanse skadene, men vi kan bremse utviklingen ved å minke forbruket.

De viktigste ressursene er energiresursene, olje, kull og gass. Deretter kommer metaller og andre mineraler. Metaller, og noen andre stoffer, som glass og plast, kan resirkuleres, smeltes og brukes om igjen. Dette gjøres særlig hvis råstoffet er verdifullt. Gull resirkuleres så å si 100%, mens jern og aluminium ofte ender på søppelhaugen.

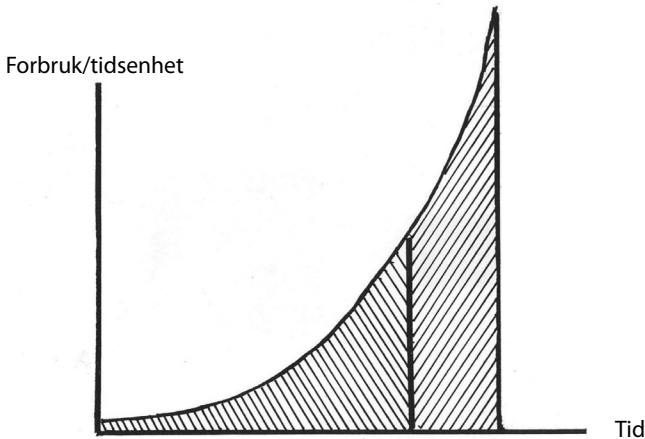
Noen av disse ressursene er rikelige, slik som jern, kull og aluminium, andre er knappere, slik som bly, kvikksølv, tinn, zink, fosfat og uran.

Hvor lenge de totale ressursene vil vare, er avhengig av forbruket, og hvor store ressursene er. Egentlig vil det aldri bli «slutt», vi må bare gå over til fattigere forekomster. Hittil har det vært slik at utvinnings teknologien hele tiden har bedret seg, derfor har vi klart å holde prisene nede og forbruket oppe.

Er det da noe problem? Ikke i den nærmeste framtid, men vanskelighetene kan komme mye tidligere enn vi skulle tro etter disse beregningene.

Økonomien har, når den ikke er i krise, en tendens til å vokse eksponentielt. Råvarebruken stiger også eksponentielt, men kanskje ikke så bratt, på grunn av sparing og resirkulering.

Man kan bli lurt av eksponentiell vekst. La oss si at vi oppdager nye forekomster av en ressurs, slik at det blir dobbelt så mye som vi trodde vi hadde.

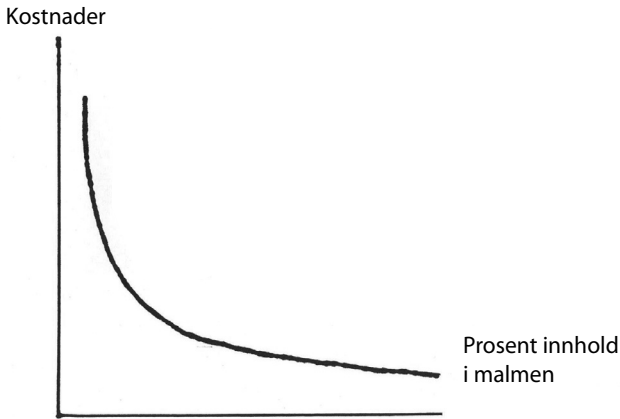
Arealet under kurven viser det totale forbruket. Det første skraverte feltet viser den mengden vi opprinnelig trodde vi hadde. Etter et visst antall år er dette brukt opp. Det andre skraverte feltet viser hva vi får i tillegg hvis ressursene blir doblet. Men på grunn av at forbruket stiger, varer det ikke dobbelt så lenge. Vi ser at selv med en dobling av ressursene får vi bare en liten utsettelse av krisen.

Vi kan ta et annet eksempel.

La oss si at gassreservene er beregnet til å vare i 240 år med dagens forbruk. Hvis forbruket stiger med 3,5% per år, vil de vare i bare 64 år.

I vårt økonomiske system vil de rikeste forekomstene bli brukt først, disse er billigst å utvinne, og vil konkurrere ut andre forekomster.

Når forekomstene blir fattigere, stiger kostnadene sakte i begynnelsen, men kommer man under et visst nivå, vil de begynne å stige bratt.

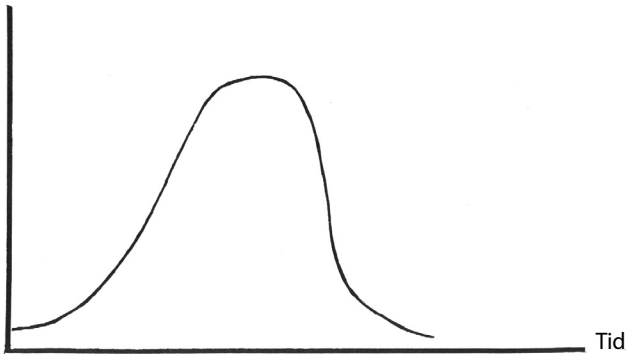

For å utnytte fattigere malmer må man bruke mer energi, og mer av alle typer ressurser. Det vil bli større sår i landskapet, og større avfallshauger, fordi man må grave ut og knuse flere tonn stein. Til rensing av malmer brukes som regel mye vann, og vannbehovet vil øke, samtidig som stadig mer forurenset spillvann slippes ut.

Forurensinger følger samme mønster som utnyttelse av råvare ressurser. Hvis man skal ha en høy rensingsgrad, stiger kostnadene raskt. Å rense 100 % er umulig. Hvis vi, som for eksempel i gruveindustrien, skal behandle økende mengder malm, kan vi ikke bare rense spillvannet og ha like ren natur som før. Vi kommer til en grense hvor kostnadene øker for mye, kravene til rensing kan ikke oppfylles, og forurensingen vokser uten at vi kan stoppe den.

Minkende forekomster fører til at utvinningen når en topp, og så avtar den, som i denne kurven. Vi ser at nedturen blir brattere enn oppturen. Det er fordi man da har et mye større forbruk.

Forbruk/tidsenhet

Oljeutvinningen i USA har fulgt omtrent en slik kurve. Det begynner å bli tomt i USA, men ikke i resten av verden. De største ressursene ligger i Midt Østen, og det er problematisk for de rike land. De prøver derfor å dominere dette området økonomisk og militært.

Men hvor mye olje er det egentlig i Midt Østen? Problemet er at vi ikke har sikre tall. Opec landene har et system som setter tak for utvinningstakten i de enkelte land. Dette er for å holde prisnivået oppe. Hvor mye et land får lov til å pumpe opp, bestemmes blant annet av de påviste gjenværende ressursene. Da dette prinsippet ble innført, meldte plutselig alle landene at de hadde mye større ressurser enn tidligere antatt. Saudi Arabia regnes å ha verdens største ressurser, men det er mange som tviler på at dette er riktig. De har bare oppdaget et nytt felt, og dette er av dårligere kvalitet. Det er de gamle feltene som dominerer. Disse blir «mer verdt» fordi man med ny teknologi kan utvinne mer fra samme felt. Hvor lenge dette kan foregå, er vanskelig å si, og Saudi Arabia tillater ikke uavhengige analyser.

Det samme problemet finner vi i mesteparten av verden. Det blir ikke funnet så mange nye oljefelt. Reservene har økt fordi teknologien har gjort det mulig å utvinne mer av de gamle. Offisielt blir det hevdet at man ikke har anstrengt seg for å lete etter nye felt, men er dette sant, vil vi finne mer hvis vi økte leteinnsatsen? Det er tre områder som peker seg ut som interessante, Russland, Nordishavet og området omkring det Kaspiske hav. Hvor mye som finnes her, vet vi ikke ennå. I det siste er det også funnet nye felter utenfor Brasil. Imidlertid er feltene i Nordsjøen og utenfor Mexico i ferd med å bli tømt.

I 2008 gikk det internasjonale energibyrået ut og sa at vi snart nærmet oss oljetoppen, peak oil. Konvensjonelle oljekilder ville gi mindre olje, men oljeskifer og oljegrus kunne erstatte det. Imidlertid vil disse gi større CO₂ forurensing.

Men det er flere problemer:

Det vil bli mangel på flere ressurser samtidig. For å utvinne et tonn olje, må man også forbruke litt olje, og litt stål, litt kobber, bly, osv. Når ressursene blir knappere, vil prisene stige. Når prisene på disse andre råvarene stiger, blir oljeutvinningen også dyrere. Kostnadsøkningene vil derfor forsterke hverandre.

Råvareressursene blir først og fremst brukt i de rike land, men mange av forekomstene ligger i fattige land. Kriser i disse landene vil føre til krig og konflikter. Dette vil også ramme råvarestrømmen. Noen råvarer kan bli «blokkert», eller utvinningen bli bevisst sabotert. Det vil bli fulgt av militær innblanding fra de landene som er avhengige av ressursene. Gulf krigen og Irak okkupasjonen er et godt eksempel på dette. Vi må regne med at Midt Østen blir gjenstand for stadig nye militære aksjoner.

Man skiller mellom ressurser, som er den totale mengden, og reserver, som er den påviste, og utnyttbare mengden. Reservene kan være stabile, eller til og med øke, etter hvert som man finner mer, men ressursene vil bare minke.

Det finnes ingen gode tall over mengden ressurser, men dette er et lite overslag:

	Varighet i antall år	
	Reserver med 2% vekst/år	Ressurser med 2% vekst/år
Aluminium	81	1070
Kobber	22	740
Jern	65	890
Bly	17	610
Nikkel	130	530
Sølv	15	730
Tinn	28	760
Zink	20	780

Vi ser at reservene er temmelig knappe, mens ressursene virker ganske store. Imidlertid vil prisen stige bratt når vi går mot slutten av ressursene. Det er kalkulert med en vekst på 2% per år, og dette vil sikkert ikke kunne opprettholdes i så lang tid. Men en stans i veksten kan ha ubehagelige konsekvenser hvis vi ikke gjør noe med det økonomiske systemet.

To typer pris

Råvareprisene har vært lave i så å si hele den industrielle epoken, unntagen kortere episoder, som da OPEC presset opp oljeprisen i 1972. I 2008 steg oljeprisen igjen, men denne gangen var det ikke OPEC som sto bak, det var først og fremst den økede etterspørselen fra Kina og India som drev

prisene oppover. Prisene har siden falt noe, men er fortsatt høye. Men er dette et tegn på at oljealderen er slutt? Nei, det kommer an på hvor mye mer olje man klarer å finne.

Det er imidlertid forskjell på markedsprisen, og hva det koster å utvinne oljen. Den første bestemmes av tilbud og etterspørsel, den stiger hvis etterspørselen stiger. Vi kaller dette en *demand drive* mekanisme. Den andre stiger hvis det koster mer å utvinne oljen. Vi kaller det en *cost push* mekanisme. Den varierer etter hvor man tar opp oljen, den er mye lavere i Saudi Arabia enn i Nordsjøen. I Nordsjøen koster det opp mot 40 dollar per fat. I Irak er det bare to dollar. Når markedsprisen er på hundre dollar, er det ikke så rart at det har blitt krig. En stor forskjell på markedspris og kostpris kan utløse kamp om ressursene.

Vi bør skille mellom markedspris og kostpris. De to har vidt forskjellig virkning på økonomien. Skal vi forutse en ressurs og miljøkrise, må vi først og fremst se på kostprisen.

Slutt på ressursene

Vi har forutsatt at teknologien vil fortsette å utvikle seg. Men til det trengs en god økonomi. Går økonomien dårlig, kan det bli vanskelig. Man må da bruke mer av samfunnets ressurser til å utvikle utvinningsteknologi. Dette vil gå ut over andre områder og presse økonomien generelt. Men vi kan ikke bruke alle ressurser til dette. Til slutt kan vi komme til et punkt hvor det ikke er penger til å videreutvikle teknologien, og det blir umulig å utvinne de stadig fattigere ressursene.

Det blir altså ikke slutt fordi det ikke finnes mer, men fordi det ikke er økonomisk mulig å utvinne de reservene som finnes.

Ressursene er spredt ut over hele kloden. Det er slik at de lettest tilgjengelige blir brukt først. Man må derfor gå til stadig mer perifere strøk. Noen av disse kan være vanske-

lig tilgjengelige, og andre politisk ustabile. Men det kreves også et enormt transportapparat for å hente ressurser, bearbeide dem, og sende produktene ut igjen. Dette apparatet trenger stadig nyinvesteringer, og det krever energi. Mye av transporten er sjøtransport. Hvis havet stiger, vil det ramme havnebyene. Havneanleggene må bygges om for å fortsatt fungere. Vi kan komme til et punkt hvor det ikke er mulig å opprettholde systemet, og hvis det bryter sammen, kan det bli umulig å få det i gang igjen.

Når det gjelder energiressursene, er det imidlertid ikke disse, men utslippene av CO₂, som begrenser bruken. Vi kommer i vanskeligheter lenge før de er brukt opp. De ressursene som det finnes mest av, kull, oljeskifer og oljegrus, er også de verste når det gjelder CO₂ utslipp.

Det er den eksponentielle veksten som er problemet. Hvis vi istedenfor hadde stabilisert økonomien, stanset veksten, og satt inn alt det vi hadde av teknologi for å spare og resirkulere ressursene, ville de vare mange hundre år.

Men vår økonomi vokser eksponentielt, den er så å si nødt til å gjøre det. Årsakene til dette skal vi se på senere.

Virkninger av ressursmangel og klimaendring

En virkelig råvarekrise vil være karakterisert ved stigende priser, men da er det snakk om en cost push mekanisme. Det vi så både i 1972 og 2008, var først og fremst en demand drive prisstigning.

En klimaendring vil belaste økonomien på flere måter. For det første vil vi få direkte kostnader ved naturkatastrofer, som stormer og oversvømmelser. Stiger havet over en meter,

kan disse kostnadene bli svært store. For det andre vil den drive matprisene i været på grunn av flom og tørke. For det tredje vil dette føre til folkeforflytninger. Disse menneskene må repatrieres, og det vil koste mye. Blir flyktningstrømmen for stor, vil det bli ødeleggende konflikter.

Hvis disse problemene øker, hvordan vil de ramme økonomien, hvordan vil det ta seg ut fra vanlige menneskers ståsted?

Vi vil få en inflasjon fordi kostnadene ved å produsere varer vil stige. Samtidig med inflasjonen vil de høye kostnadene legge press på hele økonomien, og den vil stagnere.

En klimakrise og ressurskrise vil derfor vise seg i økonomien som en stagflasjon.

Rundt midten av 70 åra hadde vi en internasjonal stagflasjon. Den var allikevel annerledes enn den som blir utløst av en økokrise. Den gangen var det de økte oljeprisene som utløste den. Men det var en markedspris, pengene kom tilbake i økonomien som et kapitaloverskudd i vestlige banker. Fra 2005 til 2008 hadde vi samme situasjon, det var enorme overskudd på utvinning av olje. Dette skaper store formuer av finanskapital.

For mye finanskapital er farlig for økonomien, særlig hvis økonomien ellers går dårlig. Pengene kan ikke plasseres i sunn virksomhet, og vil isteden bli brukt til spekulasjon. Det vil skru opp priser på eiendom og attraktive varer.

En framtidig stagflasjon som skyldes ressurs og miljøproblemer, er noe helt annet, pengene er faktisk tapt, de kommer ikke tilbake via en omvei. En slik krise kan ikke løses med tradisjonelle midler. Den vil kreve en omforming av det økonomiske systemet.

En stagflasjon vil føre til at samfunnet generelt blir fattigere. Hvis de sosiale forskjellene samtidig øker, må vi regne med

at underklassen vil måtte bære de største byrdene, og den vil bli mer og mer utarmet.

Markedene vil derfor minke så mye at det kan bli vanskelig å opprettholde masseforbrukssamfunnet. Færre varer vil bli masseprodusert, og de vil derfor bli dyrere, noe som igjen minker forbruket. Det vil bli en selvforsterkende effekt, og økonomien kan gå i spiraler nedover. Men dette er ingen tradisjonell krise, den er verre.

Vi kan få en minking av den økonomiske aktiviteten, som igjen fører til mindre miljøbelastninger. Vil da tingene bli bra igjen? Det er ikke lett å si noe på forhånd om en slik situasjon, men en del skader på naturen, særlig klimaendringer, vil være irreversible, eller i alle fall vil de fortsette å forverres en stund etter at påvirkningene er opphørt.

Økonomien har en tendens til å svinge. Vi kan derfor få midlertidige oppgangstider og sosiale forbedringer. Men vi har en varig motsetning mellom økonomi og natur. Går det bra for økonomien, så går det dårlig for naturen.

Det mest sannsynlige er at vi får store svingninger, men ingen varig forbedring, antagelig vil hver nye krise bli verre enn den forrige.

Positive utviklingsmuligheter

Men det finnes vel også positive tendenser?

Jovisst, og dessuten må vi regne med at det oppstår nye faktorer som kan lede utviklingen i en bedre retning.

La oss se på mulighetene, først en liten oppsummering av de gode utsiktene.

NIC landene har klart det som utviklingshjelpen ikke har klart, løfte folk opp av fattigdommen. Hvis NIC revolusjonen brer seg til flere land vil det omfatte stadig flere mennesker. Men NIC metoden er ikke den eneste med suksess. Frivillige

bevegelser har i en årrekke arbeidet med landsbyprosjekter rundt omkring i den tredje verden. Mange av dem har vært vellykket. De viser en vei ut av uføret som er helt annerledes.

NIC metoden har en stor svakhet, den krever økt ressursbruk og fører til økt forurensing. Det er en feil som den deler med I landenes økonomi, som gjør at den vanskelig kan bli verdensomspennende, og hvis den blir det, vil det ikke vare lenge. Landsbyprosjektene har ikke den feilen, og kan kanskje bli en bedre løsning på fattigdomsproblemene, selv om resultatene i dag ser mer beskjedne ut.

Den andre gode nyheten er at demokratiske styreformere ser ut til å bre seg. Demokratiets problem er imidlertid at det fungerer best innenfor en noenlunde enhetlig nasjonalstat. I flerkulturelle stater har det lett for å bli etniske konflikter. Men det bør finnes metoder til å unngå dette.

Vi må også være i stand til å reformere samfunnet for å unngå de kreftene som bryter ned demokratiet. Det krever igjen at velgerne blir mer ansvarlige enn de er i dag.

Den tredje gode nyheten er alle de nye kunnskapene som er kommet. Vi vet så mye mer om naturen og hvordan den fungerer. Vi kan derfor lettere vurdere mennesket virksomhet og hva den kan føre til av gode eller dårlige resultater.

Den fjerde er alle de nye teknikkene som er utviklet, og som muliggjør en bærekraftig økonomi. Vi har fått nye, økologiske byggemetoder, fornybar energi, og ikke minst, forskjellige former for økologisk jordbruk.

Den femte er at det utvikler seg et nytt syn på menneske og natur. Det er en ny filosofi som ligger i startgropa. Den kan kanskje bli det viktigste bidraget til framtida, for det er filosofien som dypest sett ligger bak våre konklusjoner og beslutninger.

Filosofi

Jeg skal her ta opp noen grunnleggende temaer. De utgjør ikke noe sammenhengende tanke-system, og noen av dem kan strengt tatt ikke betegnes som filosofiske. De beskriver mekanismer i samfunnet og naturen, og er viktige for forståelsen av resten av boka.

Økologi

Økologi er en forholdsvis ny vitenskap. Den har hatt sterk innvirkning på hvordan vi oppfatter naturen, og i videre forstand, mennesket og samfunnet. Den setter egentlig Darwin på hodet, og gir dødsstøtet til *sosialdarwinismen*. Darwin snakker om konkurranse, men økologien viser at alle levende organismer er avhengige av hverandre, livet er bare mulig fordi det finnes mange typer liv spredt over hele kloden, og dette livet har en gang oppstått, og skapt sitt eget livsmiljø.

Lufta er blitt skapt av levende organismer, det samme er jordsmonnet. Hele dette enorme systemet av liv, biosfæren, er i fin balanse, og det tåler store påkjenninger uten at livsbetingelsene blir ødelagt.

Men biosfæren er ikke helt i balanse, for da hadde den ikke forandret seg. Livet på jorda har forandret seg hele tiden, det har blitt stadig flere typer organismer, stadig mer kompliserte organismer, og stadig tettere samarbeid mellom dem.

Naturen er altså ikke en scene for en nådeløs alles kamp mot alle, men for alles samarbeid med alle. Konkurransen finnes nok, og er viktig i utviklingen av nye arter, men samarbeid er like viktig. Dessuten, livet er skapende, det eksperimenterer, lager stadig noe nytt – som for eksempel mennesket.

Fascismen hadde et visjon om at vi måtte tilbake til naturen. Den grønne bevegelsen har også det, men forskjellen er enorm, den ligger i hvordan man oppfatter naturen. Fascismen oppfatter naturen som en scene for nådeløs konkurranse, de grønne oppfatter den som en scene for samarbeid og gjensidig avhengighet.

Mennesket som halvt biologisk organisme

Det globale økosystemet, *biosfæren*, er så genialt konstruert at Vår Herre burde fått nobelprisen for det.

La oss se på noen egenskaper ved økosystemet.

Hele systemet er basert på resirkulering. Det er en «arbeidsdeling» mellom nedbrytende og oppbyggende organismer som garanterer at det alltid finnes byggematerialer for nytt liv. Det eneste som trengs utenfra er sollys.

Livet er i stand til å tilpasse seg og forandre seg, utvikle mer kompliserte organismer og mer komplekse strukturer. Det har derfor mulighet til å overleve store påkjenninger.

Levende organismer skaper sitt eget livsmiljø, og kan derfor bre seg over stadig større deler av jordoverflaten.

Energikilde og byggemateriale er samme type stoff, og kan byttes om på. Det gjør det mulig å bygge opp næringskjeder, og resirkulere de stoffene som er nødvendige. Det gir systemet en enestående fleksibilitet.

Det trengs relativt få grunnstoffer for å bygge opp organisk liv, men alle organismer har evne til å bygge opp kompliserte og spesialiserte forbindelser ut fra enkle stoffer.

Er da mennesket annerledes?

Ja, for vi bruker ikke bare biologiske ressurser, men også ikke – fornybare ressurser, som mineraler og fossile brennstoffer.

Hele menneskets kultur er basert på dette, det begynte allerede i steinalderen, men siden den industrielle revolusjon, og spesielt etter den andre verdenskrig, har forbruket steget voldsomt, slik at mange ressurser på sikt vil bli uttømt.

Hva betyr dette? Vi er en del av en biologisk verden som kan eksistere lykkelig i mange milliarder år, men vi har en kultur som er avhengig av ressurser som er nødt til å tape i kvalitet inntil de ikke lenger kan utnyttes.

Før den industrielle revolusjon kunne man ha et nær – evighets perspektiv, også på de ikke – fornybare ressursene, fordi forbruket var så lite. Nå må vi begynne å tenke på at de kan ta slutt.

Dynamiske strukturer

Hvis vi var på reise i verdensrommet og kikket etter planeter med liv, måtte vi se etter en planet som lignet på jorden. Hva ville være det mest typiske kjennetegnet?

Ulikevekt.

Jorden er ikke i kjemisk likevekt, og det skyldes livet i biosfæren. Hvis alt liv døde, ville det langsomt bli likevekt, oksygenet i luften ville angripe alt kullstoff og danne kulldioksid, og så videre. Til slutt ville alt stå stille.

Liv er det samme som ulikevekt og bevegelse. Men livsformene er jo temmelig stabile, og livet på jorda har vært stabilt over lange tidsrom. Hvordan henger dette sammen?

La oss se på vår egen kropp. Den er satt sammen av kjemiske stoffer. Men disse skiftes stadig ut, etter syv år er det knapt et molekyl tilbake av de opprinnelige. Vi kan si at kroppen vår er en stabil struktur som det strømmer energi og stoff gjennom. Den er stabil, nettopp på grunn av denne gjennomstrømningen. Det er noe helt annet enn for eksempel en pyramide, som er stabil fordi den samme steinen er der og holder stand gjennom tusener av år.

Kroppen vår, ja alle levende organismer, er *gjennomstrømningsstrukturer*. De er forbausende stabile, men de er også i stand til å forandre seg og utvikle seg.

Det betyr at livet på jorda er avhengig av ulikevekt og bevegelse. Livet er stabilt bare fordi det er i stand til å fornye seg. Livet er derfor en prosess, det er ikke noe som er, men noe som skjer.

Samfunnet som en dynamisk struktur

Vi har definert mennesket som en dynamisk struktur. Det samme kan vi gjøre med samfunnet. Enten vi ser på et lokalsamfunn, en nasjon, eller verdenssamfunnet, finner vi følgende trekk:

Det består av mange mennesker, som er mer eller mindre selvstendige. Alle har en viss frihet til å ta egne beslutninger, men er også bundet og påvirket av samfunnet. Menneskene er bundet sammen av lover, sedvaner, personlige bekjentskaper, økonomiske forpliktelser, osv. Disse forbindelsene påvirker hverandre og forandrer seg over tid. Det foregår en kontinuerlig forandring på alle plan. Vi kjenner riktignok til samfunn som har utviklet seg sakte, men ikke til noen som ikke har forandret seg.

Allikevel er et samfunn relativt stabilt. Mennesker fødes og dør, vi går inn i samfunnet, og går ut av det. Vi kan se det

slik at samfunnet er stabilt, men enkeltmenneskene strømmer gjennom det.

Samfunnet har derfor mange likhetstrekk med den enkelte organisme og med et økosystem. Man kan diskutere om det er riktig å betrakte et økosystem som en levende organisme, eller om samfunnet som helhet er en levende organisme. En slik diskusjon er kanskje ikke så fruktbar. Vi klarer aldri å finne den udiskutable sannhet. Det vi trenger er forklaringsmodeller som fungerer, og vi forstår mange trekk ved samfunnet hvis vi betrakter det som en levende organisme. Vi kan også forstå mye hvis vi betrakter samfunnet som kreativt.

Hvis vi har et slikt syn gir det oss anledning til å slakte en del hellige kyr:

Vi kan ikke se på samfunnet, eller noe samfunnssystem, som stabilt. Enhver samfunnsform er en overgang til neste samfunnsform.

Et samfunn må gi grunnlag for bevegelse. Et stillestående samfunn er noe av det minst naturlige som finnes. Hvis det ikke utvikler seg, har det lett for å degenerere.

Vi må ha et mangfoldig samfunn, ellers vil det gå ut over kreativiteten og evnen til å motvirke degenerering og forvitring.

Orden ut av kaos

Fysikkens lover er forenklinger, man har funnet fram til dem ved hjelp av eksperimenter hvor alle «forstyrrende elementer» er fjernet. I lærebøkene heter det: «La oss forestille oss at vi har en helt plan flate, en helt rund kule, osv». Uten slike forenklinger blir det umulig å beregne noe som helst, og det

hadde ikke gått an å gjenta et eksperiment to ganger med samme resultat. Skal vi være sikre på en teori, må den bevises med eksperimenter som gir det samme resultatet hver gang.

Men i den virkelige verden er det forstyrrelser hele tiden, flatene er ikke jevne, kulene er ikke helt runde, det kommer et vindpust osv. I den virkelige verden skjer det enormt mange begivenheter som griper inn i hverandre og påvirker hverandre, det hersker et skikkelig kaos. Været, for eksempel, er et kaotisk system, det er umulig å beregne det lang tid på forhånd, og systemet er så ustabil at små påvirkninger kan få store effekter.

Forskerne var ikke glade i slike kaotiske systemer, og unn-gikk dem helt til slutten av seksti årene, da den moderne *kaosforskningen* ble grunnlagt. Det varte ikke lenge før de igjen fikk seg en skikkelig overraskelse. Det viste seg at ut av et kaotisk system kunne det plutselig, og spontant, danne seg en ny orden.

Orden av kaos ser ut til å være en naturlov, den bryter tvert med *termodynamikkens andre hovedsetning* som sier at alt vil ende i mer og mer kaos. Selv i helt enkle systemer, som enkelte kjemiske blandinger, kan det plutselig oppstå orden ut av kaos, ja til og med i matematiske modeller, som bare består av regnestykker som kjøres om og om igjen i en data-maskin. Det merkelige er at vi kan sette opp generelle regler for disse strukturene, selv om vi bruker forskjellige slags regnestykker og eksperimenter. Det er helheten som teller, ikke delene. Den orden som oppstår av kaos, er på et annet nivå og har en annen natur enn de delene systemet består av.

Kaosteorien snur opp ned på vår tankegang. Vi er vant til å tenke oss kaos som det motsatte av orden, men her ser vi at det er omvendt, for å få en ny orden må vi først gå gjennom en kaotisk tilstand. Den orden som oppstår, er ny og annerledes, og den kan ikke utledes av de gamle reglene. Det er

skapt noe nytt, noe som ikke har eksistert før. Kaosteorien begrenser ikke det skapende til mennesket. Tvert imot, den beskjeftiger seg lite med mennesket.

Kompleksitet

Komplekst eller komplisert. To ord som høres like ut, og ofte blir blandet sammen. Egentlig er det ikke noen allment vedtatte definisjoner av disse ordene. Det er årsak til mange feilvurderinger.

Jeg vil definere de to ordene på en spesiell måte. Dette gjør jeg for å sette navn på to viktige prinsipper.

Komplisert

Et system som består av mange komponenter, hvor alle må fungere riktig for at hele systemet skal kunne fungere.

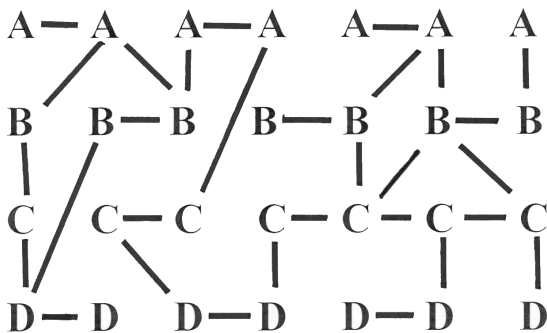
Vi kan sammenligne det med en stor maskin som blir stående stille hvis et lite tannhjul mangler, eller en datamas-kin som kollapser fordi et virus har ødelagt en liten del av programvaren.

I en slikt system har vi en kjede av årsaker og virkninger som er endimensjonal, brytes ett ledd, så brytes kjeden.

A — B — C — D — E — F

Komplekst

Et system som består av mange deler, som dels er uavhen-gige, og dels er avhengige av hverandre. Delene er forbundet med hverandre på mange forskjellige måter slik at de danner et nettverk.

Fjerner vi en del her, vil det ikke så lett kunne ramme systemet, det er mangfoldig, og derfor mer stabilt. Det har mange muligheter. Hvis flere elementer rykkes bort, vil systemet bli nødt til å forandre seg, men i og med at det finnes så mange elementer, er det mange spirer til noe nytt. Nye elementer kan utvikles, gamle kan forandre funksjon, og nye forbindelseslinjer kan opprettes.

Skal vi ha kompleksitet, er det nødvendig at de enkelte delene har mulighet til å opptre selvstendig. Kompleksitet kunne derfor ikke ha fungert hvis virkeligheten var deterministisk, det vil si, hvis alt fulgte ubrytelige lover.

Et slikt system vil være så mangfoldig og uoversiktlig at det kan betraktes som kaotisk. Kreativitet, det vil si, det å skape nye ting, kan være resultatet av en orden ut av kaos prosess. Hvis dette er tilfelle, vil vi kunne få nyskaping i komplekse systemer. Er det slik i praksis også? Jo, erfaring viser at det ofte er slik.

Kompleksitet i naturen

Et økosystem er svært komplekst, og tilsvarende stabilt og tilpassningsdyktig. Det er rimelig å anta at den naturlige utviklingen går i retning av mer komplekse økosystemer.

Med menneskets inntreden på arenaen har imidlertid denne utviklingen blitt snudd.

Et økosystem som vokser, vil forandre seg. Men til slutt når det et stadium hvor vi sier det har nådd sitt klimaks. Det er da fullt utviklet, og forandringen stanser. Men det er fremdeles bevegelse i systemet, gamle individer dør, og nye kommer til. Det er en dynamisk struktur, som er stabil fordi det nye erstatter det gamle, og sammensetningen av systemet er konstant. Vi kan tenke oss et åpent område som vokser igjen, med stadig flere typer planter. Det er i forandring inntil det når klimaks, da står det en skog der, og den er stabil, den forandrer seg ikke. Økosystemet vil ha en stor kompleksitet, det har en høy stabilitet, og den høyeste biologiske produksjonen som er mulig. Men det gir ikke noe overskudd som man kan ta ut, det bruker alle ressursene selv.

Mennesket legger beslag på stadig mer av de biologiske ressursene. Skal vi ta ut ressurser til vårt eget bruk, må vi forenkle økosystemet. Det er det vi gjør når vi hogger skogen og dyrker opp jorda. Moderne jordbruk går ekstremt langt i den retningen, vi sår hvete over enorme områder, og tillater ikke at noe annet vokser der. Følgene er at dette kunstige «økosystemet» blir sårbart.

Et økosystem, selv om det er komplekst, er allikevel bare stabilt inntil et visst punkt. Hvis vi belaster det over dets bæreevne, kan det plutselig bryte sammen. Da sier vi at belastningen har nådd en *terskelverdi*. Systemet forandrer seg brått, blir ustabil og uforutsigelig. Det kan i mange tilfelle bli umulig å komme tilbake til den opprinnelige, stabile tilstanden. Vi kan nå en annen, stabil situasjon, men dette økosystemet er fattigere enn det opprinnelige. Vi kan derfor gjøre den feilen å tro at et økosystem «tåler alt», fordi vi gjør inngrep, og observerer at skadevirkningene blir små. Når systemets grense er nådd, blir vi forskrekket over den plutselige forandringen. Men da kan det være for sent å gjenskape det vi har ødelagt.

Kompleksitet i samfunnet

Samfunn kan være mer eller mindre komplekse. Sentraldirigerte samfunn er lite komplekse. Vi ser ofte at disse fungerer bra så lenge systemet er intakt, men bryter sammen når sentralmakten svikter. Et eksempel på dette er det gamle Egypt. Det var et ekstremt sentralisert og byråkratisk system. I de tilfellene hvor kongemakten ble svekket, brøt landet sammen i kaos. Kommunismen i Øst Europa er et annet eksempel. Vi skal se nærmere på det senere.

Ekspontiell vekst

En bankkonto med rente og rentes rente vokser eksponentielt, det vil si fortere og fortere. Grunnen til dette er at produksjonskapitalen vokser.

Hva mener vi med produksjonskapitalen? I dette tilfellet er det de pengene som står på kontoen. La oss si at det er 100 kroner. La oss også si at rentefoten er 10%. Ved nyttår får vi utbetalt renter, 10% av 100 kr, og dette blir lagt til saldoen, slik at produksjonskapitalen nå blir 110 kr. Neste år får vi lagt til 10% av 110 kr, altså 11 kr. Produksjonskapitalen var større dette året, og derfor ble også rentetillegget større.

Etter 7 år har vi 195 kr på konto, produksjonskapitalen er nesten doblet. Kontoen vår har en doblingstid på ca 7 år. Doblingstid et typisk for eksponentiell vekst. Med 10% rente vil saldoen bli fordoblet hvert syvende år. Etter 49 år har vi hatt syv doblinger, og saldoen er 12800 kr. Rentetillegget blir på 1280 kr, altså vokser kontoen nå 128 ganger så fort som i begynnelsen.

Det finnes en enkel metode for å regne ut doblingstiden. Man deler tallet 72 på rentefoten, eller vekstraten. I dette tilfellet blir det $72/10 = 7,2$. Doblingstiden blir 7,2 år.

Ekspontiell vekst opptrer i systemer hvor økningen blir lagt til produksjonskapitalen. Dette skjer i naturen, hos alle typer organismer som formerer seg, og det skjer i økonomien, spesielt i vårt industrielle system.

La oss først se på biologien:

Vekst i biologiske systemer

La oss ta en dyregruppe, for eksempel elgbestanden i Nordmarka. Elger produserer nye elger. Vanligvis er det slik at en del av årets kalver stryker med den første vinteren, det samme gjør en del eldre elger. Hvis forholdene er gode, blir det et overskudd, neste år er det flere elger, og det blir flere kalver enn året før. Produksjonskapitalen vokser, og bestanden øker eksponentielt. For hundre år siden var det lite elg i Nordmarka, så ble ulven borte (den firbeinte), og elgstammen begynte å vokse. Man begynte med flatehogst, og det ble mer spiselig vegetasjon, det var mat til flere elger, og bestanden fortsatte å vokse.

Nå er det nesten for mange elger, blir det flere, kan det bli mer sykdom og for lite mat. Derfor skyter vi (den tobeinte ulven) elg for at ikke dette skal skje. Bestanden er høy, men stabil – og det er OK å være elg.

I et økosystem som er i stabil balanse, vil antallet av en bestemt art, enten det er planter eller dyr, være stabilt. Forandrer forholdene seg, kan en art vokse i antall, og den vokser til å begynne med eksponentielt, men veksten flater ut når den når et nytt naturlig nivå. Et økosystem har mekanismer som sørger for å begrense veksten. Hadde det ikke vært slik, ville det kanskje blitt en million elger i Nordmarka, og det ville ikke vært fullt så OK å være elg lenger, ikke trær eller busker heller, det ville sett ut som en ørken.

Men dette skjer sjelden i naturen. En populasjon stabiliserer seg etter en viss tid. Hva er grunnen til at veksten avtar? Naturen har forskjellige måter å begrense en arts vekst på:

- *Konkurranse med andre arter som bruker samme type ressurser.*
- *Naturlige fiender (rovdyr).*
- *Sykdommer.*
- *Svekkelse fordi en tett populasjon gir stress.*
- *Selvregulerende mekanismer.*

Befolkningsvekst

En befolkning oppfører seg omtrent på samme måte, den kan vokse eksponentielt hvis den ikke blir stanset.

Menneskene har gjennom tusenvis av år vært unntatt fra naturens begrensende mekanismer. Vi har gjort tekniske oppfinnelser som har satt oss i stand til å øke matproduksjonen, og derved antall mennesker. Men denne utviklingen har foregått i sprang, i lange perioder har det vært relativ stabilitet, avbrutt av perioder med rask vekst eller tilbakegang.

La oss ta et fattig land, for eksempel Norge for 200 år siden.

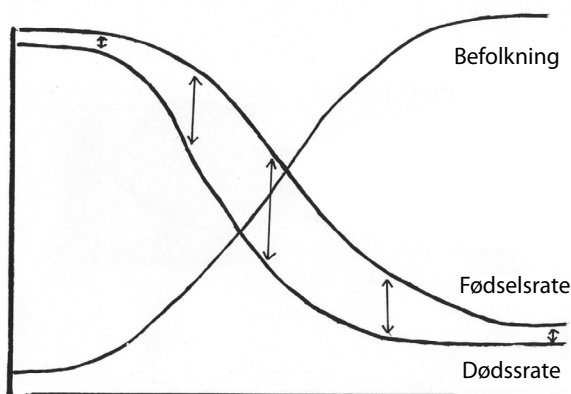
Fødselshyppigheten var høy, men det var også dødeligheten, spesielt barnedødeligheten. Befolkningen økte, men temmelig sakte.

Fra ca 1830 ble det bedre tider, bedre mat og hygiene, og dødeligheten sank. Men fødselshyppigheten sank ikke, det ble flere mennesker, og en større andel av befolkningen var unge, altså mennesker i fruktbar alder. Befolkningen økte eksponentielt. Det ble mye folk, men tidene ble ikke dårligere, den industrielle revolusjon var på gang, og en del av befolkningsoverskuddet utvandret til USA. Barnedødeligheten fortsatte å være lav, men fra århundreskiftet begynte fødselshyppigheten å avta. Hvorfor?

Prevensjon fantes ikke, men folk ønsket ikke så mange barn som før. Tidligere hadde man trengt mange barn, barn kunne jobbe og gi et overskudd, man trengte etterkommere til å sørge for seg når man ble gammel, og barnedødeligheten var fortsatt så høy at man måtte ha mange barn for å være sikker på at noen skulle overleve.

Nå ble barnedødeligheten enda mindre, og den sosiale tryggheten større. Det var ikke lenger så nødvendig å ha mange barn. Befolkningsveksten avtok, og omkring 1960 hadde den stanset helt opp.

La oss sette opp en kurve over det som skjedde:

Dette er norsk historie, men Norge er et stjerneeksempel på hva som skjer i en slik situasjon.

Det samme skjer i den tredje verden i dag, mange land er inne i en eksponentiell befolkningsvekst, barnedødeligheten har sunket, men fødselshyppigheten er fortsatt høy. Grunnene er de samme som i Norge den gangen, det er først og fremst de økonomiske faktorene som bestemmer fruktbarheten, religion eller tradisjoner har vist seg å spille liten rolle. Øker tryggheten, får folk færre barn, uansett hva slags religion de tilhører.

De landene i Asia som har hatt økonomisk vekst, (NIC landene) har også redusert fruktbarheten betydelig. Men i de landene hvor fattigdommen er stor, er den fortsatt høy.

Hva er betingelsen for at fruktbarheten skal synke? Den sosiale sikkerheten må øke, og det krever at velstanden når opp på et visst nivå. Dette nivået er ikke så høyt, og med de ressursene verden rår over, skulle det ikke være vanskelig å nå det, men systemet har en stor treghet, fødselshyppigheten vil fortsette å være høy i lang tid framover, først og fremst fordi en stor del av befolkningen er i fruktbar alder. Fattigdommen fortsetter også, særlig i Afrika, India, og Latinamerika.

Det betyr at verdens befolkning vil fortsette å øke. Veksten har imidlertid avtatt i de siste tjue årene, og man regner med at verden kan nå et stabilt folketall på ca 10 milliarder om 20 – 30 år. Med dagens matproduksjon kan verden fø så mange, men det er mulig at klimaendringer vil føre til minking av matproduksjonen. I så fall må vi regne med sultkatastrofer av et helt annet omfang enn tidligere.

Innen økonomien har vi også lett for å få eksponentiell vekst, særlig gjelder dette vår industrielle økonomi.

Grenser for veksten

Den veksten vi har hatt i den industrielle økonomien er ikke unaturlig, alle organismer vokser eksponentielt.

Vi kan sette det opp i en kurve:

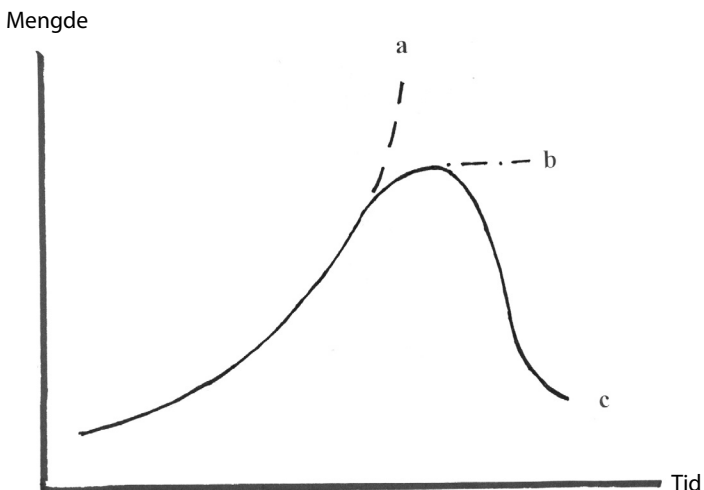
Dette er en eksponentiell vekstkurve, som gjelder for bakterievekst, befolkningsvekst eller industrivekst. (kurve a).

Et system i vekst vil støte mot fysiske grenser. Det kan da oppføre seg på forskjellige måter, avhengig av grensene og tilbakekoblings signalene.

Hvis det kommer signaler om at grensen nærmer seg, kan systemet slutte å vokse, og deretter stabilisere seg (kurve b).

Hvis signalene ikke når fram, kan systemet vokse over grensene, falle tilbake, og etter noen svingninger, stabilisere seg.

Men hvis det er slik at noe blir ødelagt når grensen overskrides, kan systemet kollapse, og ramle ned på et mye lavere nivå (kurve c). Dette kaller vi å *overskyte*.

Vi kan ta et eksempel:

Vi slipper kuer ut på et beite. Hvis det blir for mange av dem, vil de ikke bare beite ned gresset, men når det blir for lite å spise, går de løs på røttene, og rykker dem opp. Uten plantedekke vil vind og regn fjerne matjorda, og vi kan ende opp med en ørken, hvor kuene ikke kan overleve.

Overskyting finner sted hvis det ikke tas hensyn til signalene, og hvis ressursgrunnlaget blir ødelagt når det blir overbelastet. Mange av de ressursene vi bruker, er slik at

de kan bryte sammen ved overbelastning, og vi er sjelden oppmerksomme på at det er slik, så vi tar ikke hensyn til de signalene som kommer. Dette gjelder de fleste fornybare ressurser, som skog, beitemark, fiskebestander, og naturens evne til å ta opp forurensinger. Det gjelder også klimaendringer.

Vi nærmer oss grensene på de fleste av disse områdene, og konsekvensene kan bli et dramatisk sammenbrudd.

Den første av disse tre kurvene (kurve a) er umulig. De to siste beskriver de mulighetene vi har foran oss. Grønn politikk går ut på at utviklingen skal følge kurve b, og ikke kurve c.

Komplementaritet

La oss gå en kjapp tur innom kvantemekanikken. Den sier at en partikkel kan defineres som partikkel eller bølge. De er helt forskjellige. Partikkelen er konsentrert. Bølgen er spredt, den innvirker på omgivelsene, og blir selv påvirket. Man har forsøkt å finne en kombinasjon av disse to prinsippene, men ikke klart det. Man blir stående med to forskjellige definisjoner som begge er riktige. Partikkelformen og bølgeformen er komplementære prinsipper.

Vi finner komplementaritet på mange saksområder, det betyr ikke nødvendigvis at det finnes direkte sammenhenger mellom disse områdene, men vi kan trekke paralleller.

Komplementaritet betyr at vi beskriver et fenomen ved hjelp av to prinsipper. Disse er vesensforskjellige, og står i motsetning til hverandre. Men for å beskrive fenomenet må vi ta hensyn til begge. Man vil aldri kunne sammenfatte de to prinsippene til en sammenhengende forklaring. Det vil være en balanse mellom dem, denne balansen kan være for-

skjellig fra situasjon til situasjon. Hvis balansen vipper over, slik at det ene prinsippet blir fullstendig dominerende, og det andre «taper», så vil fenomenet komme ut av kontroll, slik at også det «vinnende» prinsippet vil tape.

Komplementaritet er ikke det samme som *dialektikk*. I dialektikken snakker man om *tese*, *antitese*, og *syntese*. Tese og antitese er to forskjellige prinsipper som står mot hverandre. De kan enten forenes til felles prinsipp, en syntese, eller de kan ikke forenes. De er da *antagonistiske*, og vil kjempe til det ene vinner, og det andre forkastes.

I en komplementaritet har vi også to prinsipper som står mot hverandre og ikke kan forenes, men forskjellen er at det er umulig å la det ene vinne. Hvis vi står igjen med bare det ene, vil vi ikke lenger kunne forklare noe.

Det finnes også en tredje betraktingsmåte, *dualismen*. Den sier at det finnes kun to sider av en sak, den gale og den riktige. Dette er en svært skadelig tenkemåte, men dessverre ennå den mest vanlige. Den viktigste grunnen til dette er at den er grunnprinsippet i to av verdens største religioner, kristendom og islam. Vi har lett for å definere verden i de gode eller de onde, oss eller dem. De fleste kriger og politiske katastrofer har sin rot i den slags tankegang. Bush og Bin Laden er begge dualister.

La oss gå tilbake til komplementaritet og se på noen eksempler.

Samarbeid og konkurranse er to motsatte prinsipper. Men i et økosystem er begge deler like viktige, man kan si at organismene konkurrerer om hvem som er flinkest til å samarbeide. En organisme må derfor ha begge disse egenskapene samtidig. Samarbeid og konkurranse kan vi kalle for et *komplementært par*.

Kaos og orden er to helt forskjellige tilstander. Men ut av en kaotisk tilstand oppstår det ny orden. Kaos er nødvendig for at det overhodet skal kunne skapes en ny orden, som er forskjellig fra den gamle.

Vanligvis er det slik at det hele tiden er en balanse mellom de to prinsippene, men det ene kan være i overvekt og dominere. Etter en stund vil det andre dominere. Det svinger fram og tilbake. Et samfunn har ofte perioder med orden, og perioder med kaos.

Komplementaritet innebærer at flere teorier, flere prinsipper, eller flere oppfatninger, kan være riktige samtidig.

Komplementaritet er gammelt nytt. I taoistisk filosofi har man begrepene Yin og Yang, Det er komplementære begreper. Alle ting har både en Yin og en Yang natur. Noen ting er mer Yin preget, og andre mer Yang preget, men ingenting er bare Yin eller bare Yang, det er en balanse mellom dem, og tyngdepunktet kan svinge fram og tilbake.

Yin og Yang er uvante begreper for oss i vesten. La oss se på noen av de egenskapene de representerer.

Yin

Sammentrekkende
Stabilt
Kvinnelig
Samhørighet

Yang

Utvidende
Ustabilt
Mannlig
Individualitet

Det er mange likhetstrekk mellom disse begrepene og de eksemplene vi har sett på. Legg merke til at det er en komplementaritet mellom kvinnelig og mannlig – disse skal være i balanse og harmoni med hverandre. I Kina, hvor disse begrepene er utviklet, har de ikke vært så flinke til dette, de har praktisert en ganske rå kvinneundertrykking.

Imidlertid har taoismen gått videre og laget rigide systemer for hva som er Yin og hva som er Yang. Dette kan ikke sammenlignes med komplementaritet, som bare er en måte å tenke på.

La oss ta noen flere eksempler på komplementaritet.

Del / helhet

Et samfunn består av mennesker, men samtidig er det en helhet. Menneskene påvirker samfunnet og samfunnet påvirker menneskene. Vi er både selvstendige enkeltindivider og deler av en samfunnsmekanisme. På samme måte er det med kroppen vår. Vi består av celler, som er selvstendige levende vesener, men hvis de vokser som de vil og ikke samordner sin virksomhet, får vi kreft og dør. Da dør også kreftcellene. Hvis for mange mennesker oppfører seg usosialt, vil samfunnet oppløses.

Forholdet mellom del og helhet er komplementært, det er preget av motsetning og gjensidig avhengighet.

Bevegelse / stabilitet

Mennesker er noen underlige dyr, når de først har funnet lykken, vil de ikke ha den.

Menneskene ønsker harmoni, stabilitet, osv. Samtidig gjør vi opprør mot alt dette. Vi hater kriminalitet, og elsker krim. Vi har en dobbeltnatur, to måter å oppføre oss på som er helt uforenlige, men som begge er like viktige.

Vi har alle en komplementær natur, tilpasning eller opprør, bevegelse eller stabilitet – «Nå orker jeg ikke mer usikkerhet» eller – «Jeg blir gal av denne rutinen» – Vi kan, i mange tilfeller, betrakte vår livssituasjon på to forskjellige måter, en pessimistisk, og en optimistisk – som *begge to* er riktige. Vi kan også betrakte våre medmennesker på forskjellige måter

samtidig, for eksempel en positiv og en negativ måte – som *begge to* er sanne.

Sentralisering / desentralisering

Et sentraldirigert samfunn har sine svakheter, først og fremst når det gjelder manglende demokrati, men også fordi det er ensrettet og derved mister både fleksibilitet og kreativitet. På den annen side kan vi tenke oss et land delt opp i mange klaner som krangler og kriger.

Begge deler har sine ulemper, vi kan ikke løse samfunnets problemer ved å gå ekstremt i den ene eller andre retningen, men må velge noe midt i mellom. Vi har med en komplementaritet å gjøre, og da kan balansen endre seg. Vi må hele tiden prøve å finne den riktige.

Frihet

Frihet er vel vår tids mest misbrukte ord. Egentlig er det ikke så rart, for frihet er svært vanskelig å definere, det er rett og slett umulig hvis vi ikke tar med andre begreper som står i motsetning til friheten, men samtidig er en forutsetning for den. Vi må altså betrakte det komplementært.

Frihet / likhet

Hvis alle skulle være like, måtte vi kontrollere enkeltmennesket slik at det ikke fikk anledning til å utfolde seg på bekostning av andre, da ville de fleste få liten frihet, men i utgangspunktet stor likhet. Imidlertid ville det ikke bli lett å opponere i et slikt system, og dermed blir det vanskelig å hindre at noen på toppen misbruker systemet til å skaffe seg makt og privilegier. En ensidig satsing på likhet kan føre til ulikhet. De fleste kommunistiske land har erfart det.

Hvis vi tilstrebet stor personlig frihet, og hadde minimal kontroll, ville dette føre til at de sterke fikk fritt spillerom overfor de svakere. Noen ville bli rike og mektige, de ville få stor frihet, men de fleste ville få liten frihet. Dette ser vi ofte i kapitalistiske samfunn. En ensidig satsing på frihet fører til ufrihet.

Ved å ensidig satse på ett av prinsippene, ender vi opp med å ha ingen av delene. Hvis det ene prinsippet «seirer», så forårsaker det sin egen undergang.

Hvis vi klarer å forestille oss et samfunn med bare ansvarsbevisste mennesker, kunne vi kanskje kombinere frihet og likhet. Men slik er det ikke, vi kan kalle det «*drittsekkenes problem*».

Frihet / likhet / brorskap

Dette er slagordet til den franske revolusjon, og det var resultatet av det langvarige arbeidet som opplysningsfilosofene gjorde før revolusjonen.

Brorskap kan vi oversette med solidaritet, ansvarsfølelse, respekt for våre medmennesker, respekt for lov og rett. Hvis alle hadde en slik innstilling, kunne vi kombinere frihet og likhet. Det viste seg imidlertid at menneskene ikke klarte å følge opp, folk ble ikke «gode» av seg selv. Lederskapet grep til ekstreme midler for å kontrollere folk. Den franske revolusjonen utartet seg til et terrorregime som halshugde de som man mente ikke oppførte seg solidarisk og ansvarlig.

Man kan ikke tvinge menneskene til å være gode, og det er heller ikke så lett å være god, selv om man vil. En av grunnene er at man ramler bort i enda en komplementaritet, konkurranse/samarbeid. Denne er grunnleggende i naturen, og derfor også for oss mennesker. En balanse mellom konkurranse og samarbeid er nødvendig for en skapende utvikling.

Kan vi bare ha samarbeid, og ingen konkurranse? I så fall gjør vi noe som naturen ikke klarer.

Den franske revolusjonen klarte ikke takle spørsmålet om brorskap, og de fleste andre revolusjoner har også mislykkes. Man kan si at dette er et av de største politiske problemene vi står overfor. Jeg tror at sjansene til å lykkes er større hvis vi forstår komplementaritet.

Selv om vi ikke kan løse disse motsetningene en gang for alle, kan vi i alle fall sette opp noen kjøreregler som gjør det litt lettere.

Vanligvis defineres frihet og likhet *statisk*, det vil si, noe som står stille, noe som er, noe vi har, noe vi skal oppnå og så holde fast på. La oss heller prøve å definere det *dynamisk*, altså som noe som er i bevegelse. Vi kan bruke to målsetninger:

- *Samfunnet må utvikle seg i retning av større individuell frihet.*
- *Samfunnet må utvikle seg i retning av større likhet.*

Vi har nå definert to bevegelser som er avhengige av hverandre, stopper den ene opp, så stopper den andre. Med en slik målsetting vil vi ikke forlange det perfekte, men hele tiden være innstilt på å gjøre det bedre.

Vi må altså tillate bevegelse. Vi vil ikke derved få et ustabil system, vi vil få et mer stabilt system. Grunnen til dette er at samfunnet er en dynamisk struktur, det er stabilt *fordi* det er i bevegelse.

Likeledes kan vi spørre hva slags struktur samfunnet skal ha. Det er vanlig å definere frihet som en mangel på struktur – alt er tillatt. Det spørres om det er klokt, vi burde snu hele begrepet på hodet, og definere frihet som en struktur, en struktur som tillater størst mulig bevegelsesfrihet.

Naturens egenverdi

Den grønne bevegelsen skiller seg fra de fleste andre politiske bevegelser ved at den ikke bare driver politikk for mennesker, men også for naturen. Vi tillegger naturen en egenverdi, og mener at den har rett til å eksistere uavhengig av mennesket og menneskets behov. Den har derfor krav på å bli respektert og vernet.

Oppfatningen av mennesket som naturens herre stammer helt fra bronsealderen, men ikke alle folk tenker på den måten, naturfolk ser på menneske og natur som likeverdige.

At mennesket skulle være herre over naturen er ekstremt subjektivt og egosentrisk, det har ikke noe som helst med vitenskap å gjøre. Hvorfor går vi da rundt og tror det? Fordi det er i vår egen interesse, naturligvis, akkurat som folk helst vil tro at de har rett til å snyte på skatten. Men det er ikke så lett å være ærlig og innrømme dette, derfor jukser vi. Det er i tidenes løp konstruert mange begrunnelser for menneskets herredømme.

La oss se på noen av de vanligste.

Mennesket er den høyest utviklede skapningen

Er vi det? Kanskje, i og med at vi har så mye makt, men i mange tilfeller er det umulig å trekke sammenligninger. Hva er mest avansert, et menneske eller et tre?

Vi kan kanskje sammenligne oss med enkelte dyrearter, men ikke med naturen som helhet. Mennesket er jo tross alt en del av naturen. Er forgasseren på en BMW mer avansert enn bilen som helhet? Naturligvis ikke, bilen består jo også av forgasseren.

Mennesket er bevisst og kan tenke.

Tja, kan ikke en katt det? Å påstå at dyr ikke kan tenke er like lite vitenskapelig som å påstå at kvinner ikke har sjel. Vi har nemlig ingen mulighet til å kontrollere en slik påstand, vi kan ikke gå inn i hodet på katten og følge dens tanker. Mennesket forstår en del som katten ikke forstår, men på andre områder, som for eksempel lukter – har katten god grunn til å regne oss som idioter.

*Mennesket har makt til å forandre naturen
og ta i bruk dens ressurser.*

Men er makt det samme som rett? Da skulle jo enhver landeveisrøver ha rett til de pengene han tok.

Faktum er at mennesket er avhengig av naturen for å kunne overleve, men naturen kan klare seg godt uten mennesket.

Mennesket har ikke skapt naturen, det er omvendt, den har skapt oss. Naturen er vårt opphav, akkurat som våre foreldre er det. Kan vi si at vårt opphav ikke har verdi? En umulig tanke, like umulig som å si at våre foreldre ikke har verdi. Det har aldri vært regnet som god moral å skyte faren sin.

Har mennesker og natur *like* rettigheter? Det blir mer problematisk. Hvis det var slik, måtte vi for eksempel la menneskerettighetene også gjelde for skogmus. Enhver skogmus måtte ha rett til å leve uten vold og frykt for overgrep. Men reven lever jo av skogmus, og den ville sulte ihjel.

Hvis vi skal overføre menneskerettighetene på naturen, vil det umuliggjøre næringskjeder, og siden vi er en del av næringskjedene, vil det umuliggjøre også vår eksistens. Jakt og fiske måtte bannlyses. Vi burde bli vegetarianere – men kornet er levende når vi maler det, og gulrøttene er levende når vi knasker dem i oss.

Hvis alt liv skulle ha rett til å leve uten å bli drept og spist, ville livet på jorden bli umulig. Altså må vi sette en grense et sted. Hvor skal vi sette den? Er det riktig å bare inkludere mennesket? Burde vi ta med noen dyr, hvalen for eksempel? Men da burde vi også ta med grisen, for den er like intelligent.

Dette utarter til en simpel anbudsrunder. Jo flere dyr vi tilkjenner menneskerettigheter, desto mer rammer det helheten, næringskjedene og økosystemet. Vi finner ikke noen logisk riktig grense mellom den ene eller den andre dyrearten, ingen «evige» moralske prinsipper som kan lede oss. Vi spiser griser, men ikke katter. Det er en pragmatisk avgjørelse, ikke moralsk.

Å holde mennesket utenfor, er det noe annet? Ja, fordi menneskelig moral er et prinsipp vi har skapt, og som former samfunnet. Det er skapt av oss, for oss. Men det kan ikke utvides til alle levende organismer uten å ødelegge livsbetingelsene for disse organismene.

Naturens rettigheter vil derfor være forskjellige fra menneskerettighetene. Vi kan se dem på to plan :

Først og fremst må de ses på det individuelle plan:

Vi mennesker har ingen rett til å påføre andre levende vesener unødvendig lidelse.

Deretter må vi se dem på det økologiske plan:

Vi har ingen rett til å utrydde arter eller svekke økosystemer slik at de bryter sammen.

Moral eller konsekvens

Naturen er ikke barmhjertig, den bevarer ikke enkeltindividet slik som mennesket gjør, men lar millioner gå til grunne for at arten skal overleve.

Vi kan si at mennesket har moral, mens naturen handler etter konsekvens. Konsekvens innebærer at en handling får en virkning. Gjør vi noe galt, vil noe skje, slik at en eller annen livsform blir rammet. Når mennesket gjør noe galt, kan konsekvensene ramme andre livsformer. Hvis vi ødelegger for mye, vil det ramme oss selv, men som regel først etter at vi har ødelagt andre organismer, og naturens reaksjon kan ramme mennesker som selv var uskyldige i det som skjedde. Naturen straffer ikke på en rettferdig måte.

Hvis vi skal ta hensyn til både natur og mennesker, kan vi komme i et dilemma mellom menneskenes moral og naturens konsekvens. I ekstreme situasjoner, der det går på livet løs for begge parter, kan det føre til en umulig situasjon. En beslutningstaker er rett og slett ikke i stand til å ta et valg som kan forsvares moralsk. Alle valg blir gale, og man må bare prøve å velge det som er minst galt. Den eneste måten å handle moralsk på, er å unngå slike situasjoner, men da må man gjøre noe på forhånd, slik at den umulige situasjonen ikke oppstår.

Grønn politikk går i stor grad ut på å unngå slike situasjoner. Er de først oppstått, kan kanskje en grønn politiker ha mer kunnskap til å løse problemene, men det moralske dilemmaet vil fortsatt være der.

Litt om spillteori

Spillteori befatter seg med situasjoner hvor menneskers handlemåte blir bundet, slik at de enten ikke har noen valg, har vanskelig for å velge, eller at de kan velge, men det lønner seg for dem å handle på en bestemt måte. Vi skal se på tre viktige *spillsituasjoner*.

Allmenningens tragedie

Vi forestiller oss en landsby med ti bønder. Alle har kyr som beiter på et fellesområde, en allmenning. Allmenningen har en viss bærekraft, ca femti kyr, blir det noen særlig flere, vil beitet bli nedslitt og til slutt ødelagt. Derfor har hver bonde fem kyr.

En av bøndene er sleipere enn de andre. Han tenker som så: Hvis beitet tåler femti kyr, så tåler det vel femtito. Derfor slipper han ut to til. Joda, det går, beitet tåler det, og hadde ingen annen tatt seg til rette på den måten, så hadde det gått bra. Men slik er det naturligvis ikke.

Hans nærmeste nabo blir forbanna, og ergrer seg over at sleipingen får mye mer melk som han selger for en god pris og kjøper seg BMW og rullebrett. Pokker, tenker han, jeg slipper ut to ekstra kuer jeg og.

Så kommer neste nabo, han er også forbanna, og slipper derfor ut to kuer han og. Dernest kommer en tredje nabo, han er egentlig ikke så forbanna, han tenker: Før var det en regel at ingen skulle ha flere enn fem kyr, men nå ser det ut til at det ikke er så farlig lenger. Så han slipper ut to ekstra han og. Nå følger naturligvis resten av landsbyen etter, unntagen en, det er presten, han har studert biologi på prestekurset og vet at det vil gå galt. Han tar det opp en søndag i kirken, men blir bare møtt med et flir, og etterpå blir han nesten kjørt ned av alle BMW'ene som brøler nedover kirkebakken.

Naturligvis går det galt, med åtteogseksti kyr på beitet blir det snart ødelagt, og alle må slakte kyrne sine, presten og. Det blir mangel på melk, folk blir fattige, småbarna sulter ihjel, og BMW'ene blir stående, for ingen har råd til bensin. Barna til presten sulter ihjel de og.

Problemet her er at regelen om bare fem kyr er vanskelig å holde, fordi den som bryter den, har fordel av det, mens ulempene rammer alle likt. Det lønner seg å bryte regelen. Den som ikke bryter den, vil tape like så mye de andre, ja

mer, for de andre kan jo selge BMW'ene sine. Det kan ikke presten, selv om han er den eneste som har oppført seg skikkelig.

Menneskene er her satt i en situasjon hvor det lønner seg å oppføre seg slik at det ødelegger for alle. Hvis bare den første bonden hadde sluppet ut ekstra kyr, så hadde det gått. Kanskje beitet hadde tålt enda et par, men et eller annet sted går grensen, kanskje ved bonde fire, men det er nesten umulig å stanse der, det ville virke urettferdig overfor de gjenstående. De mest ansvarlige, de som nøler med å bryte regelen, blir satt under et stadig større press, for de risikerer å tape mye mer enn de uansvarlige, som satte det hele i gang.

Vi finner igjen denne situasjonen i befolkningsspørsmålet, hvor det kan lønne seg for den enkelte familie å ha mange barn, men det er et problem for landet.

Pionerens tragedie

Dette er en litt annen spillsituasjon. Vi kan tenke oss at det er for mye med fem kyr, og presten derfor reduserer til fire. Han blir naturligvis flirt av. Men når beitet svikter, går det ut over alle, og verst ut over presten, som i lengre tid har måttet klare seg med bare fire kyr.

I dette tilfellet er det nødvendig at noen går foran, men den som gjør det vil få en ekstra belastning, og hvis ingen annen følger opp, blir offeret aldeles forgjeves. Man skal derfor ha sterk ryggrad for å være den første. Et eksempel på denne situasjonen er hvis et land går foran og legger skikkelige avgifter på CO₂ utslipp.

Løsningen på disse situasjonene er at det finnes en myndighet som kan skjære igjennom. Vi kan tenke oss en landsbyfogd, eller at presten har makt til å sette folk i gapestokken.

Men hvis bøndene hadde hørt på presten den gangen han tok det opp i kirken, kunne det også gått bra. Vi kan løse

problemene hvis folk har en forståelse av det felles beste. Bøndene kan da komme sammen og utøve myndighet i fellesskap. De kan vedta straffereaksjoner overfor de som tar seg til rette.

Chicken

På 50 tallet var ungdomsopprøret begynt i USA. De tøffeste gutta utfordret hverandre til å spille «chicken», eller «feiging». Det besto i at man stjal et par biler. De to deltakerne kjørte så mot hverandre i vill fart. Det gjaldt å kaste seg ut av bilen like før det smalt. Men den som kastet seg ut først, var den feigeste, han hadde tapt, og ble kalt chicken. Hvis begge to var forsiktige, ville de kaste seg ut i god tid, og unngå kollisjon. Men for å unngå å tape, måtte man vente litt lenger enn motparten. De drev hverandre mot en grense hvor det ville ende med kollisjon. Den fornuftigste ville tape, den ufornuftigste vinne. Hvis begge var like modige, ville begge bli drept. Man overlevde hvis motparten var feigere enn en selv. Man kunne egentlig takke taperen for at man var i live.

Et slik dødsløp oppstår ofte i en konkurransesituasjon. Den som holder ut lengst, vil vinne på det, men hvis begge står løpet ut, vil det ende dårlig for begge, selv om det ikke nødvendigvis ender så tragisk som for en del amerikanske ungdommer.

Moral og spillsituasjoner

La oss se på moral fra en annen synsvinkel.

Vi har vært igjennom tre typer spillsituasjoner. Felles for disse var at de ikke hadde noen mekanisme som kunne bryte spillet, og at de derfor endte opp med et tap for alle parter.

I spillteori snakker man om at et spill kan brytes hvis man når en likevekt. Dette behøver ikke å bety at alle parter kom-

mer like godt ut av det, men at den ene (tapende) parten innser at det lønner seg å gi opp, da han ikke kan vinne, og at en fortsettelse av spillet vil bare gi et dårligere resultat.

Et spill kan ende der, men bare hvis man ikke tar hensyn til psykologien. Det er menneskelig å nekte å gi seg selv om man skjønner at det vil gå galt. Bonde nummer fire skjønner at beitet vil bli ødelagt, men kan heller ikke akseptere at de andre tre har skaffet seg fordeler ved å bryte reglene. Spillet vil da fortsette. Han kan tenke at det allikevel er det beste, fordi alle vil få en lærepenge, og derfor ikke oppføre seg så dumt i neste omgang. Hadde han gitt seg, ville det vært å godkjenne juks.

I spillteori snakker man om *rasjonelle aktører*, det vil si folk som alltid søker å oppnå best mulig resultat for seg selv. Men er dette rasjonelt? Tydeligvis ikke, når vi ser på resultatet. Problemet er at aktørene bare tenker på seg selv. Man kan si at de har en snever *ansvarshorison*t.

Hvis noen er så egoistiske at de kun bryr seg om seg selv, regner vi dem for unormale og kaller dem psykopater. De fleste bryr seg også om familie og venner. Noen tenker på samfunnet, men det er veldig få som har så vid ansvarshorison

at de tenker på verden som helhet. Et samfunn kan imidlertid ikke fungere med bare psykopater, heller ikke med folk som bare tenker familie og klan. Det vil føre til alles kamp mot alle, slik som vi ser blant annet i Somalia. Men den super egoistiske, rasjonelle aktør, er faktisk grunnsteinen i de klassiske økonomiske teoriene. Det har vist seg at et slikt system fungerer dårlig. De viktigste grunnene til dette er selvforsterkende mekanismer, og at det stadig oppstår spillsituasjoner.

Et spill kan brytes hvis det er en enighet om at aktørene må legge bånd på seg selv for å beskytte det felles beste. Det vil si, de har en videre ansvarshorison

imidlertid at man forstår de større sammenhengene, Man må også klare å se at det er oppstått en spillsituasjon.

Korrupsjon

Korrupsjon kan betraktes som et spill av typen allmenninngens tragedie.

I et samfunn som er lite korrupt, vil det være rasjonelt å være ærlig. Det er lett innse at det er til fordel for alle, og selv om flertallet må bære kostnadene ved de få som er korrupte, er belastningen såpass liten at det kan aksepteres.

Hvis korrupsjonen er stor, kan troen på samfunnets rettferdighet brytes ned, slik at alle gir blaffen. Er den svært stor, kan det være vanskelig å klare seg hvis man er ærlig.

Kommer korrupsjonen over et visst nivå, vil den derfor ha en tendens til å øke raskt. Nedbrytningen av samfunns-moralen er ikke noe som skjer gradvis, når man kommer til terskelen, kan endringene komme overraskende brått. Det er derfor viktig å hindre en utglidning. Et godt eksempel på dette er Russland etter kommunismens fall. Veien tilbake er vanskelig, da de ærlige vil lide under pionerens tragedie.

Et samfunn med en, på forhånd, høy moralsk standard, vil lettere kunne motstå en slik utvikling, og selv om den kommer i gang, for eksempel på grunn av at myndighetene svikter, vil veien tilbake være lettere.

Voldsspiral

Noe av den samme mekanismen gjelder vold. Folk søker trygghet, det kan man få på to måter, enten ved at trusselen er liten, eller ved at man er bevæpnet slik at ingen tør å angripe. Men den siste situasjonen gir langt mindre trygghet enn den første.

Voldsnivået har lett for å øke fordi man er inne i en spill-situasjon av typen chicken. Er spillet satt i gang, kan det være

svært vanskelig å reversere det. Antagelig har man også her terskelverdier.

Et godt eksempel er spørsmålet om bevæpning av politiet. Politiet selv, vil som regel ønske bevæpning. De kommer i kritiske situasjoner, og har ikke lyst til å bli skutt på jobb. De vil ha mulighet til å forsvare seg. Problemet er at kjeltringene er i samme situasjon, de vil ikke bli skutt av politiet, og vil derfor ha lett for å skyte først.

I noen samfunn gjelder dette også privat. Når en familiefar våkner og hører det romstere nedenunder, tar han pistolen i nattbordsskuffen og går for å «beskytte familien sin». Innbruddstyven vet at mannen som kommer ned trappa kan skyte ham, uten selv å bli straffet. Han skyter derfor først. Familiefaren er klar over dette, så derfor vil også han skyte først. I Norge har den tapre familiefar ingen pistol i nattbordsskuffen, og tyven har heller intet behov for å skyte, han prøver heller å stikke av, og begge overlever.

Dette er et typisk chicken spill, og fører til en nesten uløselig situasjon. I USA er det svært vanskelig å innføre begrensninger på våpensalg, folk trenger å beskytte seg. Det samme gjør kjeltringene.

Det samme gjelder vold mellom folkegrupper. Her må man også ta med den psykologiske faktoren. Hvis en folkegruppe utøver vold mot en annen, vil det ramme tilfeldig, og gå ut over uskyldige. Det skaper et raseri som fører til lignende aksjoner mot den andre folkegruppen.

Moral her, vil si at man tar avstand fra vold. Men det er som regel ikke nok. På grunn av spillmekanismen kan ikke den enkelte trekke seg ut av spiralen uten å tape, kanskje til og med miste livet.

Løsningen er å etablere et rettssystem som fungerer, enten det er nasjonal eller internasjonal rett. En domstol for krigsforbrytelser vil individualisere ansvaret, slik at man ikke dømmer «de andre» som gruppe.

Moral og økonomisk liberalisme

I en av økonomiens viktigste dogmer finner vi et prinsipp som slår beina under de fleste moralske normer:

Teorien om markedets usynlige hånd.

Det var Adam Smith som kom med denne teorien. Den sier at økonomien trives best hvis alle jobber egoistisk med å øke sin egen inntekt og formue. Summen av alles egoistiske strev blir at samfunnet som helhet ble rikere, og det vil alle nyte godt av. Markedet har en slags mekanisme, en «usynlig hånd» som sørger for at alle kommer bedre ut.

Stemmer dette? Til en viss grad, egoismen er en sterk drivkraft. Men vi har sett på to spillsituasjoner som viser at det kan gå svært galt hvis alle tenker bare på seg selv.

La oss imidlertid glemme økonomien for en stund, og se på hva denne teorien gjør med moralen. Hvis teorien brukes på andre områder enn økonomi, kan den være svært skadelig. Den kutter nemlig forbindelsen mellom årsak og virkning. Vi kan oppføre oss som drittsekker og karre til oss mest mulig, men resultatet blir allikevel godt for alle. Oppfør deg dårlig, og resultatet blir bra.

Din dårlige oppførsel har altså ingen konsekvenser. «Markedets usynlige hånd» sørger for at det går bra allikevel. Hvordan skal man da begrunne regler for god oppførsel? Begge de to tradisjonelle begrunnelsene er opphevet. Gud er borte, og logikken er satt ut av spillet.

Man kan påstå at Adam Smith bare uttalte seg om økonomi. Men markedet griper jo inn i svært mange mellommenneskelige forbindelser og i politiske avgjørelser. I dag er egoismen satt i høysetet over alt, og troen på at markedet løser alle vanskeligheter blir stadig sterkere, i alle fall hos blårusseren. Tanken på å ofre noe for det felles beste blir møtt

med en hånlatte. Teorien til gamle Adam er blitt misbrukt, akkurat som Darwins utviklingsteori. Den er blitt utvidet til å gjelde mye mer enn bare økonomien.

Kollektiv dom

Jævla håndverkere, kommer aldri når`em skal! Jævla nordlendinger, frekke som flatlusa! Jævla advokater gjør`ke noe annet enn å snyter`æ! Kvinnfolk bak rattet!

Du har hørt det før? Men det kan bli verre – Jævla innvandrere, trygdemisbrukere hele bunten! – og så videre, og så videre.

Vi har sluttet å si jævla jøder. Vi husker hva som skjedde under krigen. Men vi husker det ikke godt nok. for vi gjør samme feilen om og om igjen, kanskje ikke i forhold til jødene, men til alle mulige andre grupper.

Vi har så alt for lett for å dømme en hel gruppe for det som noen få medlemmer har gjort. En slik dom er en *fordom*, det vil si at noen er dømt på forhånd, før man har undersøkt hva de har gjort eller ikke gjort. Den vil alltid ramme mange uskyldige. Det er umulig å fri seg fra en fordom, de som dømmer er jo ikke interessert i å undersøke om du er skyldig.

La oss ta et eksempel: En lederstilling skal besettes. Det er flere søkere, hvorav en kvinne. Hun er best kvalifisert, men får ikke jobben. Hvorfor? Jo, alle i styret er enige om at *kvinner* kan ikke være ledere – «De er jo ikke slik».

Kollektive dommer ligger bak så å si all diskriminering. Men de som diskriminerer vil sjelden innrømme at det er akkurat det de gjør. De innbiller seg selv at de er objektive: «Jeg liker da godt negere, jeg diskriminerer dem ikke, men de er jo ikke så intelligente som oss». Man prøver å gjøre sine oppfatninger til et objektivt faktum. Da klarer man å smette unna ansvaret for sine holdninger.

For å begrunne sine fordommer henviser folk til et medlem av gruppen, som det er noe galt med. De kjenner alltid en innvandrер som misbruker trygd, eller en politiker som er korrupt. Som regel hjelper det lite å komme med en statistikk som viser at de fleste av dem er ærlige.

Det man i virkeligheten gjør, er å tro at kartet er riktig og terrenget er feil. Man har bestemt seg for at negere er dumme, og leter til man finner et eksempel på det. Så lukker man øynene for fakta som motsier teorien.

Kollektiv dom kan gjøre konflikter uløselige. Serbere holder alle kroater ansvarlige for krigens brutaliteter, og kroatene holder serberne ansvarlige. Det fører til at de støtter opp om sine egne partioter, selv om de har begått krigsforbrytelser. Motparten vil da trekke den konklusjon at «de er slik alle sammen».

Mistillit er noe som beviser seg selv. Hvis en kroat mener at serbere ikke er til å stole på, vil han behandle dem med stor skepsis. Det fører til at serbere synes han oppfører seg mistenkelig, og behandler han like avvisende, noe som overbeviser kroatene om at han hadde rett. Hvis du tror at alle er mot deg, vil du til slutt få rett.

Vi burde ha kunnskap og innsikt nok til å unngå kollektive dommer, men vi gjør stadig den samme tabben. Noe av det tristeste som har skjedd i den senere tiden, er at mange feminister feller en kollektiv dom over «mannen», og tillegger han et helt knippe med dårlige egenskaper, han er brutal, dominerende, ufølsom, og så videre.

Det mest betenkelige ved denne typen tenkemåte er ikke at det går ut over menn. Det som er ille, er at man godkjenner denne tenkemåten. Det vil i neste omgang gå ut over andre grupper.

Det er vanskelig bryte gjennom slike forestillinger. Folk vil ikke innrømme at de har feil oppfatning av virkeligheten.

De vil ofte omdefinere begrepene for å få teoriene til å passe.

La oss si at du har en teori om at alle katter er grå. Hva gjør du da når du møter en svart katt? Du burde revidere teorien, men noen reagerer med å erklære at den kan ikke være en katt, siden den ikke er grå – den må være en hund.

En parallell har vi når feminister blir konfrontert med at ikke alle kvinner er fredelige. Se på Margareth Thatcher. Alt for ofte får man da det svaret at Thatcher ikke er kvinne, hun er mann – for kvinner er jo fredelige.

Dette er logisk galematias. Man bestemmer seg for at kartet er riktig, og terrenget er feil. Deretter omdefinerer man terrenget, man vasser ut i en elv og erklærer at den er et fjell. På den måten kan man «bevise» enhver teori, samme hvor spinngal den er.

Hvis vi skal møte fascister og rasister, trenger vi logikk og sunn fornuft. Ødelegger vi disse, har vi ikke lenger noe forsvaret mot galskapen. Kollektive dommer sitter i ryggmargen på oss alle. Når det fører til groteske overgrep, oppdager vi det, og reagerer. Men vi reagerer bare med å slutte å dømme den aktuelle gruppen, ellers tenker vi som før.

Vi må ta et oppgjør med selve tenkemåten, ellers kan vi regne med stadig flere overgrep.

Kritikk

I denne delen av boken skal vi gå løs på mekanismer i samfunnet. Vi skal prøve å finne ut hvordan ting fungerer, og hvorfor. Det blir først en del om økonomien. Deretter ser vi litt på demokratiet, hvordan det fungerer, og hvilke trusler det er utsatt for. Til slutt blir det litt om kommunismen i Sovjet Samveldet

Realøkonomi og finansøkonomi

Realverdier er det samme som nyttige ting. Hus, biler, jernbaner, fabrikker, moteklær, hamburgere. Vi kan dele dem inn i kapitalvarer, eller produksjonsutstyr, og i forbruksvarer. Når disse tingene ikke er nyttige lenger, har de ikke verdi i økonomisk forstand, en utrangert maskin, eller en bukse som er så umoderne at ingen vil gå med den, har ingen verdi. Men de har allikevel bruksverdi. Har vi dårlig råd, kan vi gå i en umoderne bukse, og en gammel maskin kan utnyttes hvis man er litt nøysom.

Ressurser er realverdier, selv om de ennå ikke er utnyttet. En funksjonsdyktig natur, rent vann og luft, er realverdier, selv om vi ikke tillegger den noe verdi.

Finansverdier er det samme som gjeld. Et verdipapir har sin verdi fordi det er et bevis på at noen skylder noen noe. Det finnes mange typer verdipapirer, pengesedler, obliga-

sjoner, osv, Finansverdier har verdi bare fordi de representerer realverdier.

Mesteparten av økonomien dreier seg om finansverdier. Det dreier seg om penger i alle mulige former. Det kaller vi *finansøkonomi*. Den viktigste feilen ved økonomisk teori, sett fra et grønt synspunkt, er at man konsentrerer seg slik om finansverdier at man glemmer de realitetene som ligger bak, selve produksjonsgrunnlaget. Skal man vite noe om dette, må man vite noe om fysikk, biologi og samfunnsfag.

Vi snakker da om *realøkonomi*, altså kunnskapen om hva som foregår innen produksjonen, og hva som er grunnlaget for den.

Grønn økonomi bekymrer seg for produksjonsgrunnlaget, og hva som fysisk foregår rundt i verden. Den vil derfor hovedsakelig dreie seg om realøkonomi.

Men finansøkonomi er naturligvis viktig, ikke minst fordi den forteller oss om hvorfor økonomien oppfører seg som den gjør. Hvis man befatter seg med finansøkonomi, må man imidlertid hele tiden gå tilbake til realøkonomien for å finne grunnlaget for hva som skjer, og sjekke virkningene av hva man gjør.

Kritikk av økonomiske teorier

De fleste av oss som ikke er i faget, vil tenke på økonomisk teori slik som teoriene i fysikk og kjemi. Men økonomi, spesielt sosialøkonomi, er et samfunnsfag, uansett hvor matematisk man prøver å gjøre det, og i samfunnsfag har man ofte forskjellige skoler.

Det finnes mange økonomiske teorier. Den rådende i dag er den *neo klassiske*, eller ny klassiske. Dette er en versjon av den liberalistiske skolen som ble grunnlagt av Adam Smith på slutten av 1700 tallet. Den lå bak den politikken som først

og fremst England gikk inn for helt fram til første verdenskrig, og som ble kalt *Laissez faire* (la oss være i fred). Den gikk ut på at markedet skulle råde, og staten skulle blande seg minst mulig inn. Innen den ny klassiske teorien snakker man om retninger som *monetarisme* og *supply side*.

Det finnes andre teorier, først og fremst *merkantilismen*, som er eldre enn liberalismen. I en mer modernisert versjon blir den kalt *den historiske skole*. Denne ser det som viktig at en stat har et allsidig og harmonisk oppbygd næringsliv, og at det ikke skal være noe handelsunderskudd. Den går inn for toll og andre restriksjoner for å beskytte eget næringsliv. Den er ikke moderne, man finner knapt noen lærebøker i den, men den blir allikevel brukt av industriland under utvikling. Så og si alle nye industristater har brukt den, fra Tyskland til Taiwan.

Den tredje skolen er den *keynesianske*. Den går inn for at staten skal regulere næringslivet, først og fremst gjennom statsbudsjettet og pengepolitikken. Den ble grunnlagt av Keynes i 20-årene, og var et viktig redskap til å bekjempe krisen i 30-årene. Det finansielle sammenbruddet har gjort at Keynes er kommet på moten igjen.

Den fjerde er den *Marxistiske*. Dette er egentlig mer en metode for kritikk av den liberalistiske økonomien. Den *planøkonomien* som har vært brukt i de kommunistiske land stammer mer fra Lenin og Stalin enn fra Marx. Den har vist seg bra til å løfte et land opp fra kaos til et visst velstandsnivå, men dårlig til å utvikle det videre.

En skole som har vært brukt i blandingsøkonomier er *Oslo skolen*. Den ble utviklet av norske økonomer på 1950 tallet, og hadde stor innflytelse helt opp til 70 åra. Den går inn for en omfattende regulering av økonomien. Det ble utviklet detaljerte matematiske styringsmodeller. Disse brukes den dag i dag, men bare for å analysere virkningen av forskjellige skatter og reformer, ikke til å regulere økonomien som helhet.

Jeg har ikke tenkt å gå inn på de forskjellige økonomiske teoriene i detalj, sammenligne dem og kritisere dem hver for seg, men jeg kommer inn på dem under behandlingen av dagens problemer.

De kritikk punktene som følger gjelder for det meste den neo klassiske skolen, selv om mange av dem gjelder alle teorier.

Økonomer er svært opptatt av vekst. Da skulle man tro de var klar over at samfunnet var i utvikling og forandring, og var opptatt av å modifisere sine teorier. Men økonomiske teorier er merkelig standhaftige, de blir stående som en slags hellige kyr, selv når de ikke lenger stemmer med virkeligheten. I den siste tiden har den neo klassiske teorien vært nesten enerådende, den ønsker å gå tilbake til prinsippene som ble brukt før krisa i 30-årene, før Keynes teorier ble lansert. Resultatene er mildest talt dårlige.

Det er ikke matematikken eller den logiske oppbyggingen av teoriene som svikter, det er de grunnleggende forutsetningene. Dette gjør det lett å oppdage feilene, hvis man har den nødvendige mangel på respekt for ekspertisen.

Den neo klassiske skolen gir seg utslag i en politikk som kalles *markedsliberalisme*. Bak denne ligger det en bestemt tenkemåte. De to viktigste prinsippene bak denne er:

Troen på markedets usynlige hånd.

Adam Smith brøt med tidligere tiders moralske begrensninger. Han mente at det enkelte menneske burde søke å oppnå størst mulig rikdom for seg selv. Dette ville føre til at samfunnet som helhet ble rikere, og til syvende og sist komme alle til gode. Dette kalte han «markedets usynlige hånd».

Markedets usynlige hånd er blitt en unnskyldning for rå egoisme. Erfaring viser at den usynlige hånd ikke kommer

og «rydder opp». Vi får sosial urettferdighet og finansielle sammenbrudd.

Troen på likeveksts-modeller.

Ikke bare den neo-klassiske, men de fleste økonomiske teorier, bygger på lineære sammenhenger. Disse kan beskrives med kurver eller matematiske ligninger. Man mener at økonomien alltid vil gå mot en eller annen form for likevekt, som for eksempel balansen mellom tilbud og etterspørsel.

Men mange forhold i økonomien er ikke lineære. De inneholder selvforsterkende mekanismer som bringer hele systemet ut i kaos. De kan også føre inn i spillsituasjoner som låser økonomien fast i en destruktiv utvikling

Hvis man har en teori, bør den sjekkes mot virkeligheten. Den må kunne brukes til å forklare det som skjer. Markedsliberalismen, viser seg å ha tre alvorlige feil:

- *Den har en tendens til å øke de sosiale forskjellene.*
- *Den er ustabil, og lager sine egne kriser.*
- *Den lar seg ikke forene med en økologisk forsvarlig politikk.*

Jeg skal gå gjennom de viktigste grunnene til at den fungerer slik. Men først skal vi gå litt i detalj når det gjelder kritikken. Vi setter opp tolv kritikkpunkter:

Feil nr. 1

Uvitenhet om biologiske mekanismer.

Økonomi omhandler menneskelig verdiskapning og forbruk. Men mennesket er en biologisk organisme som lever i et økosystem, og er fullstendig avhengig av det. Menneskelig økonomi er derfor et særrområde av økologien, og kan ikke i lengden fungere på tvers av den.

For det første :

I et økosystem blir alle ressursene resirkulert og brukt om igjen. Økonomien må fungere på samme måte hvis den skal kunne opprettholdes.

For det andre :

I et økosystem kan ingen organisme vokse uhemmet. Det kan heller ikke økonomien. Den vil, som all annen biologisk aktivitet, vokse inntil den bryter sammen, hvis den ikke blir stabilisert.

Feil nr. 2

Neglisjering av naturen som produksjonsfaktor

De fleste økonomiske teorier er reduksjonistiske, de regner bare med to faktorer i verdiskapningen, kapital og arbeid. Marxisme regner bare med arbeid. Dermed overser de andre, og like viktige faktorer.

Grunnen til denne ensrettingen er blant annet at disse to produksjonsfaktorene har interessegrupper bak seg. Kapitaleierne fremhever kapitalens betydning, de kjemper for at den skal kunne formere seg, flyte fritt, osv. Fagbevegelsene fremhever arbeidets betydning, og kjemper for retten til arbeid, flere arbeidsplasser, sikkerhet, lønninger osv.

I tider med knapphet, vil imidlertid markedsmekanismen sørge for at naturressurser øker i verdi. Men det gjelder bare utnyttbare ressurser, ikke naturen som helhet.

Feil nr. 3

Markedets størrelse.

Markedet har vist seg å være den beste mekanismen for en god allokering, det vil si at ressurser blir fordelt til der hvor de trengs, og at alle nødvendige produkter er tilgjengelige. Et moderne samfunn er for komplekst til at det er mulig med en sentral planlegging, ingen kan ha oversikt over hvor mye som skal produseres av hva, eller forutsi hvordan forbruksmønsteret skal utvikle seg.

Men markedet har ikke noen mekanismer som regulerer størrelsen på økonomien. Det finnes ingen signaler som sier at nå er det nok – Nå bør vi ikke produsere mer, nå bør vi ikke forurense mer, eller nå bør vi ikke kaste mer. Markedet hindrer oss ikke i å overutnytte naturressurser. Det betyr at det ikke kan tilpasse seg en økologisk virkelighet. Markedsøkonomien vil kjøre videre inntil naturen selv sier stopp.

Feil nr. 4

Kapitalens forrenting står i motsetning til biologiske ressurser.

Kapital forrentes, den vokser med tiden. Det gjør også fornybare naturressurser, som for eksempel skog. Men kapitalens forrenting er ofte hurtigere enn naturressursernes. Det fører til at det «lønner seg» å ta ut all fortjeneste av et naturområde, for eksempel hugge ned regnskog, og så investere den kapitalen man får. Den vil nemlig forrente seg hurtigere enn den naturlige gjenvæksten i skogen. Man tjener mer på å ødelegge alt med en gang.

Det samme gjelder fiskeressurser. I dag overinvesteres det i fiskeflåten. Hvis vi forlanger at all denne kapitalen skal forrente seg, vil det langt overstige det naturlige utbyttet vi kan ta av fiskebestandene uten at disse ødelegges.

Feil nr. 5

Troen på at naturressurser og kapital er ombyttbare.

Det gjør ikke så mye at vi tømmer en råvarekilde, sier økonomene, bare vi samtidig bygger opp kapital. Er det sant? Jo, hvis vi bare ser på ett land. Vi kan ta Norge som eksempel.

Oljen i Nordsjøen blir pumpet opp i maksimalt tempo, men noe av fortjenesten blir avsatt i et oljefond som skal sikre alle de fremtidige pensjonistene full uttelling for sine tilleggspoeng. Når oljen er slutt, har vi satt av så mye penger at vi kan leve av dem.

Disse pengene, settes de i banken? Nei, penger kan man ikke bare legge i et hvelv, de må investeres i næringsvirksomhet. Når pensjonistene kommer om ti år og skal nyte godt av oljeformuen, vil de ha krav i næringslivet i Norge og i utlandet. Siden mye er blitt investert i utlandet, vil utbyttet også hentes derfra. Man kan si at fremtidens pensjonister vil kunne leve godt fordi de har sugerør i lommeboka til folk i andre land.

Men hvis dette skal fungere, må verdens økonomi fortsatt gå godt. En av betingelsene er at det finnes råvarer som industrien kan bearbeide, blant annet olje. Vi er avhengige av at det fortsatt finnes olje i verden, selv om vi på det tidspunktet har brukt opp vår egen. Kanskje kan oljen erstattes av andre energikilder, men det samme forholdet gjelder for alle ressurser. Hvis alle land tenkte slik som Norge (det gjør de stort sett), ville de snarest mulig tømme ressursene sine og satse på å leve av kapitalen.

Men Norge ville i denne perioden ha investert mye, det vil si, bygget opp næringslivet både hjemme og ute. Det betyr at produksjonen, og dermed forbruket av råvarer, vil ha økt. Med andre ord, våre investeringer fører til at ressursene tar fortere slutt, og da er

investeringene verdiløse. Vi sager over den grenen vi sitter på.

Kapital kan erstatte naturressurser bare hvis man ser et land isolert. Når vi betrakter verden under ett, er det motsatt. En opphoping av kapital betyr at naturressursene blir brukt i et stadig raskere tempo, og når vi så møter veggen, vil all den oppsparte kapitalen bli verdiløs.

Det er derfor en motsetning mellom kapital og ressurser.

Feil nr. 6

Feil målestokk

Økonomien bruker bare en måleenhet, penger. Den prøver å regne alt om i kroner og øre. Å måle kvalitative størrelser, spesielt menneskelige kvaliteter, i penger, er som å måle temperaturen med litermål. Akkurat like idiotisk er det å regne verdien av naturområder og dyrearter ut i kroner og øre.

Naturkvaliteter kan ikke vurderes økonomisk i det hele tatt. Allikevel gjør man det. Man setter opp nytte/kost analyser hvor man beregner, for eksempel, nytteverdien av å utbygge et område, og sammenligner det med kostnadene. Hvor mye det koster å bygge er greit, man kan regne ut timepris for gravemaskiner, og man vet prisen på rør og takstein. Men hva er verdien av det man mister, det uberørte området? Hvordan regner man ut det?

Man bruker ofte intervju undersøkelser, man spør folk om hvor mye de ville ofre av velstand for å bevare området. Det er klart at dette er helt på jordet. Et naturområde har kvaliteter som ikke har noe med mennesker å gjøre i det hele tatt, som mennesker ikke har peiling på, og som det er umulig å vite den framtidige verdien av.

Dessuten kommer det an på hvem man spør. Har folk bolig, kan de være imot utbygging, har de ikke, er de gjerne for. Folks egeninteresse kommer inn, og dette har ingenting å gjøre med områdets naturkvaliteter.

Ikke desto mindre er det slike analyser som blir brukt i de fleste store utbyggingssaker. Politikerne får presentert noe som ser svært så seriøst og matematisk ut, mens det i virkeligheten er det reneste pølsevev.

Feil nr. 7

Hvordan, ikke hvorfor.

Økonomer spør aldri om hensikten med en aktivitet, de spør bare hvordan aktiviteten skal kunne gjennomføres. De spør ikke om hva som er vitsen med et produkt, bare hvor mye man skal klare å produsere. De spør bare om hvordan, aldri om hvorfor. De forstår i det hele tatt ikke vitsen med å spørre om hvorfor, og svarer med et «hvordan» svar.

Målet for økonomien, i økonomenes øyne, er å øke det økonomiske overskuddet, som er en ren tall størrelse. Det gjør økonomien til en følelseløs maskin som bare brøyter seg fram uten å diskutere retningen.

«Hvorfor» spørsmål er verdispørsmål, de kan ikke besvares av økonomiske teorier som bare er basert på objektiv tenkning. Men økonomer tror at de kan sette tall på dem, slik at de kan få dem inn i regnestykket.

Å behandle verdispørsmål på den måten er filosofisk galematias.

Feil nr. 8

Troen på økt produktivitet ved å flytte på arbeidskraft.

Denne teorien sier at man skal rasjonalisere bort arbeidskraft i de minst produktive næringene, slik at den går over til mer effektive næringer. Den totale produktiviteten i samfunnet vil da bli høyere.

Dette kan nok stemme hvis arbeidsløsheten er lav, men ikke hvis den er høy. En oppsagt arbeider vil da ikke gå inn i en mer produktiv jobb, men han blir arbeidsløs, og får redusert sin produktivitet til null. Han blir en belastning for de offentlige budsjettene, og får mindre kjøpekraft.

Noen arbeidsplasser, som for eksempel omsorgsarbeid, lar seg vanskelig rasjonalisere. De vil da bli stadig mindre effektive i forhold til andre arbeidsplasser, og stadig «dyrere» for det offentlige. Skal man «rasjonalisere» her, betyr det ofte å minke antall behandlingsplasser, eller senke kvaliteten på dem.

Feil nr. 9

Neglisjering av uformelt arbeid.

Økonomisk teori omfatter bare den virksomheten som kan regnes om i penger. Men mye arbeid er svært viktig, selv om det ikke settes noen pris på det, som for eksempel arbeid i hjemmene, barneoppdragelse, og felles dugnad i nabolaget. Hvis dette erstattes av profesjonelt arbeid vil det bli regnet som økonomisk framgang. I virkeligheten utføres det samme arbeidet som før, samtidig som man har brutt opp sosiale strukturer.

Feil nr. 10

En feil oppfatning av rasjonalitet.

Hva regner vi som rasjonelt? Det avhenger av hvilke verdier vi setter høyest. Det rasjonelle er det som skaffer oss mest mulig av det vi regner som verdifullt, med minst mulig innsats av ting vi vil spare på, eller effekter vi vil unngå.

Innen økonomien blir rasjonalitet definert som: Flest mulig produkter for minst mulig arbeidsinnsats. Er det rasjonelt?

Det kommer an på om flest mulig produkter er noe verdifullt, og om bruk av arbeid er noe vi vil unngå.

Egentlig er jo produkter bare et middel til å kunne overleve og trives med livet, men det er ikke noen selvfølge at trivselen stiger i takt med mengden produkter.

I dag produseres varene stadig mer rasjonelt, i alle fall etter tradisjonell definisjon, men de forbrukes stadig mer urasjonelt, for ikke å si irrasjonelt. Vi sløser uten å bli noe særlig lykkeligere av det, og vi bruker ressurser, f.eks på transport, uten å få noe særlig annet enn stress igjen.

*Man kan si at i produksjonen øker produktiviteten,
men i forbruket minker den.*

Det høres ut som en selvmotsigelse. I virkeligheten hører sløsingene nøyaktig sammen med den økte produktiviteten. Moderne økonomi produserer stadig mer, og hvis ikke varene blir solgt, kan det utløse en krise. Jo mer effektivt vi produserer, desto mer må vi sløse for at det hele skal gå rundt.

Etter vanlig oppfatning er det rasjonelt å benytte mest av de ressursene som det finnes rikelig av, og minst mu-

lig av de som er knappe. Hva er det rikelig av i verden i dag? Arbeidskraft. Hva er det knapt med, eller vil bli knapt med? Naturressurser.

I dag bruker vi stadig mer ressurser, samtidig som vi rasjonaliserer bort arbeidskraft, stikk motsatt av hva som er rasjonelt.

Altså er verken vårt forbruk eller ressursbruk rasjonelle.

Ordet økonomi kommer av gresk, *oikonomia*, som betyr hushold, det vil si få til mest mulig med knappe ressurser. Vår økonomi kan heller beskrives med det greske ordet *Krematistikk*, som betyr å karre til seg mest mulig.

Innen grønn økonomi har man en annen definisjon av rasjonalitet:

Å skape mest mulig menneskelig trivsel med minst mulig bruk av ressurser og minst mulig belastning på økosystemet.

Feil nr 11

Neglisjering av det moralske fellesskapet.

Økonomisk teori tror at moral ikke er nødvendig. Markedets usynlige hånd sørger for at alt går bra for alle. Dette er blitt et dogme, selv om Adam Smith forsto at man også måtte ha moral. Økonomisk teori blir sett på som en nøytral beskrivelse av hvordan økonomien faktisk fungerer, og så kan man velge å ta moralske hensyn hvis det er politisk vilje til det.

Økonomiske teorier er basert på at enkeltmennesket er totalt egoistisk. Men menneskene er ikke slik, de fleste av oss lar være å gripe en fordel hvis vi vet at det går ut over andre.

I virkeligheten kunne verken økonomien eller samfunnet som helhet klare seg uten et moralsk fellesskap, det vil si en standard for oppførsel og en følelse av felles ansvar.

Fagbevegelsene blir sett på som en hvilken som helst markedsaktør, noe de også er. Men uten en ide om moralsk fellesskap ville de ikke ha eksistert.

Feil nr. 12

Kortsiktighet

Markedsliberalismen, i motsetning til planøkonomien, eller den historiske skole, overlater økonomien til de enkelte, små aktørene. Dette er en god modell, i og med at den er kompleks, men den fører til kortsiktighet. Ethvert system, og enhver virksomhet innenfor systemet, trenger tilbakemeldinger. Det må komme signaler som forteller om virkningene av det man har satt i gang. I et markedssystem er det bare et signal som når fram til bedriftene, fortjeneste. En privat bedrift er ledet av kravet til størst mulig, og raskest mulig fortjeneste. Beslutningene tas ut fra dette. En bedrift kan riktignok planlegge langsiktig, men den vil ikke av seg selv ta hensyn til eksterkostnader, det vil si negative virkninger på miljø og samfunn. På sikt vil disse kostnadene ramme samfunnet, og bedriften selv. Men de kortsiktige signalene viser det motsatte. Jo mindre hensyn til miljø, ressurser, og samfunn, desto høyere fortjeneste.

Jo mer løstrevet kapitalen blir fra reell produksjon, desto mer kortsiktig blir perspektivet. Finans spekulasjon kan være ekstremt kortsiktig. Det skulle ikke mye sunn fornuft til å forstå at praksisen med subprime lån ville ende i katastrofe. Men de som utstedte lånene solgte dem videre med en gang, pent pakket inn, slik at

kjøperne ikke forsto risikoen, og så satt selgerne igjen med store bonuser.

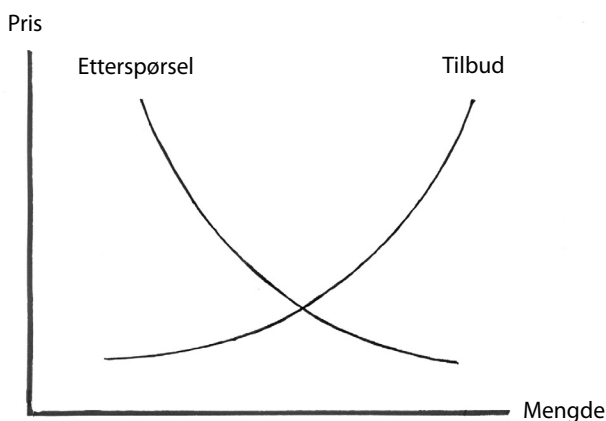
Burde ikke ledelsen i bankene, eller politikerne, ha sett dette? Det gjorde de ikke, og grunnen er først og fremst at de hadde urealistiske forestillinger om at markedet var selvregulerende.

Vi skal nå gå nærmere inn på de viktigste årsakene til at økonomien fungerer feil.

De ikke-lineære mekanismene

Økonomiske teorier baserer seg nesten utelukkende på lineære teorier. Slike teorier sier at ting utvikler seg jevnt, og på en måte som lar seg beregne matematisk.

Det mest klassiske eksempelet på dette er tilbud/etterspørsel mekanismen. Økonomene beskriver denne med to kurver. Hvis prisen på en vare går opp, vil mange bedrifter ønske å produsere denne, da det er god fortjeneste. Man tegner en kurve hvor mengden stiger når prisen stiger. Dette er tilbuds-kurven. Men når prisen stiger, vil forbrukerne

kjøpe mindre av varen, den er blitt for dyr for dem. Det tegnes da en kurve hvor mengden synker når prisen øker. Dette er etterspørselskurven. Markedet vil innstille seg slik at etterspørsel er lik tilbud, det vil si der hvor kurvene krysser hverandre. Der kan man finne markedsprisen, og den totale mengden av varen som blir solgt.

Nå er det ikke slik at man kjenner disse kurvene på forhånd. Økonomene strever med å finne ut hvordan de går, slik at de kan beregne prisen og salgsmengden. Men hvis det er jevne kurver, kan man bruke matematiske formler til dette. Vi snakker om lineære sammenhenger, som kan beregnes med matematikk.

Økonomene vil ha oss til å tro at all økonomi fungerer på den måten. Men det er ikke sant. Hadde det vært slik, ville økonomiske beregninger og forutsigelser som regel vært riktige, men det er de ikke. Når det gjelder forutsigelser, har økonomene en tendens til å bomme mer enn de treffer. Det er sjelden de klarer å forutsi en krise. En slik elendig treffsikkerhet ville aldri blitt tolerert i naturvitenskapen. I virkeligheten er det mange mekanismer i økonomien som er ikke – lineære, det vil si at kurvene ikke er jevne, de kan hoppe frem og tilbake.

I matematikken og fysikken finnes det også ikke – lineære mekanismer. Vi finner dem ofte der hvor vi har en selvforsterkende mekanisme. Det kan være slik at et system oppfører seg lineært inntil et visst punkt, men når det blir overbelastet, kan det bli uberegnelig.

Det er særlig tre forhold som gjør at økonomien ikke er lineær.

- *Positiv tilbakekobling*
- *Refleksivitet*
- *Spillsituasjoner*

Vi har vært gjennom tre forskjellige spillsituasjoner. Man kan ikke si at de fører ut i kaos. Det er nesten motsatt, utfallet er gitt, og det er umulig å stoppe hvis ikke spillet brytes. Men det er ikke snakk om noen balanse, bare en stø kurs mot sammenbruddet. Vi kommer tilbake til det i forskjellige økonomiske sammenhenger.

Refleksivitet er også en mekanisme som kan låse en situasjon, og drive utviklingen i en bestemt retning. Men den kan også føre økonomien inn i kaos.

Positiv tilbakekobling er en av de viktigste mekanismene i økonomien. Den er hovedårsaken til den økonomiske veksten, og er den viktigste årsaken til kaos.

I kaotiske situasjoner kan vi ikke beregne hva som vil skje. Men hvis vi vet hvordan systemet fungerer, kan vi allikevel finne mottiltak mot utviklingen.

Økonomien i vårt samfunn har en rekke innebygde mekanismer som gjør at den er nødt til å vokse, hvis ikke, vil den komme i krise. Veksten har en tendens til å bli eksponentiell.

Positiv tilbakekobling

Forestill deg at du er en ingeniør som skal lage et regulerings-system for en smelteovn. Det er viktig å holde temperaturen konstant. Du lager da et system med *negativ tilbakekobling*, det vil si at varmen skrues ned når temperaturen øker, og opp hvis den synker. En negativ tilbakekobling motvirker den tendensen som er på gang, den motvirker derfor forandringer, og skaper stabilitet.

La oss si at du kobler feil, slik at varmen skrues opp når temperaturen øker, og ned når den minker. Da har vi et system med *positiv tilbakekobling*, det virker slik at det *forsterker* den tendensen som er på gang. Et slikt system er ustabil. Hvis temperaturen begynner å øke litt, vil systemet sørge for at

den øker fortene og fortene, inntil ovnen eksploderer. Motsatt vil vi ende opp med en kald ovn hvis temperaturen først har begynt å synke litt.

Vårt økonomiske system har en positiv tilbakekoblings mekanisme. Hvis det er gode tider, tjener bedriftene bra, og det blir mye kapital som kan reinvesteres. Det investeres slik at produksjonskapasiteten øker, overskuddet blir enda større, og systemet vokser. Vi ser at overskuddet gir stadig større produksjonskapital, og det fører til eksponentiell vekst. Hvis tidene er dårlige, blir det lite investeringskapital, produksjonsutstyret blir nedslitt, produksjonen synker, inntjeningen blir mindre, og det blir enda mindre investeringskapital.

Hvis det er gode tider, vil også lønningene øke, fordi arbeidsløsheten er lav, og fordi bedriftene har råd til å betale mer. Da vil folk få mer penger mellom hendene, de bruker mer, og bedriftene får økt omsetningen. I dårlige tider derimot, vil det bli mindre til lønninger, og folk blir forsiktige med å bruke penger. Markedet minker, slik at bedriftene ikke får solgt varene sine, og må innskrenke. De sier opp folk, arbeidsløsheten stiger, folk får enda mindre penger, markedet minker enda mer – osv.

*Gode tider gir bedre tider, og dårlige tider
gir enda dårligere tider.*

Men det er også mekanismer som sørger for at veksten ikke kan bli for stor. I en situasjon med sterk oppgang har det lett for å bli overinvestering og ville spekulasjoner. Det kan føre til at økonomien snur og går nedover. Nedgangen varer inntil så mange bedrifter er gått konkurs at det er billig å kjøpe dem opp, og arbeidsløsheten er så høy at lønningene er lave. Da kan man produsere billig og få solgt varene, noe som fører til at økonomien snur og går oppover igjen. Imidlertid er det ikke sikkert at vi får en oppgang, økonomien kan bli lig-

gende der nede. Vi skal se mer på disse mekanismene under kapittelet om kriser.

Den positive tilbakekoblings mekanismen gjør at systemet ikke er skapt for stabilitet, det har liten evne til å holde en jevn produksjon. Det fungerer slik som den smelteovnen vi beskrev, det kan i prinsippet holde seg på samme nivå, men bare en liten påvirkning får det til å skli ut i oppgang eller nedgang. Systemets normale oppførsel er derfor at det svinger.

Systemet er skapt for vekst. Den positive tilbakekoblingsmekanismen er kjernen i den industrielle økonomien. Den har skapt vår velstand, vårt høye forbruk, og de tilsvarende miljøproblemene.

Staten prøver å unngå svingninger som er så store at de fører til kriser, den kan gjøre det ved å øke eller minke statsbudsjettet, den kan heve eller senke renten, og den kan øke eller minke pengemengden. Staten kan også blande seg inn i inntektsoppgjørene for å sikre en riktig fordeling av investeringskapital og kjøpekraft, eller den kan gjøre det ved skatteleggingen, ved at den enten beskatter kapital eller inntekter.

Men staten går ikke inn for stabilitet, den går inn for stabil vekst. En biolog kan nok snakke om nullvekst med andakt i stemmen, men de fleste økonomer grøsser på ryggen, for de vet hvordan systemet oppfører seg.

Hvis vi, av hensyn til framtiden, vil ha en stabil økonomi, må vi derfor gjøre noe med den positive tilbakekoblingsmekanismen.

Psykologiske vekstmekanismer

Vekst for enkeltindivider er naturlig, men for et økosystem er stabilitet naturlig. Det vil si at tilbakegang er like naturlig som vekst. I et økosystem har vi en dynamisk balanse, noe

vokser, og noe går tilbake, men helheten er stabil. Selv om systemet er stabilt, er det altså ikke stillestående.

Det gale ved vår tenkemåte er at vi tar med bare den ene halvparten av prosessene i naturen, vekstprosessene. Vi splitter verden opp i deler, og ser at delene vokser. Vi tror ikke at det finnes noen helhet, og oppdager derfor ikke at stabilitet er naturlig.

Det har alltid vært, og er fremdeles, få mennesker som tenker på helheten. Det er forståelig nok for de som er fattige, eller i en presset situasjon, men mennesker med ressurser er ofte like perspektivløse. Vi tenker på oss selv, familien, nabolaget, og stort sett ikke på noe som ligger utenfor det. Man kan si at det er naturlig å oppføre seg slik, dyr gjør det samme, en geit gnager løs på det den finner, og formerer seg eksponentielt. Men geiter får sjelden ødelagt så mye, de blir holdt i sjakk av rovdyr eller oss mennesker.

Vi mennesker har så stor makt at vi må selv ta ansvaret for å begrense veksten i vår utfoldelse. Men vi er ikke vant til å tenke slik. Vi har vanskelig for å bry oss om helheten, og vi blir stadig fortalt at vekst er naturlig. Vekst er naturlig, men det er bare halve sannheten, og hvis man serverer halvparten, er det ikke sant lenger, da er det en løgn.

Refleksivitet

1992 var et katastrofeår for flere europeiske økonomier, det gikk verst ut over England, Italia og Sverige. England var, som medlem av EU, med i et samarbeid for å skape en europeisk valuta. Som en forberedelse til dette, hadde man stabilisert kursene, europeiske valutaer kunne bare variere noe få prosent i forhold til hverandre. Hvis en kurs sank for mye, gikk sentralbanken inn og kjøpte opp sin egen valuta. På grunn av markedsmekanismen ville den da stige igjen.

Dette hadde fungert rimelig bra i et par år.

Men de hadde ikke regnet med spekulantene, eller, de regnet ikke med at disse var blitt mye mektigere enn før. Vi hadde fått et internasjonalt banksystem, *interbanksystemet*, hvor store mengder kapital sirkulerte, og vi hadde fått nye typer fond, *hedgefond*, som drev med all slags spekulasjon ved hjelp av lånte penger. De hadde så mange penger mellom hendene at selv en sentralbank kunne komme til kort. Spekulanten George Soros hadde funnet ut at det engelske pundet var «overvurdert», og han visste at slikt kan man gjøre penger på. Han lånte pund i Citybank, og vekslet dem om til tyske mark.

Engelske pund er *konvertible*, det vil si at enhver kan komme med pund og veksle dem om til en annen valuta, eller komme med en annen valuta og veksle dem om til pund. Hvordan gjør banken det? Rett og slett ved å starte seddelpressa. Hvis du går til Norges Bank med en neve dollars, tar de dollarsedlene og legger dem i hvelvet, og de gir deg kronersedler som de ganske enkelt har trykket opp. Litt for lettvin? Vanligvis fungerer det greit nok, Norges Bank tar imot dollarsedler og trykker opp tilsvarende med kroner, og Federal Reserve tar imot kroner og trykker opp tilsvarende med dollars.

Hvis Norges Bank synes det er blitt for mange kronersedler i omløp, og det er fare for at kursen skal falle, så tar de dollarsedler fra hvelvet (blant annet de som du kom med) og kjøper tilbake kronersedler. Det blir færre kroner på markedet, og kursen går opp igjen. De store gutta går naturligvis ikke i banken med en neve sedler, de pengene de opererer med er bare tall på en konto, men det fungerer på akkurat samme måte.

Da Soros først hadde kastet seg ut i det, ble de andre spekulantene nysgjerrige. De visste at han var en gammel rev, og når han trodde at pundet ville synke, så var det sikkert noe i det. De fulgte derfor etter, lånte pund og vekslet dem om til mark. Engelske bedrifter ble nervøse, mange hadde gjeld til

utlandet som de skulle betale i mark eller dollars. Hvis pundet sank, ville gjelden bli større, og de ville kanskje gå konkurs bare på grunn av noen valutasingninger. Hva gjorde de? De kjøpte mark eller dollars på forhånd, for å sikre seg. Det ble et ras, plutselig skulle alle veksle pund til mark.

Bank of England kjempet desperat for å holde kursen oppe. De kjøpte tilbake pund og betalte med mark eller dollars. Men de kunne naturligvis ikke trykke opp disse valutaene, de måtte bruke det de hadde i hvelvet. Nå viste det seg at spekulantene var blitt for mektige. Bank of England hadde ikke nok, de klarte ikke å veksle så store summer som spekulantene kunne stille opp med.

Etter å ha brukt store deler av valutareservene, måtte de gi opp og la pundkursen flyte. Den ramlet rett ned. Soros kunne veksle mark tilbake til pund, betale gjelden sin i Citybank, og sitte med milliarder i fortjeneste.

Visste Soros at dette ville skje? Naturligvis gjorde han det, han visste at det ville bli et ras, og at han ville tjene penger på det. Han satte også et navn på det, han kalte det for *refleksivitet*.

Refleksivitet betyr følgende:

Hvis du har tenkt å foreta deg noe på markedet, så undersøker du først hvordan forholdene er. Dette kaller vi den kognitive funksjonen. Ut fra denne kunnskapen går du ut og gjør noe. Dette kaller vi den deltakende funksjonen. Det du gjør, påvirker igjen markedet.

I vitenskapelige undersøkelser regner vi bare med den kognitive funksjonen. Vi undersøker noe, og forstår hvordan det fungerer, men vi har ingen deltakende funksjon, vi kan ikke forandre på det. Vi kan finne ut hvordan tyngdekraften virker, men vår kunnskap om den kan ikke endre den. Hopper vi utfor et stup, så slår vi oss, uansett hvor mye vi vet om tyngdekraften.

Refleksivitet betyr at tenkningen kan påvirke virkeligheten, som igjen kan påvirke tenkningen, som igjen kan påvirke virkeligheten, og så videre. Våre forventninger, vårt håp eller frykt, påvirker den virkeligheten som vi frykter eller håper på. Refleksivitet kan derfor gi en selvforsterkende effekt, men det er en forskjell fra vanlig positiv tilbakekobling. Refleksivitet har med psykologi å gjøre.

Vi tar et eksempel til:

Du tror at Hydro aksjer vil stige. Derfor går du ut og kjøper så mange du kan. Siden du er rik, kan du kjøpe mange. Det blir da større etterspørsel etter Hydro aksjer, og kursen på dem vil stige. Andre tradere ser at de stiger, og kjøper de også. Hydro aksjer går videre opp. Du kan si: Hurra, jeg fikk rett! Men det er faktisk du selv som har fått dem til å stige. Du setter i gang den forandringen du gjerne ville ha.

Er man en liten pingleinvestor, prøver man å forutse hvordan markedet vil utvikle seg, men man kan ikke forandre det. Er man en stor investor, som Soros, kan man påvirke utviklingen. Han visste å bruke det til sin egen fordel.

Men hvis mange små investorer oppfører seg på samme måte, kan det få voldsomme effekter. Under krakket på Wall Street børsen i 1929, ramlet kursene på aksjene til langt under deres egentlige verdi. De ramlet fordi folk solgte i panikk. Hvorfor hadde de panikk? Fordi andre hadde panikk. Panikk utløste panikk. Bedriftene gikk konkurs, men uten panikken, kunne mange av dem klart seg. Folks oppfatning av virkeligheten forandret virkeligheten.

Soros tjente penger, men England tapte. Enda verre gikk det med Sverige, som var utsatt for en lignende spekulasjonsbølge. Sverige forsvarte krona med nebb og klør. Dagsrenten i sentralbanken ble satt opp til 500%, og banken tok opp store lån for å kunne kjøpe tilbake kroner. Det hjalp ikke, krona ramlet, og Sverige pådro seg en utenlandsgjeld som til syvende og sist gikk ut over de svakeste i samfunnet.

Troen på det frie markedet

De fleste økonomiske teorier er basert på det frie markedet. For så vidt er dette en god modell. Man forestiller seg markedet som et selvregulerende system, hvor varene strømmer dit hvor de trengs mest, og prisene hele tiden havner på et nivå hvor tilbud er lik etterspørsel. Markedet har også vist seg overlegent i en rekke sammenhenger. Det fører til en kraftig vekst, det fører til innovasjoner og teknisk utvikling, og det fører til en god allokering.

Feilen er at man tror markedet kan løse alle problemer, og man ignorerer svakhetene. Man kan kalle dette for *markeds-fundamentalisme*.

Betingelsene for et fritt marked er at det finnes mange selvstendige kjøpere og selgere, hvorav ingen er så store at de alene kan forandre markedsbetingelsene, og at alle er så godt orientert at de kan ta fornuftige beslutninger. På et slikt marked, sier økonomene, får vi en *perfekt konkurranse*.

Det er bare det at verden ikke fungerer slik. Det frie markedet har en tendens til å ødelegge seg selv. De som tjener mest penger vil vokse på bekostning av andre, de vil med tiden dominere markedet og diktere betingelsene, slik at de kan bli enda mektigere.

Hvorfor har de store en tendens til å vokse? Den klassiske forklaringen er at storskala produksjon kan gjøres mer rasjonell, slik at kostnadene går ned. Det er sant, men ikke i enhver sammenheng. I noen bransjer lønner det seg med mindre skala, eller det er grenser for hvor mye man kan rasjonalisere, slik som i varehandel. Allikevel vokser de store. Grunnen er at størrelse gir økonomisk styrke, og økonomisk styrke gir makt i seg selv, markeds-makt og politisk makt.

Dette gir igjen større fortjeneste, og så videre. Vi er inne i en selvforsterkende spiral.

Hvis de store vokste bare på grunn av mer rasjonell produksjon, kunne man si det var økonomisk riktig. Men den andre mekanismen, penge/makt spiralen, har ingenting med god økonomi å gjøre.

Perfekt konkurranse

La oss se på hvordan den fungerer:

Vi tenker oss et marked hvor det lanseres et nytt produkt. Det er god etterspørsel etter dette, og gode priser. Stadig flere firmaer vil etablere seg. Etter hvert blir det produsert så mye at det blir vanskelig å få solgt alt sammen. For å øke salget må man slå ned prisen. Har først en bedrift begynt med dette, må de andre følge med. Konkurransen vil da presse prisene ned. Hvor langt? Helt til lønnsomheten er så lav at noen bedrifter vil gi opp og heller satse kapitalen innen andre områder. Det blir da mindre varer på markedet, og det er ikke lenger nødvendig å sette ned prisen for å få solgt dem. Fortjenesten vil til slutt stabilisere seg på et nivå som tilsvarer den vanlige forrentningen av kapital.

De gjenværende bedriftene blir «reddet» av at noen gir seg, kaster inn håndkledet, trekker seg ut og taper masse penger. Vinnerne reddes av taperne. Dette er en spillsituasjon av type «chicken».

Ødeleggende konkurranse

Under visse forhold kan fortjenesten bli mindre enn normal kapitalforretning, ja det kan til og med bli tap. Vi kaller dette for en ødeleggende konkurranse. Det skjer hvis bedriftene har vanskelig for å gå ut av markedet igjen.

Hvis man har investert noen milliarder i et stålverk, er det ikke så lett å bare trekke seg ut. La oss si at det er for mange

stålverk, og konkurransen presser prisen ned. Det kan være god grunn til å dra seg ut av en slike bransje, men kan man det? Prisene har gått ned på grunn av overproduksjon, og det er vanskelig å finne kjøpere til anlegget, man kan bare selge det med tap. Man kan la det stå der og vente på at tide-
ne skal bedre seg, men da får man et stort rentetap. Anlegget vil kanskje bli ødelagt, og etter noen år er det umoderne. Man kan risikere å tape store deler av kapitalen. Hvis man allikevel selger det til underpris, vil de nye eierne kunne produsere billig, slik at de konkurrerer ut andre stålverk, som igjen må selges med tap, og så videre.

Ved store investeringer er vanskelig å trekke seg, det er bedre å produsere med tap. Konkurransen vil derfor presse prisene ned under lønnsomhetsgrensen.

For å unngå dette, er det vanlig at kapitalintensiv industri slutter seg sammen i *karteller*, hvor de blir enige om å holde felles pris, eller begrense produksjonen slik at prisene ikke presses ned. Et eksempel på dette er USA på slutten av 1800-tallet. Her hadde man generell overetablering innen stålindustrien.

USA har nå strenge lover mot karteller og andre typer pris samarbeid, tanken er nettopp at man skal bevare det frie markedet, og at konkurransen skal få bedriftene mest mulig effektive.

I Tyskland på slutten av 1800 tallet, fantes ikke slike lover, for der gikk man ikke etter den markedsliberalistiske skolen, men etter den historiske. Tysk økonomi var preget av de store kartellene, de konkurrerte ikke seg imellom, men det gjorde dem ikke mindre effektive, tyskerne konkurrerte ut England så det suste. Et av kravene etter andre verdenskrig var at de tyske kartellene skulle oppløses. Kartellene ble ikke utkonkurrert, men oppløst med makt. Engelsk industri var nok glad for det.

I dag er sammenslutninger vanlige i storindustrien. Vi har mange former for sammenslutning: *Fusjoner* vil si at sel-

skaper blir slått sammen. *Holdingselskaper* vil si at et «papirselskap» eier flere bedrifter som tilsynelatende er selvstendige.

Disse sammenslåingene kan være økonomisk nødvendige, men å snakke om fritt marked er meningsløst.

Perfekt konkurranse er heller unntaket enn regelen i dag. I de bransjene hvor det virkelig hersker perfekt konkurranse, ligger fortjenesten lavt.

Det som virkelig lønner seg for en bedrift er ikke marked, men monopol, og derfor prøver den å oppnå dette på en eller annen måte. I dag er verdensmarkedet dominert av de multinasjonale selskapene, de kan til en viss grad diktere markedsbetingelsene. Kontrollen med marked, priser, kapital og teknologi, havner på stadig færre hender.

Kundene er i dag ikke godt informert, de er feilinformert av reklamen. Det er de største selskapene som kan bruke mest reklame, og de kan i stor grad styre markedet ved hjelp av den. Dermed brytes betingelsene for at vi skal ha et fritt marked.

Troen på det frie markedet er i ferd med å bli ren mytologi, den brukes for å skjule de virkelige maktforholdene – og det er vel også det som er hensikten med den.

Markedsmetning

Jeg er såpass gammel at jeg husker da kjøleskapet kom for alvor. De som var først ute, kunne invitere naboene under et eller annet påskudd. Kom og drikk kaffe! Når nabofrua så ankom, sto vidunderet og glitret på kjøkkenet. Et sosialt nederlag som ble snarest mulig kompensert ved at også hun skaffet seg kjøleskap. Så kunne hun invitere en tredje frue, og så videre. Det er klart at salget røyk i været.

Nå er kjøleskap billige, de blir omsatt av lavpriskjeder og produseres i enorme, supereffektive fabrikker. Bransjen er skviset til beinet, bare de største har klart seg. Alle har kjøleskap. Hvem er det da som kjøper? De som skal skifte ut eller etablere seg. Salget hadde en voldsom vekst i begynnelsen, så flatet det ut.

Når alle skal skaffe seg noe, kan man selge enormt. Deretter dabber salget av til et ganske stabilt nivå. Vi kan si at vi har en anskaffelsesfase, og så en vedlikeholdsfasen.

Dette kaller vi markedsmetning. Det er noe som oppstår på grunn av industriens enorme produksjonskapasitet. I anskaffelsesfasen går behovet for arbeidskraft opp, for deretter å falle igjen.

For å unngå dette, må man stadig åpne nye markeder som ikke er mettet. Tekniske utvikling bryter en markedsmetning, det samme gjør ny design. Man kan også sørge for at produktene har kortere levetid, da blir nivået i vedlikeholdsfasen høyere.

Har vi markedsmetning i for mange bransjer samtidig får vi en stagnasjon. Det er en situasjon som er nærmest molboaktig. Økonomien «går godt», det produseres masse varer til lav pris, og alle burde være fornøyd, men det er nettopp dette som fører til problemer.

Markedsmetning er en av de mekanismene som tvinger økonomien til stadig hurtigere vekst. Man må stadig løpe fortere, med stagnasjon og krise i hælene.

Teknisk monopol

La oss ta en bedrift som produserer hansker. Den kjøper nye, og mer effektive maskiner. Den produserer som bare pøker, og tjener massevis av penger fordi maskinene reduserer kostnadene.

Det varer imidlertid ikke lenge før konkurrentene får kalde føtter, de kjøper også nye maskiner. Stadig flere bedrifter kjøper disse maskinene. Det blir massevis av hansker ut av det. Den første bedriften får problemer, og må sette ned prisen for å beholde markedsandelen. Alle må sette ned prisen. Den første bedriften prøver så å kjøpe enda flere maskiner. Den satser på mer kapital i forhold til arbeidskraften. Men den får ikke like grov fortjeneste ut av disse nye maskinene. Maskinene i seg selv er ikke blitt mer effektive, og arbeidskraften kan ikke reduseres mer, man trenger en ansatt på hver maskin. Råvarene koster også like mye som før.

Hva har skjedd? Bedriften har satsset på mer kapital, altså en *kapitalfordypning*. Men hver nye maskin gir stadig mindre økning i utbyttet. Vi kaller dette for *kapitalens synkende grensenytte*.

Konkurrentene har tatt etter, og den første bedriften har ikke lenger noe fortrinn, konkurransen er knallhard, prisene presses ned, og fortjenesten blir til slutt så lav at man bare så vidt kan forrente den investerte kapitalen.

Dette blir slutt situasjonen. Så sant man ikke kan forbedre teknologien (enda mer effektive maskiner), vil utbyttet havne på et minimum.

Men hvis den første bedriften hadde vært alene om å ha disse maskinene, ville ikke dette ha skjedd, da kunne den selv ha bestemt prisen. Hvilken pris hadde den tatt? Ikke for høy, for da hadde salget gått ned, men ikke så lav som den var blitt nødt til om den hadde hatt konkurrenter. Den setter prisen slik at den tjener mest mulig. Vi kaller dette en *monopolpris*.

Bedriften kunne da opprettholdt en atskillig større fortjeneste enn i et fritt marked. Vi kaller det en *monopolfortjeneste*.

Hvis bedriften stadig hadde ligget foran i teknisk utvikling, fått stadig mer effektive maskiner, mens konkurrentene måtte nøye seg med de nest beste? Da hadde den kunnet opprettholde en monopolfortjeneste.

La oss ta et annet eksempel. En bedrift utvikler en PC skjerm som kan monteres bak brilleglassene, og i tillegg et lommetasatur og lommemus. Det blir en revolusjon. Snart er byen full av folk som går med hendene i lomma og ser gudsjammerlig sløve ut. Man skulle tro at de spilte lommtennis, men nei da, de jobber med viktige finansielle problemer, eller de ligger på chat line med sadomachoklubben i Tokyo. Skoleelever bruker det til å se på video i kjedelige timer, og dem er det som kjent mange av. Husmødre (de gjenværende) later som om de leker med ungene, i virkeligheten ser de på såpeopera.

Bedriften selger enormt, og de er alene på markedet. De kan derfor ta en monopolpris. Når andre bedrifter kommer etter med lignende produkter, vil vi få en markedspris, og fortjenesten til den første bedriften synker. Men de prøver naturligvis å investere fortjenesten i videreutvikling, slik at de kan holde seg i teten. Så lenge de er alene med et attraktivt produkt, har de monopol.

Vi kan kalle dette et teknisk monopol.

I bransjer hvor den tekniske utviklingen går sakte, og hvor det er mange konkurrenter, vil fortjenesten ha en tendens til å havne på et minimum. Et godt eksempel på dette er landbruket.

Bedrifter i næringer hvor den tekniske utviklingen går fort, er nødt til å videreutvikle teknologien. Hvis de klarer å ligge foran, er det enorme fortjenester, hvis de sakker akterut, er det snart konkurs på gang. Et godt eksempel på dette er databransjen.

Avanserte land har et næringsliv som kan håve inn fortjeneste på teknisk monopol. Slike land prøver å opprettholde det ved forskning, hemmeligholdelse, og patentrettigheter.

Den såkalte «perfekte konkurransen» blir holdt fram som et ideal i den industrialiserte verden. Dette er rå bløff. De rike land tilstreber monopol.

De oppnår det ved hjelp av teknisk utvikling, men også ved hjelp av markedsføring, som får afrikanere til å drikke dyr, importert coca cola istedenfor billig, hjemmeproduisert fruktsaft.

Denne type monopolfortjeneste er en av hovedårsakene til at fortjenesten er så mye større i I-landenes næringsliv. Men hvis et land, ved å ofre mye, klarer å få en avansert teknologi, samtidig som det beholder lave lønninger, blir situasjonen en helt annen, og det er nettopp det som har skjedd i de nyindustrialiserte landene i Asia, NIC landene, eller de såkalte tigerstatene.

Det er nok mange som vil protestere på at jeg kaller det teknisk monopol. Monopol blir vanligvis oppfattet som et eller annet statlig monopol. Grunnen til at jeg bruker dette ordet, er at jeg vil si noe om *hvorfor* fortjenesten blir høyere. Det er rett og slett fordi bedriften står alene på markedet og kan ta en monopolpris.

Vi ser at de pengene som skapes, er resultatet av en monopolsituasjon. Har de nye varene større verdi enn tradisjonelle varer? Vanskelig spørsmål. Men la oss ta to typer varer: PC'er og korn. På nye PC'er kan man ha teknisk monopol. På korn kan man ikke det. Altså skapes det mer penger ved å produsere PC'er. Det stemmer jo med det rådet alle økonomer gir oss: legg ned jordbruket og sats på hi tech. Men hvis alle gjorde det, ble det matmangel, og da er situasjonen stikk motsatt. Man klarer seg uten PC'er, men uten mat dør man. Mat har størst verdi, fordi den er livsviktig.

Matproduksjon burde derfor være mest lønnsomt, men slik har det ikke vært. En av de viktigste grunnene er teknisk monopol. Nå er matproduksjon i ferd med å bli lønnsomt igjen. Den viktigste årsaken til dette er priselastisiteten, som er mye lavere på korn, og slår ut når det blir mangel i forhold til etterspørselen. Fortjenesten har imidlertid en tendens til

å havne hos store, internasjonale firmaer. Det er fordi de ofte er i en monopollignende situasjon. Dette er imidlertid ikke et teknisk monopol.

Teknologi som vekstfaktor

Til forskning trengs det penger, disse skaffes stort sett over statsbudsjettet, eller reises internt i bedriftene. Forskning over statsbudsjettet er ikke nødvendigvis knyttet til vekst, det kan være motsatt. Mye av grunnforskningen, f. eks innen biologi, har gitt oss en forståelse av de negative sidene ved veksten.

Men forskning innen bedriftene er knyttet til vekst. Forskningen skal lønne seg, og det gjør den hvis den frem-skaffer mer effektive produksjonsprosesser, nye, salgbare produkter, eller nye triks i markedsføringen. En vellykket forskning fører til større kapitalopphøping, som igjen kan føre til større satsing på forskning, som igjen gir mer kapital – osv. Det er en vekstspiral i seg selv.

Uten teknisk utvikling ville veksten stoppe opp. La oss si at vi nådde et bestemt teknisk nivå, og så skjedde det ikke noen videre utvikling. Etter en stund ville den eksisterende teknologien ha spredd seg til alle bedrifter, og etter hvert også til alle land.

Vi vil først få en *kapitalfordyping*, altså at man tar i bruk stadig mer av den beste teknologien som kan skaffes. Til slutt ville alle produsere de mest avanserte produktene med den best tilgjengelige teknologien. Hvis produksjonen da skulle videre opp, måtte man satt i gang enda flere bedrifter, med enda flere ansatte.

Men når alle er sysselsatt, vil det ikke være mulig å presse produksjonen videre opp, for teknologien er konstant, og produktiviteten for hver ny ansatt den samme som før.

Hvis den teknologiske utviklingen stopper, vil det føre til en teknologispredning, som igjen betyr en utjamning. Konkurransen vil presse prisene ned til et minimum. Hvis konkurransen er internasjonal, vil vi få en internasjonal utjamning. Lønningene i rike og fattige land vil nærme seg hverandre.

Økonomien vil imidlertid gå dårlig. Det vil ikke nødvendigvis bli noen krise, men en stagnasjon. Grunnen til dette er først og fremst at lønnsomhetene i bedriftene er så lav.

Den perfekte konkurransen har en tendens til å gå mot likevekt, men da vil den senke fortjenesten. Hvis dette gjelder mange bransjer, stagnerer økonomien, og en kapitalistisk markedsøkonomi har vanskelig for å klare seg uten å vokse. Høy fortjeneste oppnås med teknisk monopol, og dette stimulerer økonomien. Men en rask teknisk utvikling, med stadig nye produkter, har ingenting med likevekt og stabilitet å gjøre. Vi kan trekke en lærdom ut av dette:

En kapitalistisk økonomi fungerer ikke fordi den er i likevekt, men fordi den ikke er i likevekt.

Vi kan summere opp det foregående, og spørre: Hva er det som skaffer fortjeneste i næringslivet? Vi har sett at konkurransen i seg selv har tendens til å senke fortjenesten. Hvis dette skulle gjelde hele næringslivet, ville det gå inn i en stagnasjon.

Hvordan reises da ny kapital? Næringslivet tjener penger på:

- *Teknisk monopol*
- *Andre typer monopol*
- *Lønnsnedsettelse*
- *Ekspanderende markeder*
- *Spekulasjon*

Uten disse mekanismene ville fortjenesten i næringslivet falle, inntil det ikke lenger ble skapt ny kapital. Men noen av dem har en destruktiv side. Lønnsnedsettelse kan drive økonomien inn i en deflasjonsspiral, og spekulasjon kan skape en ukontrollert økning i kapitalmengden, som før eller siden vil utløse en økonomisk krise.

Føre var prinsippet

For å ha kontroll med den tekniske utviklingen har miljøbevegelsen lansert noe som heter «føre var prinsippet».

I følge dette skal man ikke slippe løs noen som helst teknisk nyvinning før man er sikker på at den ikke vil gjøre skade.

Et sunt prinsipp, men vanskelig å praktisere innen dagens økonomi. Hvorfor?

Fordi at den testingen som måtte til, vil ta så lang tid. Man må ha oversikt over langtidsvirkningene, og da må man vente i noen år. Men et firma utvikler ny teknologi for å kunne få teknisk monopol. Da må man være så raskt som mulig ute med nyhetene. Venter man, vil konkurrentene ha funnet på noe bedre, og hele monopolfortjenesten går tapt. Siden det er monopolfortjenesten som skal betale forskningen, vil «føre var prinsippet» i praksis slå beina under hele nyutviklingen.

Riktignok testes produkter, særlig medisiner, ganske grundig. Men dette er på grunn av offentlige krav, og redsel for erstatnings saker. Der hvor dette ikke legger noe press på industrien, tas det lite hensyn til «føre var» prinsippet.

Hvis det reises kritikk mot et produkt, for eksempel fordi det er helseskadelig, går store firmaer ofte til byråer som bruker forskere til å reise tvil ved de kritiske forskningsresultatene. Dette kan brukes som grunnlag for å ramme de kritiske forskerne personlig. Siden forskning alltid har usikkerhet heftet ved seg, kan en slik taktikk lykkes, og et ska-

delig produkt blir på markedet i mange år før bevisene blir sterke nok til å stanse det.

Priselastisitet

Priselastisitet er et av de viktigste begrepene i økonomien. Det er ofte det sentrale punktet når et firma skal markedsføre varene sine, eller når regjeringen skal innføre nye avgifter. Vi skal her se på hvordan det fungerer i handelen mellom U- og I-land.

En vare har stor priselastisitet hvis salget forandrer seg mye når prisen forandrer seg lite. For eksempel, du setter ned prisen med 10 %, og salget øker med 50%. Motsatt har varen liten priselastisitet hvis forbruket forandrer seg lite når prisen forandrer seg mye. For eksempel, du setter ned prisen med 50%, og salget øker med 10%. Vi kaller dette for etterspørselens priselastisitet, eller bare priselastisiteten.

Grunnene til forskjell i elastisitet er mange, men en av de viktigste er hvorvidt det dreier seg om en nødvendighetsvare eller ikke. Du kjøper ikke så mye mer mat om prisene går ned, du vil jo ikke bli feit og miste draget på damene. Men du kjøper heller ikke så mye mindre om prisene går opp, man blir fort sulten. Med off – road sykler med fjæring og femti gear er det naturligvis annerledes. Du har egentlig ikke råd, men lar deg friste hvis prisen går ned en tusenlapp.

Mat (unntagen luksusmat), har som regel lav priselastisitet, og off-road sykler har høy.

La oss tenke oss hva som ville skje hvis matvarekjedene virkelig skulle satse på å selge masse mat, og og satte ned prisene. Ville du kjøpe så mye mer? Jo, inntil fryseren var full, kanskje, men så ville du i en periode kjøpe mindre enn før. Butikken ville brenne inne med maten, den ville bli gammel og råtne i hyllene. De må få solgt den snarest mulig. Hvordan? De senker prisene enda mer, men de skal slå av ganske mye, for at du skal kjøpe mer.

Hvis vi pøser massevis av varer med lav priselastisitet ut på markedet, så faller prisene brått.

Mange U-land har en økonomi som er ensidig basert på råvarer. Hvis flere produsenter av råvarer skulle prøve å forbedre økonomien ved å produsere mer, vil prisene falle brått. Ikke særlig overraskende. Men man kan bli forbauset over økonomene, de er noen merkelige dyr. De har utviklet teorien om priselastisitet. Men hva slags råd gir de til U-land? De oppfordrer dem til å eksportere mest mulig. Hvis bare noen få land følger dette rådet, kan det gå bra. Hvis mange følger det, kan det bli økonomisk ruin for det enkelte land, og i tider med markedssvikt, kan det utløse en handelskrig.

Hvis råvareeksportører skal tjene penger, lønner det seg å danne karteller, og presse prisene opp ved hjelp av produksjonsbegrensinger. Det var det OPEC gjorde.

Men priselastisitet virker den andre veien også. Hvis det blir et underskudd på markedet, vil en vare med lav priselastisitet raskt bli dyrere. Det behøver ikke være noen fordel. Vi kan for eksempel ta matvarer. Prisene på disse har steget brått i den siste tiden. Det skyldes først og fremst økt etterspørsel, men også at produksjon av bio drivstoff. I framtiden vil klimaendringer kunne sette ned jordbruksproduksjonen, samtidig som verdens befolkning har økt. Det kan sende prisene rett i været.

Verdensøkonomien har gått inn i en ny fase. Så å si alle råvarer har steget kraftig i pris. Årsaken er først og fremst økt etterspørsel på grunn av produksjonsveksten i Kina. I følge klassisk økonomisk teori skulle da utvinningen øke slik at prisene sank igjen. Riktignok har prisene gått ned, men det skyldes den økonomiske krisen. Når den er over, vil prisene stige igjen, så sant det ikke utvinnes større mengder med råvarer, men dette vil antagelig ikke skje.

Jordbruket og den perfekte konkurranse

Jordbruket er en bransje hvor man i utgangspunktet har «perfekt konkurranse», fordi man her har mange, små, uavhengige bedrifter. Bønder er små aktører på et stort marked. De burde være stjerneeksempelen på markedets overlegenhet. Istedenfor er de stjerneeksempelen på at det ikke fungerer.

Bøndene har det samme problemet som kapitalintensiv industri, det er vanskelig å trekke seg ut. Å være bonde er ikke bare et yrke, det er en livsform, og gården er det stedet de hører til, og hvor gjerne generasjoner har bodd før dem. Det skal mye til før de flytter. En fri konkurranse vil derfor presse prisene ned under lønnsomhetsgrensen.

I første omgang vil en bonde prøve å rasjonalisere. Så prøver han å få arbeid utenfor gården. Han klarer seg, men jordbruket blir mindre viktig, det er ikke det som er hovedinntekten. Han vil ikke stå så hardt på kravene, og prisene kan presses videre ned. Til slutt blir det så elendig at han må nedlegge og flytte.

Men det er flere grunner til at bøndene presses økonomisk. Jordbruket er i dag bare et ledd i en produksjonskjede. Denne består av:

- *De som produserer innsatsvarer (traktorer, kunstgjødsel).*
- *Bøndene.*
- *Forellingsindustrien (slakterier, meierier).*
- *Grossister.*
- *Detaljhandlere. (nærbutikken).*

Av disse er det bare bøndene som er små, de andre leddene består av større bedrifter. Store bedrifter har mange fordeler framfor de små. De har mer kapital, og derved mer å gå på. De er ofte en del av store konserner, som også driver med

annen produksjon, og har derfor flere ben å stå på. Det er ikke så mange av dem, de vil derfor lettere kunne inngå et samarbeid om å holde prisene oppe. Et slikt samarbeid er sjelden åpent, det blir rammet av konkurranselovgivningen. Men det kan være en stilltiende avtale.

En situasjon med noen få, store bedrifter, kalles et oligopol. Det kan fungere like godt som et monopol når det gjelder å holde prisene oppe. Vi er i ferd med å få en slik situasjon innen varehandel i Norge. Resultatet i første omgang er at de har presset ned prisene til produsentene. I neste omgang vil de antagelig presse opp prisene til forbrukerne.

I forhandlinger om priser vil de andre leddene stille mye sterkere enn den enkelte bonde. Bøndene vil derfor bli klemmt mellom de andre produksjonsleddene og skviset økonomisk.

Jordbruket i Norge er spesielt sårbart, fordi importert mat er billigere. Lønningene i andre land er gjerne lavere, og klimaet gunstigere. Men denne mekanismen virker i alle land, ikke minst i U land. Også her blir småbønder presset ut, men de har som regel ikke noe annet å gå til. Resultatet er at de kan presses ned til eksistens minimum.

Bøndenes vanskelige stilling har med markedsmekanismer å gjøre, og skyldes ikke lav verdiskapning. Det er faktisk slik at små, veldrevne bruk har høyere produktivitet enn store monokulturer.

På grunn av dette har de fleste land regulert jordbruksmarkedet. Det er blitt dannet korporasjoner, det vil si, salgslag som har enerett på å omsette landbruksvarer, og som gjerne er eid og kontrollert av bøndene. De sørger for at det ikke blir konkurranse om prisene. I tillegg gis det ofte subsidier.

Slike systemer ble etablert i mange land etter krisen i 30-årene. Da hadde krisen i jordbrukssektoren allerede vart i 10 år. I Norge fikk vi bonde og fiskerorganisasjoner og årlige forhandlinger med myndighetene.

Men presset på jordbruket er ikke blitt mindre. Det har vært en massiv nedlegging av mindre bruk. De bøndene som er igjen, presses til stadig større effektivitet, det vil si høyere produksjon per årsverk. For å oppnå dette, må man ta arbeidskraft ut av jordbruket. Dette endrer jordbruksmetodene, det blir mer traktor og sprøyting. Det fører til en konsentrasjon, brukene vokser og blir til svære fabrikker.

Innen husdyrdrift vil effektivisering ofte bety dårligere forhold for dyrene. Ekstrem avl skaper dyreraser som verken er naturlige eller levedyktige.

Det økonomiske presset på bøndene skaper konflikter med naturverninteresser, for eksempel om rovdyr.

Helt siden 1920 åra har vi hatt overproduksjon av jordbruksvarer. På et mettet marked fører den lave priselastisiteten til at prisene faller. I det siste har imidlertid prisene på verdensmarkedet steget, og norske varer begynner å bli konkurransedyktige igjen.

Mat er livsnødvendig, og hvis det blir mangel på den, kan man presse prisene høyt. Vi er i ferd med å havne i lomma på noen få, store internasjonale selskaper. Disse vil få monopol, og kan i en knapphets situasjon presse prisene så høyt de vil.

Ola Nordmann syter og klager over matprisene, selv om de er lavere enn de har vært noen gang i historien. Nå har utviklingen snudd, og prisene vil stige igjen. Men allikevel fortsetter vi nedleggingene innen jordbruket.

Troen på frihandel

I dag har troen på frihandel nådd nesten religiøse dimensjoner. Den som kritiserer den blir i beste fall regnet som reaksjonær. Jeg tør derfor ikke komme med noen slik kritikk, bare en beskjedne liten beskrivelse av virkeligheten.

Frihandel er basert på teorien om komparative fordeler som ble utformet av David Ricardo i 1817. Den blir gjengitt i omtrent enhver økonomisk lærebok, uten tanke på at den er snart to hundre år gammel, og som regel uten å referere til de betingelsene Ricardo selv satte for at den skulle fungere.

Denne teorien sier at alle land har fordeler av å spesialisere seg på å produsere det de har best forutsetninger for, (i Norge fisk, i Nicaragua bananer). De bør så kjøpe og selge disse produktene på et fritt verdensmarked.

La oss se litt på argumentasjonen bak denne teorien. Vi tar det klassiske eksempelet som står i alle lærebøker:

Vi kan tenke oss to land, A, og B. Vi tenker oss to typer produkter, mat og biler.

Land A er avansert, det produserer begge deler mest effektivt, for en bil brukes det 50 arbeidstimer, og for en enhet mat, 20 timer.

Land B er mindre avansert, de bruker 150 timer på en bil, og 40 timer på en enhet mat.

Vil de da ha fordel av å handle med hverandre? Vil ikke land B tape i alle tilfelle? Nei, sier teoretikerne, hvis de handler fritt med hverandre, vil land B spesialisere seg på å produsere det de er flinkest til, mat, og land A på det de er flinkest til, biler. Begge vil få fordeler, produksjonen som helhet vil bli mer effektiv.

Er dette sant? Jo, produksjonen som helhet blir mer effektiv. Hvorfor? Fordi begge land tar kapital og arbeidskraft ut av den produksjonen som er minst effektiv, og putter den inn i en som er mer effektiv. Det tjenes mer penger – men hvem tjener på det?

Land B kan eksportere mat til A og få en bil for $50/20 = 2,5$ enheter mat.

Den vil da bli billigere enn en hjemmeproduert bil som koster $150/40 = 3,25$ enheter mat.

Land A kan eksportere en bil til B og få en enhet mat for $40/150 = 0,266$ biler, mens den hjemme koster $20/50 = 0,4$ biler.

Opphavsmannen til frihandelsteorien, Ricardo, tok en viktig reservasjon: Kapital må ikke flyttes bort fra der hvor den er skapt.

Grunnen til det er at kapitalen vil flytte over til det landet hvor produksjonen er billigst. I vårt eksempel blir det da land A, som vil få begge typer produksjon, mat og biler. I vårt eksempel produseres det mer per time i land A, og hvis kapitalen var mobil, ville den flytte dit. Land B ville da miste begge typer produksjon. Eller er det slik?

På Ricardos tid regnet man med at lønningene var omtrent like i alle land, de lå i nærheten av eksistens minimum. Dette var før fagforeninger hadde gjort seg noe særlig gjeldende, og på en tid da nesten hele arbeidsstyrken var lavt kvalifisert. Slik er det ikke i dag.

Lønningene i land A vil være høyere enn i land B. Grunnen er at produksjonen er mer effektiv, hver arbeider kan produsere mer, og siden de har fagforeninger, kan de også forlange mer.

Hvordan går det med land B? Vi må regne med at bilindustrien går dukken. Nåvel, så kan de satse på jordbruket. Men vent litt – hvordan skal de kunne eksportere mat til land A, når de faktisk produserer den mindre effektivt?

De må få ned kostnadene. Den beste måten å gjøre dette på, er å la verdien på pengene synke i forhold til pengeverdien i land A. De må altså devaluere valutaen sin. Ricardo mente at dette ville gå av seg selv, regjeringene skulle bare la valutakursene flyte, og så ville de innstille seg på det riktige nivået.

I land A får man nå mye billigere mat. Der går jordbruket dukken, det kan ikke konkurrere med den billige importen fra land B. I land A tjenes det mye penger, for der er produksjonen effektiv, og de kan opprettholde høye lønninger. I land B tjenes det lite, fordi produksjonen er lite effektiv, og lønningene lave. Det betyr at land A kan legge opp mye mer kapital enn land B.

I land B vil de få billigere biler, men arbeidslønningene blir svært lave. Det betyr at bilene ikke vil bli billigere for de som arbeider i jordbruket. De billige bilene blir kjøpt av folk som har penger, for eksempel de store jordeierne. Før måtte de selge maten til de som bodde i landet, og da kunne de ikke presse prisene for høyt. Det ble en viss balanse mellom arbeidslønn og matpriser.

Men finnes det store jordeiere? Kanskje land B bare har små, selveiende bønder, da må disse kunne tjene mer penger? De har jo faktisk fått et større marked, og etterspørselen vil drive prisene i været. Ja, kanskje er det slik, men som regel ikke. I fattige land er det ofte en klasse av rike jordeiere. Hvis jordbruket legges om til eksport, har det lett for å bli verre. Småbønder har få muligheter til å eksportere overskuddet, de har verken kapital, kunnskaper, eller forbindelser. Det er de store som kan tjene ekstra penger på eksport, det er også de som kan rasjonalisere og mekanisere. Eksportjordbruk gir dem øket makt, og den bruker de til å presse ut småbøndene. Frihandel har derfor lett for å øke klasseforskjellene i en jordbruksbasert økonomi.

Den tidligere balansen mellom arbeidslønn og matpriser bryter da sammen. De store kan selge maten til land A, som har større kjøpekraft. Prisene vil gå opp, ikke helt opp til det nivået som bøndene i land A holdt før handelen begynte, men et sted midt i mellom. Det betyr at bøndene i land A kanskje ikke går konkurs, men de tjener mindre. Maten i land B blir dyrere, for de gode eksport prisene vil drive opp matprisene innenlands. Begge steder går det ut de som har lavest inntekt. I land B går det også ut over de som var ansatt i bilindustrien, de vil få sparken.

Men dette er ikke slutten på historien. Land A var i begynnelsen mer effektivt på begge områder. Hvorfor det? På grunn av bedre produksjonsutstyr og bedre kvalifisert arbeidskraft. Vil det fortsette å være slik? Ikke hvis kapitalen kan flytte på

seg, den kan flytte til land B og modernisere produksjonen der, slik at timeforbruket går ned. Den kan da nyte godt av de lave lønningene og tjene mer enn den ville gjort i land A.

Det vil bli bedre tider for de oppsagte bilarbeiderne i land B, de får arbeid igjen. Men de vil ikke nå opp på samme nivå som bilarbeiderne i land A hadde. Bilfabrikantene har jo flyttet nettopp på grunn av de lave lønningene, går de for mye opp, vil de flytte tilbake igjen. Derimot blir det oppsigelser i bilindustrien i land A. For å holde på jobbene må de gå ned i lønn. De følger da bøndene på vei ned.

Hvem vil til slutt ende opp med hva slags produksjon? Den type produksjon som bruker mye, men lavt kvalifisert arbeidskraft, vil bli flyttet til B. Den som trenger lite, men høyt kvalifisert arbeidskraft, vil flyttes til A. Internasjonale firmaer vil helst produsere i land B og selge i land A, hvor lønningene, og dermed prisnivået, er høyere.

Hvem vil tape på dette? Bønder og bilarbeidere i land A, og de samme gruppene land B. Arbeiderne i bilindustrien i land B vil i første omgang få det bedre, men ikke lenge. På et fritt, internasjonalt marked vil land B snart få konkurranse. Det finnes flere fattige land med lave lønninger. Industrien kan flytte fra land B til land C, til D, osv.

Men stopp en halv. Det er jo ikke slik at lønningene i de rike land går ned, stort sett går de opp. Hvorfor er det slik? Det er flere grunner til dette, først og fremst teknisk monopol. Men ikke alle i de rike land får det bedre, bøndene og de lavt kvalifiserte presses nedover.

Hvem vil tjene penger? Først og fremst firmaene. I tillegg til å produsere der hvor det er billig, og selge der hvor det er dyrt, vil de sitte med både kapitalen og teknologien, De vil være attraktive for ethvert land som trenger arbeidsplasser, og bli tilbudt «gode betingelser», som i tillegg til lave lønning-

ger kan bestå av: lave skatter, lave sosiale utgifter og forpliktelser overfor de ansatte, lave miljøkrav, osv.

I utgangspunktet tjente land A mest penger, og de rike firmaene kom opprinnelig derfra. De rike land fortsetter å tjene penger fordi de sitter på kapitalen, og pengeflytting er i dag mer lønnsomt enn selve produksjonen. Men det er ikke sagt at de store firmaene vil bli der. De vil flytte dit hvor betingelsene er best, og land B kan få dem ved å tilby bedre betingelser. Land B vil ikke bare få produksjonen, men også hovedkontoret. Land A kan altså bare få dem tilbake ved å slappe av på skatter og andre krav. Hvor vil de ende opp? I land X, som ikke stiller noen betingelser og ikke tar noen skatt. Det er de såkalte skatteparadisene. Til slutt kan ingen land stille krav i det hele tatt.

Er det slik? Nei, ikke helt. For det første har vi forutsatt at landenes valutaer vil justere seg, med det resultatet at handelen blir balansert, og det ikke oppstår underskudd på handelsbalansen. Slik er det ikke. Det viser seg at valutaer kan være varig overvurdert, selv med flytende kurser. Det er også slik at et land kan ha varig underskudd på handelsbalansen (Kenya, USA), eller varig overskudd (Japan, Tyskland).

Klassisk teori sier at det vil lønne seg for et land å spesialisere seg på den type produksjon det har best forutsetninger for. Dette kaller man landenes *komparative fordeler*.

En slik politikk vil imidlertid øke landenes sårbarhet og avhengighet. La oss ta et land som har spesialisert seg på produksjon av en vare, og samtidig legger ned produksjon av varer som andre land kan produsere «bedre». Landet må da importere disse. Det betaler med sin eksport av den ene varen.

Dette landet vil nå være avhengig av at den ene varen selger bra, og at prisene på verdensmarkedet ikke synker. Noen land er avhengige av bare en vare, andre av noen få. Jo

færre varer et land eksporterer, desto større blir sårbarheten. Handelen med slike nøkkelvarer har lett for å komme i hendene på noen få, mektige selskaper. Dette fører til at landet også blir avhengig av disse selskapene.

Hvis landet står overfor risikoen for at markedet skal kollapse, vil det være villig til å sette ned prisen på sin ene eksportvare. Er landet fullstendig avhengig av denne varen, går det an å presse det temmelig langt. Men hvor blir det da av de økonomiske fordelene ved å spesialisere seg? Enda verre, et land i en slik situasjon vil gjerne prøve å selge varene sine til dumpingpris. Dette fører til at andre land prøver å beskytte seg med tollmurer, og så er handelskrigen i gang.

For å minke sårbarheten er det klokt å satse på flere eksportvarer. Jo flere man satser på, desto sikrere er man i forhold til prissvingninger og avsetningsproblemer. Men da forsvinner de såkalte komparative fordelene.

I et fritt verdensmarked vil derfor spesialisering og sikkerhet stå i motsetning til hverandre.

Teorien om komparative fordeler ble utformet for nesten to hundre år siden, og man kan trygt si at verden har forandret seg siden da. Naturgitte forhold, som klima eller råvareforekomster, betyr mye mindre i dag.

Mange undersøkelser viser at hvis produktiviteten i industrien øker, så vil det samme skje i landbruket. Det betyr at et land kan få absolutte fordeler, de er varig best på alle områder. De vil få et varig overskudd på handelsbalansen, mens andre får varige underskudd. Det er derfor ikke lurt for et land å satse på jordbruk alene, så lenge de ikke har industri. Da vil også produktiviteten i landbruket være lav. I virkeligheten er det bare et land i verden som har blitt rikt på jordbrukseksport, og det er USA. Det viser seg også at de fattigste landene blir stadig mindre selvforsynte når det gjelder jordbruksprodukter, mange av dem er blitt netto importører.

De kan ikke eksportere industrivarer, og skal de eksportere jordbruksvarer, går det på bekostning av deres egen befolkning. Resultatet er at disse landene stadig havner i gjeldsproblemer, samtidig som befolkningen er underernært.

I dag tjener man penger på teknologisk avanserte varer, for det er her man kan sope inn monopolfortjenester. Man kan si at et teknisk avansert land har en komparativ fordel. Men det er en utviklet, og ikke naturgitt fordel. Det er en fordel som kan bygges opp, men til det trenges penger. Hvis et land allerede er rikt, vil det kunne holde på, og øke sine komparative fordeler. Hvis man har kunnskap og kapital, har man mange muligheter, og man kan satse på mange typer produkter.

Men selskapene flytter arbeidsintensiv produksjon til U-land, på grunn av de lave lønningene. De får også forurensende industrier, eller annen produksjon som de rike ikke vil ha. Fortjenesten havner stort sett i lomma på de internasjonale selskapene. Allikevel har U-land mye større arbeidsløshet enn I-land. Grunnen til dette er befolkningsveksten, og at jordbruket har klappet sammen. I de rike land mister de lavt kvalifiserte jobbene sine.

Vi får en verden hvor de svake gruppene trykkes lengre ned, og de rike blir rikere. Dette skjer i dag både i I- og U-land. Vi får et system som konsentrerer rikdom og skaper store fattige grupper.

I virkelighetens verden er det slik at komparative fordeler knapt eksisterer. De rike land har absolutte fordeler, og vil alltid vinne. Frihandel vil derfor utarme fattige land, og stanse en mulig utvikling. Frihandel egner seg derfor bare for land som er på samme økonomiske nivå

Er det slik at proteksjonisme hemmer et lands økonomi, mens frihandel fremmer den? Nei, det er som regel mot-

satt. USA, England og Tyskland hadde en enorm vekst i sin proteksjonistiske periode. Det samme gjaldt Japan, Taiwan, Nord Korea og Kina. Alle land som har lyktes industrielt, har bygd seg opp under proteksjonisme, selv England hadde det fram til 1840.

Vi skal se mer på dette under kapittelet om de ny industrialiserte land.

Hvorfor henger økonomene fast i denne teorien, når praksis viser at den ikke stemmer? Ganske enkelt fordi den støttes av de ledende kretsene i de rike land. Erfaring viser at et avansert land tjener på frihandel, men et underutviklet land taper på det.

I dag har de teknologisk avanserte land absolutte fordeler, noe som gjør dem til vinnere i verdenshandelen. Men vil det fortsette å være slik? Vi har en situasjon hvor enkelte råvarer er i ferd med å bli knappe. Det er en knapphet på olje, som kanskje er midlertidig, men i det lange løp vil den komme. Det er en begynnende knapphet på matvarer, som antagelig vil bli permanent. Det betyr at de landene som har rike råvareressurser vil tjene godt (for eksempel Norge). Det er også en tendens til at landene tar mer kontroll over sine egne ressurser (Venezuela). Dette kan føre til svekkelse av stormaktene (USA). Men det kan også føre til krig om ressursene, slik vi ser i dag i Irak.

Vi ser konturene av en ny økonomisk verdensorden, hvor de råvare eksporterende landene vil være de dominerende.

Men denne utviklingen har ikke noe med Ricardos teorier å gjøre, det dreier seg om økonomisk og militær makt. Den vil endre det økonomiske kartet, noen land vil bli fattigere, og noen rike. Men det er ikke sikkert at verdens fattige vil tjene på dette, det avhenger av at landet har en ansvarlig regjering,

slik som i Venezuela, ikke en korrump, slik som i Nigeria. Taperne vil bli de landene som verken har avansert industri eller verdifulle ressurser.

Penger

Penger er finansverdier. Penger er det samme som gjeld. Er alle finansverdier penger? Er en obligasjon penger, er et skjøte på en eiendom penger? Det er faktisk litt vanskelig å finne ut hva som er penger eller ikke. Vanligvis regner man at finansverdier som kan flyttes raskt og brukes som betalingsmiddel, er penger. Bankkonti er penger, særlig brukskonti, de er absolutt penger. Sparekonti fungerer ikke så mye som penger. Man snakker om: *Penger I*, som er kontanter og brukskonti, og *Penger II*, som er sparekonti og andre konti med liten gjennomstrømning. Hvorfor gjøre det så komplisert? Fordi pengemengden i et land er viktig for inflasjonen, og utviklingen av økonomien generelt.

Penger skapes først og fremst av staten og av bankene. Sentralbanken trykker opp sedler, bak den står staten som garantist. En pengeseddel er et gjeldsbrev, den er et bevis på at staten skylder deg noe. Hvis du bruker den til å betale med i kiosken, har kioskmannen fått et bevis for at staten skylder han noe, og han vet at han kan gi det videre til en tredje person som også vet at staten skylder han noe, og at den derfor er noe verdt.

«Betaler» sentralbanken noe for å kunne trykke opp penger? Neida, de bare trykker opp, de skaper pengesedler ut av ingenting. Likeledes låner de ut til bankene ved bare å skrive på et papir.

Banker skaper også penger, de tar imot et innskudd, for eksempel en hundrelapp, og gir deg renter på den. Så låner de den ut til en annen person, det vil si, de kan ikke låne ut alt, for loven krever at de skal holde litt tilbake som reserve i tilfelle mange mennesker skulle finne på å ta ut pengene

sine. La oss si at loven sier de skal ha en dekning på 10%. Da må de holde tilbake 10 kr, og låne ut 90 kroner igjen.

Vi kan tenke oss at den som lånte de 90 kronene setter dem i en annen bank. Nå er det blitt skapt to gjeldsposter, en på 100 kr. og en på 90 kr. Begge disse kontiene kan brukes som penger, for man kan overføre dem, skrive ut sjekker på dem, osv. Det er skapt 190 kr ut av 100 kr.

Den nye banken låner ut 90% av det beløpet igjen, altså 81 kroner. Den som lånte disse pengene kan sette dem i en tredje bank, osv. Hvor mye blir det ut av det til slutt? Det er enkel matematikk. Hvis kravet til dekning er 10%, vil den totale pengesummen som skapes ut av denne rundgangen bli $1/10\% (1/0,1) =$ ti ganger den opprinnelige summen. Vi startet med hundre kroner (som staten hadde trykt opp), og ut av dette får vi ti ganger så mye, altså 1000 kroner.

Bankene gir rente på innskudd, men tar en større rente på lån. Det er forskjellen mellom disse rentene, *rentemarginen*, som de lever av, (i tillegg til gebyrer). Alle disse 1000 kronene er skapt «ut av lufta», staten har skapt 100 kroner og bankene 900. Bankene tar rente, og tjener derfor på penger som er skapt av ingenting.

Vi skal kanskje ikke gråte så mye over det, for penger trenger vi for å få økonomien til å gå rundt. Men pengene kan oppføre seg temmelig ukontrollert. For det første, fører renten til at pengemengden vokser eksponentielt. Dette gjør også en velfungerende industriell økonomi. Men den vokser vanligvis langsommere enn pengemengden. For at det hele skal gå i hop, må vi derfor ødelegge penger på en eller annen måte. De vanligste måtene er inflasjon og konkurser. Hvis vi har mange konkurser på en gang, kan vi snakke om et krakk, en økonomisk krise. I dette tilfellet ødelegges mange penger i løpet av kort tid, noe som fører til kaos og tragedier, men kan allikevel ha en funksjon, da den får ned mengden finansverdier, og dette kan trenge for at pengesystemet skal fungere igjen.

I dag er reservekravet så å si borte, og dette gjør at pengemengden kan vokse ukontrollert. Staten regulerer den ved å regulere renten. Hvis sentralbanken tar høy rente på det den låner til bankene, vil folk ikke ta så mye lån, og økonomien roer seg ned. Hvis sentralbanken tar lav rente, skjer det motsatte. Bankene trenger innlån av penger for å kunne låne ut igjen. Hvis folk sparer lite, blir den avhengig av å låne av sentralbanken, og denne kan kontrollere økonomien ganske godt ved hjelp av renten. Men bankene kan låne av hverandre, de kan låne i utlandet gjennom interbanksystemet. Da mister sentralbankene reguleringsmulighetene. Hvis kapitalen flyter fritt internasjonalt, samtidig som sentralbankenes rente er lav, får vi en dobbelt løssluppenhet, som kan føre galt av sted.

Inflasjon er et spørsmål om hvor mange varer det finnes på markedet i forhold til hvor mye penger som er tilgjengelig. Man skulle tro at vekst i pengemengden automatisk ville føre til inflasjon, men det fungerer ikke helt slik, prisnivået er et spørsmål om etterspørsel og tilbud. Hvis folk har pengene i madrassen, kommer de ikke i sirkulasjon, og fører ikke til inflasjon. Men hvis folk blir kjøpekåte, og tar fram alle ressurser for å kjøpe rullebrett og BMV, vil de by prisene opp, og det blir inflasjon.

Inflasjon er altså avhengig av mengden penger, og folks villighet til å bruke dem. Folks villighet til å bruke pengene bestemmer pengenes sirkulasjonshastighet. Penger er noe som brukes om igjen og om igjen. Hvis pengemengden sirkulerer gjennom økonomien dobbelt så fort som før, har vi i praksis dobbelt så mye penger ute på markedet. Da vil inflasjonen gå opp, selv om pengemengden i antall kroner er den samme.

Penger kan også være noe helt annet. Det kan være en ren verdimåler, et slags metermål som du bruker for å finne ut hvor mye ting er verdt.

Du kan få en takstmann til å se på huset ditt, han regner og måler, og kommer fram til at det er verdt en million. Så kan du kjøpe deg flosshatt og sigar, i visshet om at du er millionær.

Neste år beslutter kommunen at det skal bygges omsorgsboliger til utviklingshemmede i nærheten. Du gjemmer bort flosshatten og deltar i illsinte naboprotester, for nå er huset bare verdt 700 000. Men ærlig talt, er huset blitt mindre verdt? Nei, heller mer, for du har jo pusset opp badet. Du har ikke mistet noen realverdier. Du har heller ikke tapt penger på børsen. Verken realverdier eller finansverdier er gått tapt. Den ene millionen for huset ditt er bare en målestokk. Tapet på 300 000 er vel heller en målestokk for menneskenes intoleranse, enn for virkelige verdier.

Konsentrasjon av kapital

I dag har vi en konsentrasjon av rikdom. Det er mange grunner til dette. Vi skal her gå gjennom noen av dem.

Økende inntektsforskjeller

Lønnsforskjellene øker. Det mest synlige utslaget er de groteste «fallskjermene» som direktørsjiktet bevilger hverandre. Dette har stor symbolverdi, men utgjør ikke så mange penger. Viktigere er at kløften mellom de kvalifiserte og ikke kvalifiserte øker.

De som er godt kvalifiserte vil være ettertraktet på arbeidsmarkedet, og kan presse opp lønningene, mens de lavt kvalifiserte er lite etterspurt, og vil derfor bli presset ned i lønn. Dette skjer i de fleste industrielle land, med er ikke så tydelig i Norge, da vi fremdeles har en sterk fagbevegelse og tradisjon for sosial likhet.

Vi har også et skattesystem som beskatter arbeidsinntekt høyere enn kapitalinntekt. Den generelle skatteprosenten for

kapitalinntekter er mindre enn prosenten for arbeidsinntekter. Men dette er bare en del av historien, på grunn av diverse unntaksregler betaler de rikeste ofte null skatt. Vi har altså et skattesystem som øker ulikhetene.

Konsentrasjon innen næringslivet.

De store selskapene «spiser opp» de små. Grunnene til dette er penger/makt spiralen. Denne gir de store bedriftene fordeler på en rekke områder:

- *De kan drive forskning, og får således kontroll over ny teknologi.*
- *De kan kontrollere markedet, blant annet ved massiv reklameinnsats.*
- *De kan holde monopolpriser på grunn av teknisk forsprang.*
- *De er internasjonale, og kan flytte dit arbeidskraften er billigst, skattene lavest, og kravene fra myndighetene slappest.*
- *Stadig flere etablerer seg i skatteparadiser, mens mindre selskaper gjerne blir i sitt eget land, og må betale skatt.*
- *De har avdelinger i flere land, og kan, ved hjelp av fiktive priser på handelen seg imellom, flytte fortjeneste dit hvor skatten er minst.*
- *De danner karteller ved hjelp av fusjoner, holdingselskaper og krysseierskap. De danner monopoler som holder prisene oppe.*
- *De eier, eller kontrollerer, de forretningene som videreforhandler produktene, og kan derfor stenge ute nye konkurrenter.*

Utflagging av kapital

De store selskapene betaler stadig mindre skatt. Dette gjelder ikke bare i Norge, men i alle industriland. Kapitalen flytter til skatteparadis. Det er lett gjort, man bare oppretter en postadresse på det aktuelle stedet. Deretter flyttes pengene over til denne. Det vil si, ingen verdier flyttes, for penger er ikke noe materielt, det er kun informasjon. Alle realverdiene ligger fremdeles i Tyskland eller Norge. Kapitalen står fremdeles i europeiske banker, men eieren av pengene er formelt flyttet til Kypros eller Bahamas, og da blir det null skatt.

Som svindel betraktet er dette uhyre enkelt. Men det er altså tillatt. Hvorfor? Fordi disse selskapene kan spille land ut mot hverandre. Men hvorfor kan ikke landene slå seg sammen og tvinge skatteparadisene til å gi opp sin politikk? Fordi de store selskapene har for stor innflytelse i det politiske miljøet. De kan betale tusenvis av lobbyister, og de kan betale penger direkte til partier eller byråkrater.

Denne utflaggingen betyr ikke bare at det offentlige taper penger. Det betyr at de internasjonale konsernene snart er utenfor enhver demokratisk kontroll. Siden de viktigste beslutningene når det gjelder økonomi, sysselsetting, og teknologiutvikling, blir tatt av disse selskapene, betyr det at demokratiet er i ferd med å spille fallitt. Verden blir avdemokratisert i et tempo de færreste er klar over.

Det betyr også at det blir fritt fram for kjeltringer. Det tjenes enorme summer på kriminalitet. Disse pengene sirkuleres tilbake til den lovlige økonomien. Dette gjøres gjennom skatteparadisene, og siden disse ikke har noen kontroll, eller tillater innsyn, er det nesten umulig å etterforske. I Norge er det strenge straffer for narkohandel. Men vi har soldater i Afghanistan som støtter narkobaronene, og vi tillater at de fritt får plassere pengene i lovlig virksomhet. Verden blir kjøpt opp av gangstere,

mens småkjeltringene straffes så hardt at de heller dreper hverandre enn tillater tysting. Samtidig dør ofrene i gatene.

Kapitalisering

De virkelige verdiene er realverdiene. Finansverdier bare representerer realverdier.

I en kapitalisert økonomi vil det være papirer på all slags eiendom. Alle realverdier er da representert av en finansverdi. Vi har papirer på alt, og vet hvor mye det er verdt.

I praksis er det ikke så enkelt. Du har en leilighet – hvor mye er den verdt i kroner og øre? Det varierer med prisene på boligmarkedet. Du har en aksje i A/S Datafnusk, plutselig kommer nyheten at de har tegnet en fet kontrakt med Telenor, og du sitter med en aksje som er dobbelt så mye verdt. Finansverdiene svinger opp og ned, og det er mulig å trikse med dem, og på den måten få mer av dem, det betyr igjen at du ender opp med kontroll over flere realverdier.

I middelalderen produserte folk det de sjøl brukte, enten det var et nytt hus eller en stabel flatbrød. Det er det samme som du fremdeles gjør når du vasker opp hjemme, ingen penger er med i bildet, lønnen er det samme som resultatet av arbeidet, rene tallerkener. Hvis du heller vil jobbe overtid på kontoret og betale en hushjelp for å vaske opp, selger du din arbeidskraft for penger, og kjøper hennes.

Arbeidet er da blitt kapitalisert. Det samme skjedde i stor skala da bøndene ble drevet fra jorda og tok arbeid i fabrikkene. Det skjer også i dag, husarbeid erstattes av ferdigprodukter, barnepass og omsorgsarbeid profesjonaliseres, dugnader i nabolaget erstattes av profesjonelle firmaer, osv.

Hvis du vasker opp selv, får du hele resultatet av arbeidet,

ingen kommer og forlanger en tallerken av deg. Jobber du i en bedrift får du bare en del av resultatet. Eierne av bedriften beholder en del, merverdien, og staten tar en del som skatt. Staten bruker en del av denne til å betale renter til folk den har lånt penger av.

Kapitalisering foregår for fullt rundt om i verden, særlig i den tredje verden. Jordeiendom, jungelområder, hele landsbyer, blir dratt inn i pengeøkonomien. I mange tilfeller er det få motkrefter som kan hindre at de sosiale forskjellene øker. Rikdommer samler seg opp i sentrene i den tredje verden, men først og fremst i de rike land.

Er det egentlig så galt å kapitalisere?

Det kommer an på hva man vil oppnå. Vil man ha størst mulig vekst, er kapitalisering riktig, det blir større tilgang på investeringskapital, og mye lettere å flytte den dit hvor fortjenesten er størst. Det blir også lettere å flytte på arbeidskraften. I tillegg blir det mye lettere å drive handel

Men økonomien blir samtidig mer ustabil, og det blir også større sosiale forskjeller.

Sosialdemokrater har *dekapitalisert* ved å gjøre virksomheter til statseiendom. Det har vært gjort ut fra ønsket om å stabilisere økonomien og kontrollere viktige områder av næringslivet, som f. eks teletjenester og transportvesen. Tanken har vært at disse tjenestene må fungere og være tilgjengelige for alle, vi kan ikke risikere at telefonen blir stengt fordi selskapet går konkurs. Har dette fungert godt? Det har fungert slik at det har økt stabiliteten, men antagelig minket veksten. I dagens internasjonale marked er det imidlertid så viktig å øke veksten, at sosialdemokratene har gitt opp mye av denne politikken.

Kommunistene har gått lenger, og gjort alle produksjonsmidler til statseiendom. For å få midler til investering, har man da beskattet bedriftene. Problemet har vært at ved å

gjøre alt til statseiendom, har man minket kompleksiteten i det økonomiske livet, og således også kreativiteten og tilpasningsevnen.

Den uansvarlige kapitalen

La oss si at vi har en hjørnestensbedrift som eies av en lokal kakse. Hvis forurensingene dreper skogen og fisken i elva, vil han selv kunne observere det, og bli skadelidende. Hvis han er for grisk, vil han få trøbbel med fagforeninger, med sine venner, med kona, eller presten, for den saks skyld. Han lever midt oppi de skadevirkningene han steller i stand. Hvis han oppfører seg bra derimot, blir han æresborger og medlem av 17 mai komiteen.

Hvis eieren er en aksjespekulant som bor i utlandet vil han stort sett kunne gi blaffen, hvis han i det hele tatt aner hva som foregår. Han har nettopp kjøpt aksjen, og kommer snart til å selge den, så hvorfor bekymre seg. Hans innsikt, ansvar, og bestemmelsesrett er pulverisert. Bedriften drives av et styre og en direktør. Kanskje føler disse et ansvar? Joda, som personer kan de være de reneste helgener, men det hjelper lite. Overfor aksjeeierne har bare ett ansvar, å tjene fleste mulig penger. Klarer de ikke det, synker aksjeverdien, og da er det raskt slutt for direktøren.

Kapitalen, og den beslutningsmyndighet som den gir, kontrolleres av stadig færre mennesker. De nyrike menn er enda mindre ansvarlige enn de gamle makthaverne. De har bare ett mål, skaffe seg mest mulig penger.

Kapitalen er da utenfor menneskelig kontroll, den følger sine egne, kyniske lover. Man kan spørre om menneskene bruker penger, eller om pengene bruker mennesker.

Kapital flyter dit hvor det er best mulig fortjeneste. Ved å gi blaffen miljøkrav blir fortjenesten høyere. Investeringene har derfor lett for å gå til virksomheter som utbytter mennesker

og natur. Virksomheter som tar hensyn, og som går foran med miljøvennlige teknologier, er ofte mindre lønnsomme, og vil ikke så lett få tilført kapital.

Kapital / inntekts balansen

Bedrifter produserer normalt et overskudd som kan gå til: Lønn, investeringer – eller det kan sløses bort av direktørens fortapte sønn. La oss anta at sønnen dør av skrumplever. Da blir det to parter som sloss om «samfunnskaka».

Hvis det går for lite til lønninger, vil kjøpekraften minke. For den enkelte bedrift er det lønnsomt å spare mest mulig på lønnsbudsjettet, men hvis alle bedrifter skulle gjøre det, ville direktøren plutselig oppdage at folk flest har så lite penger at han ikke får solgt varene sine.

Hvis det går for lite til investeringer vil produksjonsutstyret bli slitt ned, og man klarer ikke å følge med i den tekniske utviklingen. Bedriftene blir utkonkurrert, og folk får sparken.

Arbeid og kapital står i et motsetningsforhold, men hvis den ene parten vinner en overlegen seier, vil begge tape. Vi kan si at de er komplementære. I en uregulert økonomi vil dette motsetningsforholdet lett bli satt på spissen. Vi kan ende opp med en ubalanse som utløser en krise. Hvis arbeidsgiver-siden vinner, kan vi få en avsetningskrise og en deflasjons-spiral. Hvis arbeidstakersiden vinner kan vi få en inflasjons-krise. Vi skal se nærmere på disse to typene krise senere.

Krisen i tredve årene

Krisen startet i USA, og siden dette var verdens ledende økonomi, bredte den seg over hele verden.

USA hadde vært gjennom en kraftig vekstperiode. Man hadde fått en rekke nye forbruksgoder, hvorav den viktigste var bilen. Bilindustrien og bygningsindustrien hadde ekspandert kraftig. Mot slutten av 20-årene begynte det å bli en overkapasitet innen industrien, og lønnsomheten gikk ned.

På tross av avsetningsproblemene økte investeringene. I ettertid virker dette merkelig, burde ikke investorene blitt nervøse og holdt seg tilbake? Noe av årsaken kan skyldes økonomisk teori. På den tiden var det vanlig oppfatning blant økonomer at omsetningsproblemer ikke fantes, en slags mystisk «økonomisk lov», som ble kalt for Say's lov, sørget for at alle produserte varer ville bli solgt. Økonomer kan være ganske rettroende i forhold til sine teorier, de holdt på dette synet, selv om varelagrene begynte å hope seg opp. Den som ropte varsku, blant annet den engelske økonomen Keynes, ble tidd ihjel.

Lønnsomheten i industrien sank, men kapitalflommen økte. Siden industrien gikk så dårlig, var det imidlertid ikke så mange virkelig lønnsomme investeringer. Overskuddet av kapital måtte ha et sted å gjøre av seg, og resultatet ble en vill spekulasjonsrunde, folk kjøpte og solgte aksjer som aldri før. I tillegg var det store eien-
domsspekulasjoner.

Man hadde altså den merkelige situasjonen at aksjekursene steg raskt, selv om bedriftene egentlig gikk dårligere. Noe som gjorde det enda verre, var at mange kjøpte aksjer på kreditt.

Alt lå an til et krakk. Det kom 29 oktober 1929, «den svarte tirsdagen». Siden det var så stor forskjell på kursene og aksjenes egentlige verdi, skulle det ikke mye til, bare noen få dager med tilbakegang, før kursene raste nedover.

Krisen bredte seg først til Tyskland, der hadde man hatt en krise bare noe få år i forveien. For å bli kvitt den store krigsgjelden hadde regjeringen kjørt i gang en hensynsløs inflasjon

som gjorde pengene så og si verdiløse. Man fikk så i stand et nytt pengesystem som fungerte, men resultatet var at mange tyskere hadde mistet sparepengene sine. Det fantes ikke kapital i Tyskland, og man lånte derfor i England og USA.

Men tyske banker lånte også ut penger. Gjennom mesteparten av tyveårene hadde det vært en internasjonal overkapasitet innen jordbruket, noe som utløste en krise. Da krakket kom i USA, ble denne krisen forverret. Alle jordbruksproduserende land prøvde å dumpe varer på det internasjonale markedet. Resultatet var at prisene stupte.

Mange østeuropeiske land var avhengige av jordbruksekspporten, og ble hardt rammet av prisfallet. De tok derfor opp kortsiktige lån i tyske og østerrikske banker. De klarte ikke å betale tilbake, og de østerrikske og tyske bankene tapte store penger.

Etter krakket i USA trakk amerikanerne tilbake lånene til Tyskland, Tyske banker ble rammet fra to sider, og gikk over ende så det sang. Tysk økonomi lå i rennesteinen for andre gang i løpet av kort tid.

Dette virket tilbake på engelske og amerikanske banker, som hadde finansiert de tyske utlånene. Den finansielle krisen hadde gått en runde rundt globusen og veltet tilbake til USA som en flodbølge.

Krisen bredte seg raskt over hele den industrielle verden. Etterspørselen etter råvarer sank dramatisk, dette rammet også land i den tredje verden. Argentina, for eksempel, hadde hatt en utviklet økonomi av europeisk standard. Men de var avhengige blant annet av den store kjøttkspporten. Denne skrumpet nå inn til nesten ingenting, og argentinsk økonomi fikk en knekk som den ikke har kommet over enda.

Det var to typer mekanismer bak krisen. For det første, var det en *finanskrise*. Finansverdier gikk tapt så det suste. Årsaken til dette var først og fremst den ville spekulasjonen før krisen, og den sterke refleksive reaksjonen som kom da aksjene begynte å falle.

Men krisen hadde en dypere årsak, den var også en *realøkonomisk krise*. Årsaken var en ubalanse mellom produksjon og etterspørsel.

Disse to årsakene hang sammen og påvirket hverandre. Den realøkonomiske krisen var med på å utløse finanskrisen, som igjen virket tilbake på, og forsterket, den realøkonomiske. Etter krakket steg arbeidsløsheten, og lønningene falt. Folk flest, som hadde investert i bolig, satte ned forbruket for å kunne betale lånene. Dette førte til at avsetningsvaskelighetene ble enda større, bedriftene gikk konkurs, aksjene ble verdiløse og panikken bredte seg, slik at alle ville kvitte seg med aksjer. Bedrifter som satt med kapital, hadde den gjerne i aksjer, og de mistet sine reserver, noe som drev dem til konkurs – og så videre.

Denne beskrivelsen av tredveårenes krise er godt dokumentert i den økonomiske historielitteraturen. Allikevel tror jeg at de fleste vil finne den overraskende, for vanligvis får man servert en helt annen forklaring. Spør man dagens økonomer, sier de som regel at krisen ble utløst fordi alle land satte opp tollsatsene, og den frie verdenshandelen stoppet opp.

Er dette sant? Det er sant at alle land satte opp tollsatsene, og at dette forsterket krisen. Men det er ikke sant at det utløste krisen.

Vi får se på USA. Tollnivået hadde ligget på ca 40 % fra århundreskiftet til ca 1915, da begynte en tollreduksjon, som endte med tollsatser på ca 10 % i 1920. I 1922 økte igjen tollsatsene opp til omtrent 40 %. Fra ca 1920 – 22 var det en mindre økonomisk krise, deretter tok økonomien seg opp, og USA gikk inn i en høykonjunktur. Tollsatsene i denne perioden lå på ca 40 %, Som følge av krakket i 1929 ble tollsatsene hevet, med Smoot Hawley act til ca 60 % i 1930.

Vi ser at kriser og tollsatser ikke følger hverandre. Krisen fra 1920–22 kom under lave tollsatser. De gode tidene i 20-åra kom under tollsatser på ca 40 %, et nivå som vi i dag

synes er svært høyt. De skyhøye tollsatsene kom omtrent et halvt år etter krakket, som et forsøk på å forsvare amerikansk økonomi. Man kan si at denne tollhevingen var som å pisse i bukka for å holde seg varm, men datidens politikere hadde neppe noe valg. Krisen førte til at alle land prøvde å dumpe varer, prisene på verdensmarkedet stupte, og skulle noe land forsvare innenlandske produsenter, måtte de sette opp tollene. Prisrasen utløste altså tollmurer som igjen førte til videre prisras som førte til enda høyere tollmurer. Det var et chicken spill, og derfor ikke mulig å stoppe.

De industrielle landene delte seg i to grupper, sterling landene, med England i spissen, og gull landene, med USA i spissen. De første ga opp gull standarden, og lot valutaene flyte nedover. USA holdt på gullstandarden, men satte opp prisen på gull (Det ble mindre gull per dollar, altså senket de verdien på dollar). Sterling landene klarte seg stort sett bedre enn gull landene. Norge hadde gjennomført et styrt deflasjon for å komme tilbake til gullstandarden, det vil si at krona ble like mye verdt som før første verdenskrig. Denne politikken skapte pengemangel og krise i 20-årene. Men da krisen i 1929 kom, ble gullstandarden gitt opp ganske raskt igjen.

Tollmurer kan forsterke en krise, og gjorde det også i 1929. Men krisen ble utløst av andre faktorer, den ble utløst av svakheter i det økonomiske systemet.

Hvorfor er det slike forskjeller mellom det vi leser i økonomisk historie, og det vi får servert i økonomiske lærebøker. Er det historieforfalskning, eller bare uvitenhet? Økonomer er sjelden nøytrale, de forsvare sin ideologi. De har vanskelig for å innrømme at kriser er innebygd i markedsliberalismen, og søker derfor etter andre forklaringer. Alle har rett til å være subjektive, men når man av ideologiske grunner forfalsker historien og tilslører svakheter ved økonomien, blir det direkte uansvarlig.

Jeg har brukt såpass stor plass på å beskrive 30-årenes krise fordi den viser oss hvordan systemet i verste fall kan oppføre seg. Skal vi reformere økonomien i retning av et ikke-vekst system, er vi nødt til å vite noe om dette, ellers kan resultatet bli høyst uventet. Vi har med et villdyr å gjøre.

Den lange krisen

Fra 1970 til 1990 opplevde verdensøkonomien en stagnasjon. Den viktigste grunnen var dårlig lønnsomhet. Perioden var preget av en internasjonal konkurranse på industrivarer, og en overkapasitet som drev prisene, og dermed fortjenesten nedover. Dette gjaldt særlig i USA. De hadde vært verdens ledende produsentland fram til ca 1970. Men den raske opphenting i Japan og Tyskland førte til overkapasitet på verdensbasis, og de hadde bygd opp en mer moderne industri, samtidig som lønningene lå lavere. I tillegg var dollaren blitt alt for høy, og USA ble utkonkurrert.

Mot slutten av 80 tallet bredte imidlertid stagnasjonen seg til flere land. Regjeringene prøvde å bekjempe den med å stimulere forbruket, og de subsidierte kriserammede bedrifter. Det førte til at disse ikke la om driften til ny, lønnsom produksjon, men fortsatte innen de markedene hvor det var overproduksjon. Resultatet ble en stigende inflasjon, og den Keynesianske politikken ble oppgitt.

IT revolusjonen endret på dette. I USA lot man mye av den gamle industrien gå konkurs. Det ble dannet et «rust belte» av nedlagt industri i Midt Vesten. IT industrien, som blant annet var konsentrert i California, dro amerikansk økonomi opp igjen. Her kunne man utnytte teknisk monopol, og fortjenestene var derfor store. Fra midten av 90 tallet var USA tilbake som verdens økonomiske motor, samtidig som Japan og Tyskland sakk akterut

Kriser i 90-årene

Peso krisen

I Mexico hadde staten finansiert et underskuddsbudsjett med lån. I desember 1994 ble det valgt ny president, og han prøvde å rette opp økonomien ved å devaluere. Men han ble nødt til å la den mexicanske pesoen flyte fritt, og den ramlet rett ned. USA gikk inn med store lån og støttekjøp, og «red-det» pesoen.

Asia krisen

De sør-øst asiatiske økonomiene var i sterk vekst fram til midten av 90 tallet. De hadde satset på forbruksvarer, særlig elektroniske produkter. De hadde generelt hatt sunne økonomier, og hadde bygd opp sine egne kapitalreserver. Springen hadde vært ekstremt høy, og de trengte lite kapital utenfra. Men, blant annet på grunn av press fra IMF, åpnet de kapitalmarkedene sine, og dette førte etter hvert til at bedriftene tok opp store lån for å kunne ekspandere fortere. Det skulle vise seg at disse lånene var svært risikable.

Da markedene for disse landenes produkter begynte å bli mettet, svarte de med å foreta nye investeringer, noe som økte overkapasiteten. Valutaene hadde vært bundet opp mot dollar, og da denne steg, ble de sør øst asiatiske valutaene til slutt vurdert som alt for høye. Internasjonale spekulanter gikk til angrep på dem, og i juli 1997 måtte Thailand la valutaen sin flyte. Det ble et ras for alle valutaene. Disse landene hadde stor gjeld, og denne ble nå bortimot fordoblet. De kom i betalingsvansker, og IMF kom inn med kriselån.

Med lånene fulgte betingelser, og landene gikk bare med på dem fordi de var tvunget. De måtte åpne sine kapitalmarkeder enda mer, og la utenlandske interesser kjøpe opp bedrifter. Statsbudsjettene ble skåret ned, noe som gikk ut over sosialbudsjettene. I krisetider er det riktig av staten å underskuddsbudsjettere, men de asiatiske landene ble på-

lagt balanse i statsbudsjettene, og ble dermed fratatt et viktig middel til å bekjempe krisen. I tillegg til dette ble de pålagt å øke rentene, noe som ble en ekstra byrde for næringslivet.

Dot com krisen

USA hadde i begynnelsen av nitti årene økt sin eksport kraftig, men fra 1995 ble eksportoverskuddet snudd til et underskudd. For å holde økonomien i gang, satte man ned rentene og stimulerte aksjemarkedet. Det ble en investeringsboom innen IT, særlig i nettselskaper som solgte diverse informasjons tjenester. Dette skjedde over hele den industrialiserte verden. Det bygde seg opp en økonomisk boble, men problemene var ikke bare innen IT. I USA sank sparingen til null, men det ble allikevel tatt opp store lån. Folk flest hadde investert i aksjer, og siden disse steg i verdi, tok man opp forbrukslån. Bedrifter tok opp store lån for å kjøpe egne aksjer, og drev på denne måten kursene oppover. En av grunnen til dette var at direktørene var lønnet med opsjoner, noe som innebar at de tjente penger hvis aksjekursen steg. Man hadde derfor en kursstigning samtidig som handelsbalansen ble verre. Mot slutten av 90-årene steg den amerikanske renten igjen, og den ville lånefesten dempet seg ned. Mange av de nye nettselskapene viste seg å være useriøse, og aksjene hadde ingen realverdi. I mars 2000 kom derfor det som blir kalt for dot com krisen. Aksjekursene på IT aksjer raste nedover.

Terrorangrepene 11. september 2001 sendte nye sjokkbølger gjennom økonomien, og det var fare for en resesjon. Den amerikanske sentralbanken svarte på dette med å sette ned renta til bortimot null. USA kom seg således ut av krisa, men det hadde en pris. Den nye veksten var så å si utelukkende forbruksdrevet. Handelsbalansen ble ikke bedre, og forbruket ble finansiert ved lån. For å stimulere økonomien ble det gitt skattelettelser til de rike, og i tillegg startet USA to kostbare kriger. Dette førte til en enorm økning i statsgjelden. Både regjeringen og folk flest levde på krita.

Hvor kom pengene fra? For det første, fra sentralbanken, som øste ut dollars. For det andre strømmet det inn penger fra utlandet. De nyindustrialiserte landene i Asia, særlig Kina, plasserte store summer i amerikanske statsobligasjoner, og de begynte å kjøpe opp amerikansk næringsliv. Det begynte å bli åpenbart at dette ikke kunne fortsette i lengden.

Subprime krisen

Amerikanske banker hadde, på hele 2000-tallet, vært rause med å låne ut. Noen av lånene var svært usikre. Dette var først og fremst boliglån til gunstige betingelser, såkalte subprime lån. Amerikanske banker nærmest kastet lån etter folk, uten å sjekke kredittverdigheten. Låntakerne ble kalt for «ninjas» (no income, no jobs, no assets) Lånene ble ofte gitt med avdragsfrihet, eller til og med rentefrihet de første årene. Disse lånene har bankene kjøpt og solgt seg imellom, og de har blitt solgt videre, blant annet til norske kommuner. Det har vært penger å tjene på slik handel, og man har ikke brydd seg mye om lånene lot seg betale. Mange lån har vært knyttet til boligen, ikke låntakere. Hvis man ikke kunne betale, tok banken huset, men man satt ikke med noen restgjeld. Lånene har allikevel vært ansatt som risikofrie, da verdiene av boligene steg. Dette systemet ramlet da boligprisene begynte å synke. Når lånene ikke har blitt betalt, har det vært nesten umulig for låntaker å forhandle seg fram til bedre betingelser, fordi lånene har blitt kjøpt av andre banker, som har solgt dem videre. Låntakerne visste ikke hvem de skyldte penger, og eierne av lånene visste ikke hvem som skyldte penger.

Det ble etter hvert klart at mange lån ville bli misligholdt. I begynnelsen av 2008 var en stor amerikansk bank, Bear Stearns, konkurs. Den ble reddet ved at den ble oppkjøpt av JP Morgan Chase ved hjelp av statlige garantier. Deretter

fulgte en engelsk bank, Northern Rock. Den ble også reddet av staten. Så fulgte de to amerikanske boligbankene Freddy Mac og Fanny Mae. Disse ble kjøpt opp av staten. Siden har det gått videre. Lehmann Brothers gikk konkurs, da staten ikke ville redde den. Forsikringsselskapet AIG ble imidlertid reddet. Men krisen raste videre, og også europeiske banker ble rammet.

Den utløsende årsaken til krisen var de amerikanske boliglånene, men det var flere land som hadde hatt en useriøs lånepraksis, særlig England. I Norge hadde det også vært en løs kredittpolitikk, selv om tilstandene ikke var så ville.

Men er det hele årsaken?

Årsakene til krisen ligger først og fremst i USA. Det er det amerikanske handelsunderskuddet, den store offentlige og private gjelden, de overvurderte aksjekursene, og de høye prisene på boliger og fast eiendom. Hvis vi sammenligner med krisen i 30-årene, kan det se ut som om denne krisen har et motsatt fortegn. Det finnes likhetstrekk, som de overvurderte aksjekursene og den store private gjelden. Men den gang var det en avsetnings, eller underforbruks krise, nå er det en overforbrukskrise.

Men ser vi verden som helhet, blir likhetene større. Det er en overkapasitet i verdens industriproduksjon, særlig i Kina. Kinesisk vekst er ekstremt eksport drevet. For å holde dette i gang, må varene forbrukes, og USA har vært det viktigste markedet. Hvis Kina skulle klart seg på egen hånd, måtte de ha satt opp lønningene for å skaffe marked til varene. Men fordi de eksporterer til USA og Europa, kan de kjøre videre med lave lønninger, og derved holde lave priser, som konkurrerer ut industrien der.

USA har på en måte gjort en viktig jobb med å ta unna all denne produksjonen. Men resultatet er en enorm gjeld, og før eller siden må den betales. Det ser ut til at vi har kommet dit nå.

Krisen løses ikke bare ved å ordne opp i noen råtne boliglån i USA, den stikker langt dypere. Foreløpig går staten inn og redder finansvesenet. Men dette har en bakside. Den amerikanske staten er fra før dypt forgjeldet. For å reise penger må den øke skattene eller la seddelpressa gå. Det første betyr å dra inn kjøpekraft, noe som vil forsterke krisa. Det andre kan bety å dra i gang en ødeleggende inflasjon. Land i Europa er ikke så dårlig stilt, men de er så sammenkoblet med amerikansk økonomi at de også blir rammet. Kina kan miste store deler av sin eksport, og det vil føre til en bråstopp for det kinesiske økonomiske underet.

Kriser generelt

Økonomiske kriser kan virke uforståelige. Når vi har både råvarer, fabrikker og arbeidskraft, hvorfor stopper da økonomien opp? Folk griper gjerne til den forklaringen at «noen» er ansvarlige, de har lagt skumle planer og sammensverget seg mot oss. Den slags teorier kan føre til politiske jordskjelv, og bringe ufysiske diktatorer til makten.

Det er viktig å forstå mekanismene bak slike kriser. Hvis man skal innføre reformer, for eksempel for å redde klimaet, må blant annet energibruken reduseres, og da skal man være forsiktige med hva man gjør. Vi kan nemlig lett utløse en krise.

I de krisene vi har beskrevet er det visse likhetstrekk:

- *Det er ofte en overkapasitet innen produksjonen, eller et for lavt forbruk.*
- *Det bygges opp gjeld som ikke kan betales.*
- *Mengden av finanskapital blir urealistisk høy i forhold til realøkonomien.*
- *Det er gjerne en spekulasjon som sender verdipapirer opp til urealistiske høyder.*

Vi skal først se litt på de to siste punktene. Kapitalmengden har en tendens til å øke fortere enn produksjonsvolumet. Dette fører normalt til inflasjon, som er en slags pen og pynnelig måte å ødelegge kapital på. Men kapitalmengden kan stige raskere enn både inflasjon og produksjonsvolum.

Vi kan dele kapital inn i industrikapital og finanskapital, hvorav den siste er «fri kapital», som ikke brukes til handel eller investeringer. I de siste årene har finanskapitalen økt ekstremt raskt. Disse pengene, som ikke tilsvares av noen realverdier, og bare er tall i datamaskiner, kverner rundt i en stadig jakt på fortjeneste, det kjøpes og selges valuta, aksjer, fast eiendom og derivater. Det er så mye kapital at den kan slå flat så å si enhver økonomi. Spekulantene klarte å knekke pundet, den svenske krona, den mexicanske pesoen og de fleste valutaene i Sør Øst Asia.

Hvis det eksisterer mye finanskapital, og den normale industrien sakker akterut, kan det gå riktig galt. Siden det ikke finnes nok fornuftige investeringer, vil kapitalen gå inn i en spekulasjonskarusell. Verdien på aksjer og fast eiendom drives opp til helt urealistiske verdier. Når de er kommet høyt nok, vil tilliten svikte, og prisene rase nedover igjen. Det kan knekke både banker og næringsliv som ellers er sunt.

I Subprime krisen gikk det virkelig vilt for seg, men den slags uansvarlig lånepolitikk så vi også i den norske bankkrisen på 80 tallet. U landenes gjeldskrise var også et resultat av at banker øste ut lån. Årsaken var, i alle disse tilfellene, at det fantes for mye finanskapital som desperat søkte etter nye fortjeneste muligheter.

Banker er utsatt ved en krise. De låner ut penger som de ikke eier, men har lånt inn på en eller annen måte. Egenkapitalen er som regel en brøkdel av forvaltingskapitalen. Hvis de ikke får tilbake de pengene de har lånt ut, må de avskrive dem som tap, og står fort på bar bakke. Banker låner av hverandre

og av andre finansinstitusjoner, som forsikringsselskaper og forskjellige slags fond. Finansinstitusjonene henger derfor sammen i en kjede, og svikter en bank, kan den ikke betale gjelden til neste bank, som ikke kan betale gjelden til en tredje bank, og så videre. Finansvesenet er konstruert som en strikkegenser, løsner en maske, kan du rekke opp hele gensenen.

Finanskapital skapes ved spekulative kapitalbevegelser og ved andre mekanismer, for eksempel hvis det er for stor forskjell mellom kostpris og markedspris.

En krise er en smertefull prosess, og den kan vare lenge, med store menneskelige kostnader. Men man kan også se på kriser som nødvendige, de ødelegger finanskapital, og rydder derfor veien for en ny, sunn, økonomi.

Men den viktigste grunnen til en krise er en ubalanse mellom produksjon og forbruk. Ser vi på perioden fra 1970, har overproduksjon heller vært regelen enn unntaket. I følge klassisk teori skal ikke dette inntreffe. Den sier at markedet hele tiden vil gå mot en likevekt. Men praksis viser at det lett inntreffer en ødeleggende konkurranse, og det er ofte en konkurranse mellom landene. Hvorfor skjer dette?

En bedrift på et mettet marked må rasjonalisere, og det gjøres ved at man øker produktiviteten. Det trengs mindre folk til samme produksjon, og arbeidsløsheten har en tendens til å stige. For å sysselsette de arbeidsløse trengs nye produkter og nye markeder.

Overkapasitet og tilsvarende arbeidsløshet er en fare som hele tiden puster økonomien i ryggen. Det kan lett bli ødeleggende konkurranse landene imellom. Dette presser ned lønningene, men da minker markedet, og blir ubalansen for stor, får vi en krise. Landene prøver å holde sine egne lønninger lavere enn motparten, og eksportere seg vekk fra problemet med minkende marked. Det blir derfor også en kamp om markedene, alle prøver å dytte produkter på hverandre. Det er et Chicken spill, men dette er faktisk den normale

situasjonen på et åpent verdensmarked. Kun en rask teknisk utvikling kan bryte spillet, men går den for sakte, kommer spillet i gang igjen.

Hva kan vi gjøre for å forhindre kriser?

Vi bør helst gjøre noe på forhånd, i alle fall regulere finanskapitalen. Men når krisen inntreffer, finnes det noen oppskrift på hvordan man skal komme ut av den?

Vi skal se på to metoder, Keynesiansk økonomi, og en grønn krisebekjempelse. Den grønne metoden er bare en samling forslag, noe slikt har ikke vært prøvd ut, og den står overfor store utfordringer, for den må gjennomføres samtidig med en forbruksreduksjon.

Vi ser først på Keynes.

Deflasjonsspiral

Vi går tilbake til 1930. Hva skulle til for å komme ut av krisen?

De fleste økonomer anbefalte å senke lønningene. I følge liberalistisk teori ville dette gi bedriftene bedre økonomi, de kunne sette ned prisene, og dermed få solgt varene. Arbeiderne ville få mindre lønn, men siden prisene også sank, ville dette kompenseres. Økonomien ville stabilisere seg på et nytt nivå med lavere lønninger og priser.

Men oppskriften fungerte ikke.

La oss si at markedet først har sviktet. Lønnssenkning vil gi bedriftene mulighet til å senke prisene, men fordi man vil få tilbake lønnsomheten og derved forsvare aksjekursen, må man først senke lønningene. Deretter kan man senke prisene. Hvis noen få bedrifter senker lønningene, kan det gå bra, men hvis alle gjør det, reduseres kjøpekraften. Bedriftene får ikke solgt varene, selv til de lavere prisene. Dette kan føre til

nye lønssenkninger. Vi ser at lønssenkningen hele tiden «løper foran» bedriftenes kostnadsreduksjon. Økonomien vil gå i spiral nedover. Siden lønninger og priser minker, har vi en økning av pengeverdien, altså en deflasjon.

Den samme effekten kan vi få selv om lønningene ikke senkes, for en krise fører til at mange får sparken, som fører til at kjøpekraften minker, som fører til at flere får sparken, og så videre.

Keynesianske virkemidler

Det var på høy tid med en reform av de økonomiske teoriene. Den som først og fremst brøt med det gamle var den engelske økonomen Keynes. Det som trenges, sa han, er en økning av forbruket, og siden private ikke har kjøpekraft, må staten gå foran. Staten bør investere, derved får næringslivet oppdrag, det tjenes penger, flere kan ansettes, og kjøpekraften øker igjen.

Liberalistene protesterte. Hvis staten øker forbruket, må den enten øke skattene, noe som senker kjøpekraften, eller den må låne, og tar da kapital som næringslivet trenger sårt. Hvis staten bare bruker penger uten å ta inn tilsvarende i skatter, så betyr det at den lar seddelpressa gå. Vi får en inflasjon som i seg selv ikke skaper noen verdier, tvert imot kan den løpe løpsk, slik som den gjorde i Tyskland i tjue åra.

Javisst, staten må låne, sa Keynes, og derved får man et underskuddsbudsjett, men den behøver ikke å låne så mye som dere tror, for når staten gir oppdrag til firmaer, gir disse igjen oppdrag til sine leverandører, som igjen gir oppdrag til sine underleverandører. Dessuten ansettes det flere, og disse bruker penger som setter i gang forbruksindustrien. Det er en multiplikator effekt som gjør at virkningen på økonomien blir mye større enn bare det som statens investeringer setter i gang. Flere blir i stand til å betale skatt, og det betyr at staten får inn mer uten å øke skatteprosenten. Dessuten kan både

bedrifter og private bli i stand til å spare, de legger opp ny kapital som erstatter det staten har lånt. Det blir derfor ingen kapitalmangel. Pengemengden kan økes, men det vil ikke føre til noen tom inflasjon, for varemengden vil også øke.

Det viste seg at Keynes fikk rett. Teoriene hans ble akseptert i stadig flere land, og verdensøkonomien kom seg langsomt ut av krisen.

Imidlertid hadde krisen vært så dyp at den utløste politiske jordskjelv. I USA fikk man New Deal politikken, som innebar et atskillig større statlig engasjement, blant annet statseid næringsliv (Tennessee Valley prosjektet) Dette var uhørt i USA, men kapitalismen hadde mistet tilliten, USA var på nippet til å bli sosialistisk. Man unngikk heller ikke å legge merke til at det eneste landet som ikke hadde noen krise, var Sovjetunionen.

Tyskland hadde vært herjet av en tapt verdenskrig, okkupasjon, en hensynsløst stor krigserstatning, og to dype kriser. Tyskerne hadde mistet velferdsstaten sin, og svært mange hadde mistet alle sparepengene. Mange tyskere vendte derfor de tradisjonelle politikerne ryggen. Resultatet av alt dette ble – Hitler.

Resultatet av dette igjen, ble en verdenskrig, den grusomste og mest ødeleggende krig historien kjenner. En viktig årsak var krisen i 30-årene, og økonomenes feilaktige teorier, som gjorde den mulig.

Etter krigen sto derfor ikke liberalismen så høyt i kurs, og alle industriland gikk inn for å styre økonomien i langt større grad enn før. Man bruker de virkemidlene som Keynes hadde utarbeidet:

Budsjettpolitikken (fiskal politikk)

Budsjettet skal ikke alltid balansere, slik som man mente før. I nedgangstider skal staten stimulere økonomien ved å ha underskudd på budsjettet. Den gir da ut mer enn den tar inn, og

øker pengemengden på markedet. I oppgangstider skal staten roe ned økonomien så den ikke løper løpsk og bare ender i inflasjon. Det gjøres ved å øke skattene og minke pengebruken. Staten trekker da inn kjøpekraft ved hjelp av de høye skattene, men den gir lite penger ut igjen, og stimulerer derfor ikke økonomien. I oppgangstider skal man ha et overskuddsbudsjett.

Pengepolitikken (monetær politikk)

Vi har før definert penger som gjeldsbrev. Vi skal se litt nærmere på dette.

Vi har tidligere sett at staten pålegger bankene et *reservekrav*. Hvis dette er på 10 %, vil bankene kunne skape ti ganger så mange penger som de lånte av sentralbanken. Hvis staten forlanger en dekning på 20 %, kan bankene bare skape fem ganger så mange penger. Å heve reservekravet er derfor et kraftig virkemiddel til å minke pengemengden.

Staten kan forlange at bankene skal sette inn penger rentefritt i Norges Bank. Dette kaller vi plasseringsplikt. Det er et viktig virkemiddel for staten til å minke pengemengden. Staten kan også ta opp lån fra folk ved å selge statsobligasjoner, et verdipapir som man får rente på. Hvis ikke staten bruker disse pengene igjen, er de trukket ut av markedet, og pengemengden er minket.

Til slutt kan staten til en viss grad regulere renten ved å sette opp eller ned renten på det som Norges Bank låner ut til bankene.

Ved å øke pengemengden (*ekspansiv pengepolitikk*), setter man fart i økonomien, ved å minke pengemengden (*kontraktiv pengepolitikk*), roer man ned økonomien.

Disse virkemidlene er fremdeles de viktigste staten har, men i dag brukes de med atskillig større forsiktighet, man sier at «Keynes virker ikke så godt som før». Hvorfor er det slik?

Den viktigste grunnene er redselen for inflasjon, og internasjonaliseringen av økonomien.

Inflasjonsspiral

I tredivde årene gikk industrien på halv maskin. Da staten stimulerte etterspørselen, kunne man sette i gang fabrikkene igjen. Produksjonsutstyret sto der, arbeidsledige folk var det nok av, og de forlangte ikke mye i lønn, de var glade for i det hele tatt å få arbeid, og redde for å miste det igjen. Man kunne produsere billig, firmaene hadde lave kostnader, og kunne holde lave priser. Staten kunne altså stimulere økonomien uten at det førte til prisstigning.

I en økonomi som går for fullt, er ikke dette mulig. Skal den yte enda mer, må den presse seg, overutnytte maskiner, betale overtid, osv. Man sier at *marginalkostnadene*, det vil si kostnadene ved å produsere en enhet til, stiger. Hvis man da stimulerer økonomien, vil prisene stige. Hvis prisene stiger, forlanger folk mer lønn, noe som igjen øker bedriftenes kostnader, slik at de legger på prisene, og utløser derved nye lønnskrav. Prisene går i spiral oppover, pengeverdien synker, og vi får en inflasjon.

Økonomer er alltid redde for inflasjon, fordi den har en tendens til å «bite seg fast». Hvis folk regner med 10% inflasjon neste år, vil de automatisk forlange 10% mer i lønn, pluss litt ekstra. Bedriftene vil også sette opp prisene med minst 10%. Men andre ord, det blir minst 10%, rett og slett fordi folk forventer det. Men det har lett for å bli enda litt mer, for eksempel 12%. Året etterpå vil folk forvente 12%, og resultatet blir 14% og så videre. Inflasjon har lett for å gå fortere og fortere.

En normal økonomi kan klare opptil 50% i året, blir det mer, går det over alle støvelskaft, man mister helt kontrollen. Ved så høy inflasjon mister folk tillit til pengene, de bruker dem så fort som mulig, for de vet at neste måned er de mye mindre verdt. Det betyr at pengenes sirkulasjonshastighet øker, og dette øker pengemengden på markedet.

Flere penger, og omtrent samme varemengde, fører til enda mer inflasjonen. Inflasjon inneholder flere positive tilbakekoblingsmekanismer.

Men er dette sant? I første delen av 2000 tallet Norge en høy vekst samtidig med lav inflasjon. Hvorfor?

Først og fremst på grunn av Kina. Den kinesiske økonomien var i sterk vekst, og som alt annet i Kina – stor. Kina produserte forbruksvarer, og de var billigst på verdensmarkedet fordi kinesiske bedrifter var så store, og fordi lønnene lå svært lavt. Men Kina trengte råvarer, og drev prisene på disse opp. Norge fikk derved en dobbel fordel. Vi eksporterte råvarer (olje), samt utstyr til utvinning. Vi tjente stadig mer på dette, samtidig som vi fikk billige forbruksvarer fra Kina. Prisene ble derfor holdt nede, samtidig som veksten var høy. Uten Kina stopper Norge.

Vi sier at Kina eksporterte deflasjon, men dette var ingen farlig deflasjon, for den hadde ingenting med lønns – pris spiralen å gjøre.

Stagflasjon

Vi har sagt at en stagnasjon blir fulgt av en deflasjon. Det kan være motsatt.

Vi har beskrevet to mekanismer bak en inflasjon. Den første er at staten trykker opp for mange penger.

Den andre er at etterspørselen driver prisene i været. Vi kaller denne for en *demand drive* mekanisme.

Den tredje er når det faktisk koster mer å produsere varene. Vi kaller denne for en *cost push* mekanisme.

En stagflasjon er en kombinasjon av stagnasjon og inflasjon. Årsaken er at industrien ikke klarer å produsere nok, eller at kostnadene øker av andre grunner enn økte løn-

ninger. Årsaken kan altså både være demand drive og cost push.

Da OPEC satte opp oljeprisene i 1972, gikk verdensøkonomien inn i en stagflasjon. Den høye oljeprisen gjorde produksjonen dyrere, og prisene gikk opp. Varene ble dyrere, uten at kjøpekraften hadde økt, og det utløste en stagnasjon. Denne var utløst av en ren politisk aksjon, men hvis råvareprisene går opp av andre grunner, for eksempel en klimakrise eller ressursmangel, vil vi få samme effekt, og i dette tilfellet har vi en ren cost push mekanisme.

Når industrien går på maks ytelse, kan man ikke presse den mer uten at prisene stiger. Det normale er at industriens ytelse øker. Man hva hvis den synker?

Hvis etterspørselen ligger på det gamle, vil den ligge over det som industrien kan produsere. Dette har altså skjedd fordi den maksimale ytelsen er gått ned. Men effekten blir den samme, tilbudet er mindre enn etterspørselen, og vi får en prisstigning samtidig med stagnasjonen. Dette er en demand drive som kjøres i revers.

Riktig ille er det hvis produksjonen synker drastisk, til under det som trengs for å for å føre et anstendig liv. Da vil de som har penger, tilby nesten hva som helst for å få tak i de knappe varene. Pengesystemet kan gå helt av hengslene, og vi får en *hyperinflasjon*. Noe slikt skjedde i Russland under omleggingen til «kapitalisme».

Internasjonalisering

I dag har vi en åpen verdensøkonomi. Det gjør at de reguleringsiltakene som ble innført etter krigen er vanskelige å gjennomføre i bare ett land.

Hvis et land har stor arbeidsløshet, ville det være riktig av staten å kjøre underskuddsbudsjett, man burde dessuten senke renten, og sentralbanken burde gi ut masse penger.

Men i en åpen økonomi er det risikabelt å stimulere markedet. Arbeidsløshet i dag er ikke nødvendigvis forbundet med dårlige tider. Selv om det er mange arbeidsløse, kan næringslivet gå bra, mange mennesker tjener godt, og har bra kjøpekraft. Skal man få de arbeidsløse i jobb, må man ofte stimulere økonomien ganske kraftig. Men det er ikke alltid dette virker. Hvis mange har kjøpekraft, vil en stimulering, for eksempel skattelette, gi et øket forbruk, men erfaringsmessig fører dette til at importen går opp. Mesteparten av de pengene som staten sprøyter inn i økonomien går til utlandet. Man får da et handelsunderskudd. Hvis dette fortsetter i lang tid, vil landet få stor gjeld. Den økte kjøpekraften vil drive prisene opp. Handelsunderskuddet vil presse kursen ned, slik at importerte varer blir dyrere, dette øker også prisene. Stimulering av økonomien virker ikke, vi får inflasjon og forverret konkurransevne.

Subprime krisen har endret på dette, den er så dyp at det er helt nødvendig for regjeringene å gå inn med hjelp. Alle er tvunget til å handle på samme måte, og ingen har anledning til å tenke på handelsbalansen. Men krisen, som begynte som en finanskrise, vil utløse en realøkonomisk krise, og da spørres det hvilket land som har den sterkeste industrien. De svakeste kan fristes til å forsvare seg med toll og devalueringer. Det kan bli et spill av typen chicken, og føre til handelsbarrierer som er fullstendig ødeleggende. En samordning av politikken er helt nødvendig for å unngå dette.

Bretton Woods

Etter andre verdenskrig ble det holdt en internasjonal konferanse som vedtok en regulering av kapital og valuta. Vi kaller dette for Bretton Woods systemet, etter det stedet hvor konferansen ble holdt. Det ble innført faste kurser på alle de viktigste valutaene. Amerikansk økonomi var denne gangen

helt overlegen i forhold til det herjede Europa, og USA satt også med mesteparten av verdens gullreserver. Det ble bestemt at de andre valutaene skulle ha fast kurs i forhold til dollaren. Dollaren igjen, ble knyttet til gull, det vil si at man alltid kunne innløse dollar mot gull, til en fast pris.

Kursene kunne allikevel justeres hvis det viste seg at en valuta ble sterkere eller svakere. Disse justeringene foregikk etter faste regler. For å få systemet til å fungere, ble det opprettet en internasjonal valutabank, *det internasjonale pengesfondet, IMF*. Det ble også opprettet en investeringsbank, *Verdensbanken*. Denne skulle være med på gjenoppbyggingen etter krigen, men det meste av denne oppgaven ble løst gjennom *Marshal hjelpen*. Verdensbanken måtte da søke andre beiter, og ble en hovedbank for lån til de fattige land.

En viktig forutsetning for at systemet skulle virke, var at kapitalbevegelsene ble regulert. Det ble krevd lisens på store, internasjonale kapitalbevegelser. Denne kontrollen ble opphevet gradvis. Fra og med 1958 var de fleste valutaer konvertible, det vil si, man kunne fritt veksle fra den ene til den andre.

Systemet fungerte bra i nesten tredve år før det brøt sammen. Grunnen var at USA hadde sakkert akterut, amerikansk økonomi var ikke lenger så dominerende. Men dollaren holdt høy kurs, for den var internasjonal reserve-valuta. Dollaren ble for høy, og amerikanske varer ble priset ut på verdensmarkedet. USAs handelsunderskudd økte faretruende.

USA hadde garantert at alle kunne kjøpe gull til en fast pris. Men på grunn av inflasjonen ble pengene mindre verdt, og med fast pris, ble gullet stadig billigere. Man kunne kjøpe billig gull i USA, og selge det dyrt til rike arabere som ikke stolte på noe pengesystem. USAs gullbeholdning svant som dugg for solen. I 1971 turte ikke amerikanerne mer, da opphevet president Nixon den faste gullprisen, og hele systemet med faste valutakurser brøt sammen. Etter sammenbruddet gikk verden inn i det vi kan kalle den lange krisen, fra ca 1970 til 1990.

Men Keynes, som ledet Bretton Woods-konferansen, ville ha et annet system. Han ville opprette en handelsorganisasjon, *International Trade Organisation ITO*. Denne skulle ha en sentralbank, *International Clearing Union ICU*.

ITO skulle knyttes til FNs charter, og ville bli bundet av disse konvensjonene, blant annet menneskerettighetene. Den skulle knyttes til den internasjonale arbeiderorganisasjonen, ILO, og ha en målsetting om rettferdige arbeidsforhold. Det skulle være anledning til å verne sårbar industri, fiske og jordbruk. Hvert land skulle ha en stemme, i motsetning til Verdensbanken, hvor stemmene er fordelt etter hva et land har skutt inn av penger. Et land som ikke betalte kontingenten til FN, ville miste stemmeretten.

ICU skulle formidle all eksport og import, og det skulle gjøres opp i en internasjonal valuta, *bancor*, som ICU utstedte. Hvert land fikk sin kvote med *bancor*. Et land som hadde underskudd på handelsbalansen måtte betale renter av dette, men land som hadde overskudd, måtte også betale renter, og ble overskuddet for stort, kunne deler av det bli inndratt. Inntektene fra dette skulle brukes til sosiale investeringer og fredsarbeid. Land med underskudd over lengre tid, måtte devaluere, og land med overskudd måtte revaluere, det vil si, øke verdien på valutaen sin.

Dette systemet hadde utvilsomt stabilisert verdensøkonomien, og forhindret blant annet U-landenes gjeldskrise. Dessverre ble det ikke noe av. Men det er mulig å ta opp disse ideene. Kanskje den nåværende krisen kan presse gjennom i alle fall deler av det.

En risikovaluta

USA har i hele etterkrigstiden forsynt verden med dollars. Det er to måter å se dette på. På den ene siden har USA stått bak, og garantert, en verdensvaluta. Dette har hatt store,

positive effekter. På den andre siden, har det vært en gullkantet forretning for USA. De har rett og slett kunnet betale ved å trykke opp dollars. Den slags soveputer er imidlertid ganske dødelige på lang sikt. Det har ført til at USA sitter med en enorm utenlandsgjeld, både statlig og privat. Enhver dollarseddel i en russisk madrass representerer en gjeld for USA. I tillegg er dollarseddelen lett å forfalske.

Det finnes enorme mengder dollars i verden, fullstendig ute av kontroll for den amerikanske sentralbanken.

Amerikansk økonomi går stadig mer på lån. Det fører til at tilliten til dollaren svekkes, den er jo basert på troen på at USA kan betale. I USA er spareraten omtrent null. Landet har også kastet seg inn i en krig som har tappet det for ressurser. For å stimulere økonomien har man sluppet løs kredittene, og i stor grad levd på lån fra utlandet.

Kan USA betale denne gjelden?. De kan betale den tilbake ved å eksportere varer og ta betaling i dollars. Da vil disse pengene komme tilbake. Man kan si at de blir innløst i realverdier. Men det finnes også en annen måte, ved rett å slett å la dollaren falle. Det vil senke prisen på amerikanske varer og stimulere eksportindustrien, men det er ikke gratis, for all import blir dyrere. USA er spesielt avhengig av oljeimport. De har på en måte sikret seg ved at oljen prises i dollar. Hvis oljeprisen stiger, men dollaren faller, blir oljen dyrere for alle andre enn USA. Det er imidlertid ingen grunn til å tro at oljeeksportørene vil finne seg i dette, de vil sette opp prisen. På våren 2008 uttalte OPEC «Det er ikke vi som har satt opp prisen, det er dollaren som har sunket». Ulempen var at USA tross alt klarte seg rimelig bra, mens alle andre land stønnet under den høye oljeprisen. På sikt vil naturligvis eksportørene gå bort fra prising i dollars.

Inflasjon er på mange måter en form for skattlegging. Myndighetene trykker opp penger, og kan bruke disse, men de som har penger i banken vil se at de blir stadig mindre

verdt. Ved å la dollaren synke, skattlegger USA hele resten av verden. Men det er ikke noen selvfølge at andre vil finne seg i dette.

I dag holdes amerikansk økonomi oppe ved at de får lån fra Kina, som er verdens største eksportør. Kineserne, på sin side, låner ut for å fortsatt kunne eksportere til USA. Det fungerer omtrent slik som Marshal hjelpen gjorde.

Dollaren burde sunket, både fordi amerikansk økonomi er dårlig, og fordi det er det beste middelet til å få amerikansk eksport på beina igjen. Når den ikke synker, er det blant annet på grunn av at land som Kina og Japan holder den oppe. De er redde for å miste sine sparepenger, men de kveler også amerikansk økonomi. Det vil ikke gå i lengden.

Amerikanerne har levd over evne, utenlandsgjelden er nå så høy at dollaren er i ferd med å miste tilliten. Hvis den svekkes for mye, kan den nå et punkt hvor det blir panikk, alle vil kvitte seg med dollars, og den faller rett ned.

Dette blir krise, ikke bare for USA, men for hele verden. Det vil bli et internasjonalt ras av konkurser, som kan knekke flere økonomier. Men det er helt nødvendig at dollaren synker, det må imidlertid skje sakte og kontrollert.

I dag går både Kina og andre overskuddsland over til å ha sine valutareserver i Euro og Yen. Men de gjør det med blandede følelser.

Arbeidsløshet

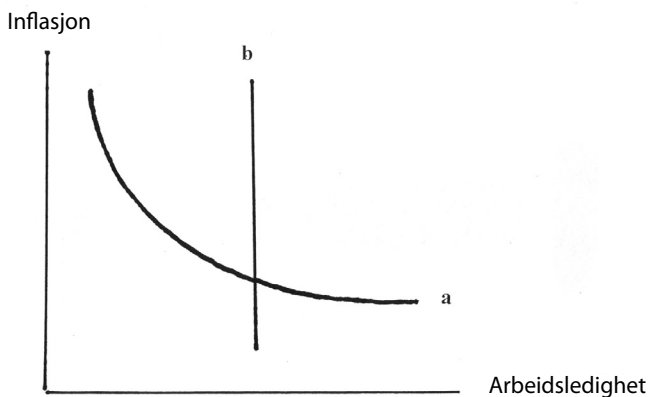
I Norge ligger arbeidsløsheten ganske lavt. Slik er det ikke i andre deler av verden.

Går vi til de fattige land, kan vi møte tall på opp til 60%. Dette er noe villedende, da mange har noe å gjøre, men de jobber i den uformelle sektoren. Her er imidlertid forholdene usikre og lønningene svært lave. Vi kan si at de er undersysselsatt.

Arbeidsløshet finnes bare i en kapitalistisk økonomi. I tidligere tider var det alltid mangel på arbeidskraft, og det var ofte straffbart å ikke arbeide. I sosialistiske økonomier har man full sysselsetting, selv om det går ut over effektiviteten.

Moderne teorier om arbeidsløshet bryter med de som var vanlige fram til begynnelsen av 80-årene. Før den tid var de preget av ideene til Keynes. Han mente at stagnasjon i økonomien først og fremst skyldtes manglende etterspørsel. Staten kunne forhindre kriser og arbeidsløshet ved en ekspansiv finans og pengepolitikk. Mot slutten av 70-årene begynte Keynes å fungere dårlig, og økt stimulering av økonomien førte bare til høyere inflasjon.

Sammenhengen mellom arbeidsløshet og inflasjon blir gjerne illustrert med den såkalte *Phillips kurven*:

Den klassiske kurven (a) ble satt opp av en økonom med samme navn. Han hadde studert utviklingen i vestlige økonomier over mange år, og funnet noe som han mente var en lovmessighet.

Inflasjonen i 70-årene førte til at andre økonomer tok over, de ny klassiske. Av disse var Milton Friedman den viktigste. De ny klassiske økonomene avviste hele Phillips kurven, de sa at den gjaldt kun på kort sikt. På litt lengre sikt vil kurven være loddrett (b), altså, arbeidsløsheten er den samme uansett hvor stor inflasjonen er.

Hvis man stimulerer økonomien, sa Friedman, så vil den økte etterspørselen drive prisene i været. Vi vil ikke få noe annet ut av det enn en lønns og prisspiral. Sysselsetningen vil øke med det samme man begynner å stimulere økonomien, men etter en stund vil den falle tilbake til samme nivå. Det finnes derfor en naturlig arbeidsløshet, prøver man å senke den, blir det bare en omgang med inflasjon, og man havner til slutt tilbake på samme nivå.

Økonomene i dag snakker om «*naturlig arbeidsløshet*». Med det mener man den arbeidsløsheten som ikke skyldes konjunktursvingninger. Man regner med at inflasjonen øker hvis arbeidsløsheten blir lavere enn det som er «*naturlig*».

Det finnes imidlertid mange andre årsaker til endringer i inflasjon og arbeidsløshet. Hvis vi sammenligner den nære historien med teoriene, vil vi se at de ikke dekker det som virkelig har skjedd. Vi har hatt kriser som har kommet og gått gjennom hele kapitalismens historie. Arbeidsløsheten har gått opp og ned med konjunktorene. Den har endret seg av årsaker som ingen av teoriene tar med i betraktning.

La oss imidlertid se bort fra de internasjonale konjunktorene og rette søkelyset mot teoriene.

I følge teorien vil arbeidstakere kunne oppnå en lønn som tilsvarer deres produktivitet. Høyt kvalifiserte har høy produktivitet, og lavt kvalifiserte har lav. En arbeidstaker har et minstekrav til lønn, blir den dårligere, går han heller på sosialen. Vi kaller dette hans *reservasjonslønn*.

Hvis de lavt kvalifiserte aksepterer den lønna de blir tilbudt, det vil si, hvis deres reservasjonslønn ligger lavere, vil

de få arbeid, Hvis reservasjonslønna ligger over deres produktivitet, vil de ikke ta jobben, og fortsetter å være arbeidsløse. Når man ser det på denne måten, er arbeidsløshet noe som folk velger selv.

Er det sant?

Nei. Det er klart at alle de millionene som var uten arbeid i tredve årene ikke hadde valgt det fordi de ønsket mer fritid, eller hadde valgt å leve et asketisk liv.

Lønnen bestemmes *ikke* av de ansattes produktivitet. For det første er produktivitet vanskelig å måle, hvordan kan vi sammenligne produktiviteten til en lege og en baker? Vi kan kanskje måle den i penger, men fortjenesten i en bedrift avhenger av mange andre forhold. Det vi faktisk kan måle, er endringen i produktivitet, går den opp, gjør ofte lønningene det samme, går den ned, så stagnerer lønna.

Hvorfor har legene så høy lønn? Lang utdannelse? Det finnes andre som også har det, uten å bli belønnet for det, for eksempel musikere. Ansvar? Jo, men sykepleiere har også ansvar uten at lønna når opp på samme nivå. Mangel på leger? Det er mulig. Men en viktig grunn er at legene er så godt organisert. Legeforeningen kan presse gjennom de fleste av sine krav.

Når det gjelder lederlønninger blir forholdene enda vanskeligere å forklare. Ledere har stort ansvar, men så har de også fallskjermer. De må være dyktige, men det må også en musiker være. Grunnen til lønnsnivået er naturligvis at de sitter med beslutningsmyndigheten og kan bevilge seg høy lønn. Riktignok er det gjerne et styre som beslutter lederlønninger, men der sitter det gjerne personer som har lignende stillinger. Gir du meg høy lønn, så gir jeg deg høy lønn.

Vi ser at ingen av disse faktorene har noe med produktivitet å gjøre. Derimot er det ofte slik at lønn har med makt å gjøre.

Ved å forklare lønnsforskjeller ut fra produktivitet, prøver man å bortforklare urettferdigheter og tilfældigheter. Men den verste misforståelsen skyldes at økonomene tror på likevekt. I denne situasjonen har vi ikke likevekt, vi har en spillsituasjon av typen «chicken». Vi har tidligere sett hvordan det virker i forhold til konkurransen på et marked med «perfekt konkurranse» Når det gjelder lønn, har vi en noe spesiell situasjon.

La oss si at en butikk tilbyr dårlig lønn til sine ekspeditører. Hvis arbeidsløsheten er stor, og arbeidsløshetstrygden liten, vil de bli nødt til å akseptere denne. Butikken får da større overskudd, og kan sette ned prisene. Den vil utkonkurrere andre butikker. Disse må også sette ned lønnene for å holde seg på banen. Så vil noen sette lønnen enda lavere, og de andre butikkene vil bli nødt til å følge med. Butikkene vil derfor presse hverandre til stadig å senke lønnene, den som ikke er med, vil tape i konkurransen. Lønninger og priser følger hverandre nedover. «Markedsverdien» av de ansattes arbeid bestemmes av de priser bedriften kan oppnå for sine varer eller tjenester. Men vi ser at denne prisen ikke er bestemt av noen likevekt som gir en riktig pris, men et spill som gir en ukontrollert spiral nedover. Hvor langt ned?

La oss gå tilbake til den klassiske spillsituasjonen, med de amerikanske ungdommene. Dette spillet har ikke noen egentlig likevekt, det oppstår ikke noen situasjon hvor begge parter kan si seg fornøyd med resultatet. Men det har en slags likevekt. Hvis en av deltakerne tenker: «Det er tross alt bedre å bli kalt *chicken* enn å stryke med», så vil spillet stanse før det smeller.

I spillet om minstelønn er det imidlertid annerledes. De som lider under det, de ansatte, er ikke de samme som spillerne, det er eierne som spiller, og de behøver ikke å bry seg om de ansattes ve og vel. Lønnen kan i verste fall havne helt på sultenivå. Hvis de ansatte lett kan miste jobben, og ikke

har noe alternativ, vil de måtte jobbe hardt, selv for denne betalingen. Vi har sett det i en del restauranter i Oslo, her har eierne tatt inn illegale immigranter, og behandlet dem som slaver, de har blitt låst inn i kjelleren om natta, og så vidt fått nok mat til å holde ut.

Markedsprisen på arbeidskraft er bestemt av tilbudet på arbeidskraft, men hvis det er arbeidsløshet og folk ikke har noe alternativ, får vi ikke noen balanse i markedet, bare en spiral nedover. Skal denne spiralen stanses, må det skje ved en påvirkning utenfra. Det offentlige må etablere et «gulv», for eksempel med lovbestemte minstelønninger eller arbeidsløshetstrygd. Det gjør at de ansatte kan hevde en anstendig reservasjonslønn.

Lønnsnedsettelse er en av metodene en bedrift kan bruke for å øke fortjenesten. Konkurransesituasjonen kan presse bedriften til en slik praksis. Men vi kan også si at den enkelte ansatte er utsatt for «den perfekte konkurranse», eller en ødeleggende konkurranse. Arbeidere kan underby hverandre i lønn. Hvis de opererer hver for seg, vil de stille svakt i forhold til bedriften. De er på en måte i samme situasjon som bøndene i forhold til de andre omsettingsleddene. Løsningen for arbeidere, så vel som for bønder, er at de slutter seg sammen i en fagforening, som virker på samme måte som et kartell, den eliminerer lønns konkurransen mellom de ansatte. De opptrer som en stor enhet, og får derfor forhandlingsstyrke.

Teoriene sier at en heving av minstelønnen vil føre til press i økonomien, noe som gir inflasjon.

Er det sant?

Nei. Riktignok er det sant at høye lønninger fører til press i økonomien. Men det er ikke bare de lavlønntes krav som driver prisene i været, men hele samfunnets gjennomsnittlige lønnskrav. Liberalistiske økonomer er gjerne veldig bekymret hvis minstelønningene øker, men de er absolutt ikke bekymret hvis de høyeste lønningene øker. Det er en merke-

lig holdning, for også de høytlønte bidrar til det kjøpepresset som utløser inflasjon, ja de bidrar enda mer, siden de ligger på et høyere nivå.

Men det er altså de lavløntes krav som får «skylden» for inflasjonen. Dette er det ingen saklig grunn for, det er ren politikk og klassetenkning. Alle har ansvaret for økt kjøpepress, og de lavlønte har mindre ansvar enn de høytlønte.

Tiltak for å klemme ned minstelønnen blir derfor et middel til å kunne øke lønnen til de som er øverst i samfunnet uten at det blir inflasjon. De rike får da en større del av den totale samfunnsinntekten, og de fattige får mindre. Økonomene er fornøyde.

Den norske kontra den amerikanske modellen

USA opplevde en senkning av arbeidsløsheten fra ca 1990 til 2007. Grunnen var blant annet at man tok i bruk markedsmekanismen når det gjaldt lønn. Tankegangen var: Hvis arbeidskraft er lite etterspurt, så senk prisen på den, og etterspørselen vil stige. Dette har ført til at en del lavt kvalifiserte yrker har sunket sterkt i lønn. I USA kaller man slike luselønnsyrker for «Mac-jobs» – gjett hvorfor.

For at markedsmekanismen skal virke, må man senke prisen på arbeidskraft. Hvordan gjør man det? Man senker reservasjonslønnen ved å sørge for at folk ikke har noe alternativ til den luselønna de blir tilbudt. Man senker arbeidsløshets trygden og sosialhjelpen, eller setter trange grenser for hvem som skal få. I USA er den stort sett lavere enn i Europa. England har ført omtrent den samme politikken som USA, med samme resultat.

I USA bekjemper man inflasjonen ved å øke de sosiale forskjellene. Men det finnes andre måter å gjøre det på. Det

norske *solidaritetsalternativet*, eller den *solidariske lønnspolitikken*, er et eksempel på det. Tanken her er at man skal holde igjen på lønnsøkningene for ikke å få inflasjon og tape konkurranseevne. Det betyr at økonomien kan vokse uten for sterk inflasjon, og det blir flere arbeidsplasser. Forutsetningen er at det er sterke fagbevegelser som kan holde lønnsøkningene på et rimelig nivå, uten for sterk vekst eller nedgang. Motsatt, er det en forutsetning for den amerikanske modellen, at fagbevegelsene er svake.

Både den norske og den amerikanske modellen har hatt suksess. Men den amerikanske har ført til sosiale forskjeller som vi har blitt forskånet for i Norge. En slik politikk kan heller ikke gå i lengden. Amerikanerne er i ferd med å ødelegge arbeiderklassen, og i neste omgang, middelklassen. Et samfunn med for store forskjeller vil både ha store konflikter og være lite produktivt. Subprime krisen har vist dette. Mange mennesker har ikke hatt økning i reallønnen på over 10 år. De har derfor tatt forbrukslån for å klare seg.

Imidlertid er det vanskelig å holde på den norske modellen, den er jo avhengig av en viss solidaritet. Når arbeidsløsheten går ned, ser ikke arbeidstakerne noen grunn til å holde seg tilbake. Så får vi kanskje inflasjon, innstramming fra det offentlige, og arbeidsløsheten stiger igjen. Deretter kan man gå en ny runde.

Den største trusselen kommer imidlertid fra toppene i samfunnet, «Gutteklubben grei». De har liten forståelse for solidaritet, og gir hverandre gjerne rause lønnsstillegg. I tillegg har fortjenesten på kapital økt de senere årene, og den blir beskattet langt lavere enn lønnsinntekter. Det er klart at når toppene gir blaffen, virker det tilbake på vanlige folk, og gjør det vanskeligere å gjennomføre en solidaritetsmodell.

Hvis man ikke kan holde igjen på de høyeste lønningene, vil den solidariske lønnspolitikken føre til økte klassefor-

skjeller. Men gir man den opp, kan vi få en amerikansk modell som også fører til økte klasseforskjeller. Man får derfor ikke gjort noe med problemet bare via lønnsoppgjør, det må politiske løsninger til, for eksempel en mer progressiv skattepolitikk.

Motsetning mellom miljø, sysselsetting og produktivitet

I den internasjonale konkurransen kan et land ikke slippe av og sette ned farten i produktivitetsøkningen. Det vil bli en taper på verdensmarkedet, og plutselig sitte med et stort underskudd i handelsbalansen.

Den enkelte arbeidstaker må også prøve å bli mer produktiv, det vil si, rekke mer per arbeidstime. Resultatet er at det blir behov for færre ansatte. De som vinner i konkurransen må presse seg stadig hardere, med alle de skadevirkningene det fører til. De som taper i konkurransen kan risikere arbeidsløshet.

Men, sier økonomene, det fungerer ikke slik. Ved økt produktivitet vokser hele økonomien, alle får mer å rutte med, markedet økes, og derfor får de arbeidsløse jobb igjen. Er det sant?

I oppgangstider er det sant, i nedgangstider er det ikke sant. I det siste tilfellet kan man få en ødeleggende konkurranse, både mellom land og arbeidstakere. I oppgangstider får vi et annet problem, Det økte forbruket kommer i konflikt med miljø og ressurs hensyn, og derfor med vår overlevelse på lang sikt.

Hvis vi skal øke produktiviteten og samtidig opprettholde sysselsettingen, så må vi, på en eller annen måte, få avsatt flere produkter. Forbruket må opp, det betyr større belastning på miljøet og større bruk av ressurser.

*Vi har derfor en motsetning mellom tre faktorer:
Produktiviteten, arbeidsledighet, og miljø/ressurser.*

Dette er en «tredobbel» motsetning. Vi kan ikke fremme to av faktorene uten at det går ut over den tredje.

Her kommer økonomene inn igjen og sier: kan vi ikke kombinere disse faktorene, kan vi ikke ha effektiv produksjon, lav arbeidsløshet, og god miljø/ressurspolitikk, hvis vi satser på miljøriktig produksjon og forbruk?

Nei. Økt produksjon fører til økt miljøbelastning og tømning av ressurser, all erfaring viser det. Grunnen er ganske enkelt at med høyere produksjon får vi flere varer som må avsettes på en eller annen måte. Da må forbruket opp. Øker vi produktiviteten uten å senke arbeidsinnsatsen, er vi også nødt til å sløse mer.

Vi kan jo produsere flere renseanlegg?

Jovisst, men hvis all produksjonsøkning skulle bestå av renseanlegg, vil industrien måtte bruke alt overskudd på investeringer. Den vil ikke få solgt noen flere varer. Bedriftene ville gjøre en ekstra innsats uten å tjene penger på det. Noe slikt går ikke i en markedsøkonomi. Skal man få det til, må staten inn i bildet og sette krav som alle bedrifter må følge opp, slik at belastningen blir lik for alle. Men hvis rensekravene blir for strenge, vil landet tape i konkurransevne.

Men vi kan jo produsere flere tjenester, det krever ikke økt vareproduksjon.

Gjør det ikke? Erfaring viser noe annet. Vi har i de siste 40-årene stadig tatt folk ut av vareproduksjonen og inn i service yrker. Men forbruket av varer har samtidig økt kolossalt. Dette er ikke noe å bli forbauset over. Skal vi ta folk ut av produksjonen, må deres innsats erstattes med teknikker som krever økt forbruk av energi og andre ressurser. Skal vi sysselsette flere innen varehandel, må de ha flere varer å selge. Det samme gjelder for en rekke andre service yrker.

Hva kan vi gjøre?

Hvis vi skal vi minke miljøbelastningen kan vi til en viss grad gå over til andre teknikker. Men det er begrenset hvor mye vi kan oppnå på den måten. Til slutt kommer vi ikke utenom motsetningen mellom produktivitet, sysselsetting og miljø. Løsningene da må enten bestå i å senke arbeidstiden eller senke produktiviteten. Vi skal se nærmere på dette senere.

Fattigdom

Den vanligste kritikken mot kapitalismen er at den skaper ulikheter og fattigdom. Fra motsatt hold får man høre at kapitalismen tvert imot minker fattigdommen. Det mest logiske er da å undersøke virkeligheten, og vi har ganske god anledning til å sette kapitalismen på prøve, for i den siste tiden har verden vært behersket av kapitalistisk tenkning i sin reneste form. Har fattigdommen minket eller økt?

Først må vi se på antall fattige. Antallet mennesker som lever på under en dollar om dagen har sunket fra 1,5 milliarder i 1981 til 1,1 milliarder i 2000. Det har vært relativt stabilt fram til ca. 2006, ca 1,2 milliarder. Fra og med 2008 har det begynt å øke igjen, først og fremst på grunn av de høyere matprisene. Imidlertid kan man si det har vært en prosentvis forbedring, for verdens befolkning har økt.

Men det er forskjeller. I Afrika sør for Sahara har prosent som lever på under 1\$/ dag økt fra 44,6% i 1990, til 46,4% i 2001. Det er tydeligvis ikke Afrika som drar lasset. Det er Asia, først og fremst Kina. Her har prosenten gått ned fra 33% til 16,6 prosent i samme tidsrom. Sør Asia har også gjort det bra, mens Latin Amerika har stått nesten stille, og Øst Europa har gjort det dårligere.

Ser vi på levealder, er bildet også ganske lyst. Både afrikane og europeere lever lenger i dag enn de gjorde på 1950-

tallet. Forventet levealder for afrikanere sør for Sahara var i perioden 1950 – 55 37,9 år, mens den i 200 – 2005 var 49,5 år. I Europa var det henholdsvis 65,6 og 74,3 år. Men levealderen har ikke økt i Afrika siden 1980. Fra 1995 til 2005 har den gått noe ned.

Verden som helhet gjør det altså noe bedre, men det har hatt sin pris. Det har blitt mye større forskjell mellom fattige og rike.

Ernærings situasjonen bedret seg fram til 2007. I 1990 var det ca 824 millioner underernærte i verden, mens det i 2000 var 9 millioner færre. Men også her er det Kina som gjør hovedjobben. I Afrika sør for Sahara har antall underernærte økt. I 2008 opplevde verden en stor prisstigning på korn. Dette førte til at tallet på underernærte steg igjen, til 963 millioner.

Hvis vi ser på landenes BNP, har Afrika økt fra 35 milliarder \$ i 1965 til 600 milliarder \$ i 2005. Det høres bra ut. Men Europa økte fra 420 milliarder \$ til 15200. Afrika økte 11 ganger, men Europa 25 ganger.

Afrikanske land hadde i 1970 en utenlandsgjeld på 69 milliarder \$, og et BNP på 56. I 2005 hadde de gjeld på 2150 milliarder \$ og BNP på 600.

Selv om det har vært en liten minkning av fattigdommen i verden, ser vi at forskjellen mellom landene og deres innbyggere har økt voldsomt. Vi ser også at gjelden har økt. Den bedringen som har vært, har for det meste skjedd i Kina og Sør Øst Asia. Verdens totale produksjon har økt enormt i denne perioden. Det burde vært en smal sak å utrydde fattigdommen. Men produksjonsøkningen har stort sett ført til overforbruk i de rike land.

Men bildet er sammensatt. De landene som har kommet verst ut i 90-årene, er uten tvil de afrikanske. Likevel har det vært forskjeller her og. Fram til 1997 var det god vekst i

Botswana, Zimbabwe, Angola, Uganda og Elfenbenskysten. Fremgangen skyldtes først og fremst økt jordbruksproduksjon og økte råvarepriser. De siste årene har det imidlertid gått dårligere for en del av dem, Botswana på grunn av AIDS, Zimbabwe på grunn av et politisk system i krise.

I Latin Amerika var 90-årene en dårlig periode, og fattigdommen økte raskt. Flere land prøvde å lette gjeldsbyrden ved å selge unna statlig infrastruktur. Imidlertid har trenden snudd, og Latin Amerika reiser seg. Både politisk og økonomisk er de i ferd med å komme opp av hengemyra. Den viktigste årsaken er at venstreorienterte regimer har tatt over i de fleste landene. Viktigst av dem er Venezuela. Regimet til Chaves har tatt kontroll med oljeinntektene, og samtidig organisert fattige mennesker i selvhjelpsprosjekter. Landene går nå sammen om en utviklings og investerings bank, slik at de er bortimot uavhengige av verdensbanken.

Sør øst Asia hadde en periode med sterk vekst fram til krisen i 1977. Siden har det gått oppover igjen. I Kina har den ekstreme fattigdommen falt fra 360 til 200 millioner i løpet av 90 tallet. Kina er allikevel et av de landene i verden som har størst inntektsforskjeller.

Øst Europa opplevde en økonomisk katastrofe i 90-årene. Skylden blir gjerne lagt på kommunismen, men fallet kom etter at den ble borte. Likevel er det for enkelt å skylde på markedsøkonomien, fallet skyldes først og fremst en voldsom korrupsjon. Det var den ukontrollerte overgangen som skapte krisen. Det gamle systemet ble oppløst for raskt. Grunnen til dette var blant annet de dårlige rådene som kom fra vest, og den blåøyde troen på det frie markedet. Russland kom seg på fote igjen, men årsaken var først og fremst økete oljeinntekter. Nå har de blitt hardt rammet av den økonomiske krisen.

La oss se på to land som har valgt forskjellig politikk, Mexico og Vietnam. Begge er nyindustrialiserte land med

sterk vekst. I Vietnam er imidlertid forskjellen mellom fattige og rike blant de laveste i verden, i Mexico er den blant de høyeste. Veksten i Vietnam har kommet i et bredt spekter av næringer, blant annet i jordbruket. I Mexico har mesteparten av veksten kommet i en frihandelszone hvor utenlandske selskaper har etablert fabrikker for montasje av høyteknologiske produkter. De er der på grunn av det lave lønnsnivået, og kan lett flytte til land med enda lavere lønninger. I Vietnam har småbøndene blitt hjulpet fram av staten. I Mexico har småbøndene blitt ruinert av subsidiert mais fra USA. Da prisene begynte å stige i 2008, lå landets egen produksjon i ruiner, og resultatet ble sult og fattigdom. I Vietnam er skattenivået så høyt at staten kan finansiere et brukbart helsevesen og utdannelse system. I Mexico er skattene for lave til dette.

Begge land har liberalisert økonomien, men Vietnam har gjort det gradvis og kontrollert, og de har tatt vare på den sosiale utjamningen de hadde fra før. I Mexico ble det gjort brått og ukontrollert, uten mye hensyn til de fattige.

Landene i Sør-Øst-Asia har klart å komme seg ut av fattigdommen. Det er de som drar snittet opp, og uten dem hadde bildet vært temmelig dystert. Noen land i Afrika har også hatt økonomisk vekst, men fattigdommen har økt, og levealderen, som var på vei opp, har begynt å falle igjen. I Afrika kan man si at krig og systemkrise har mye av skylden, men åpningen av markedene har hatt en tendens til å avindustrialisere landene, og liberaliseringen av kapitalmarkedene har i flere tilfeller ført til en ødeleggende høy rente.

For verden som helhet er det blitt en liten bedring, men ulikhetene, både mellom land, og internt i landene, har økt dramatisk. Selv i USA, verdens rikeste land, er det utbredt fattigdom, og den har økt det siste ti året. Man kan naturligvis påstå at det ikke er så farlig om noen er blitt rikere, så lenge de fattigste har fått det litt bedre. Men hva vil skje hvis

hele verden blir fattigere? Vi de rike da dele ut av sin overflod, eller vil fattigdommen øke igjen? All erfaring sier at det er det siste som vil skje.

Felles for de landene som har kommet seg opp, er at de ikke har fulgt de klassiske markedsøkonomiske teoriene. Der hvor de har blitt fulgt, som i Mexico, har de forsterket allerede store forskjeller.

De fattige land

Hvorfor er vestlige land rike, og andre fattige? Hvis vi går fem hundre år tilbake var det heller motsatt. Vi er vant til å tro at det er den industrielle revolusjonen som har gitt oss et fortrinn. Er det slik?

Bare delvis. Europa kunne industrialisere fordi det allerede var rikt. Rikdommen hadde vi fått ved å plyndre resten av verden. Det er en stygg historie. La oss først se på Afrika.

Mange afrikanske stater hadde, gjennom hele middelalderen, hatt en kultur som var fullt på høyde med Europa. Fra begynnelsen av 1500 tallet begynte europeerne sin erobring. De første var portugiserne, som ødela handelsbyene på østkysten, swahilibyene. Deretter kom slavehandelen, som særlig rammet Vest Afrika. Europeerne solgte våpen, slik at statene rustet opp mot hverandre. Å henge etter i dette racet kunne bety katastrofe. Europeerne forlangte slaver i bytte for våpnene. Slavene var krigsfanger, og statene ble derfor tvunget til å angripe hverandre. Disse krigene ødela mange av kulturene, knekte dem økonomisk, og førte til en ekstrem brutalisering.

I Amerika var det enda verre. De første som fikk kontakt med europeerne var folkene i Karibien og på Cuba. De ble fullstendig utryddet. Mexico og Inca riket hadde en avansert kultur hvor særlig astronomi og matematikk sto høyt.

Jordbruket lå langt framme, vekster som mais, poteter, tobakk, kakao, tomater og bønner kommer fra Amerika. Byene var store og velorganiserte. Av kulturene i Mexico og Sør Amerika er det svært lite igjen, de ble grundig herjet og ødelagt.

I Asia ble særlig Kina hardt rammet av den narkotikahandelen som England satte i gang. De dyrket opium i India, i slike mengder at det skapte hungersnød. De innførte den til Kina, og gjorde store deler av befolkningen til narkoslaver. Da kinesiske myndigheter prøvde å stoppe det, gikk England til krig. Hong Kong ble erobret under disse krigene.

Plyndringene gjorde det mulig for Europa å gjennomføre den industrielle revolusjon. Denne gjorde dem så overlegne at de i en periode klarte å erobre så å si hele verden.

Etter andre verdenskrig ramlet imidlertid hele kolonistytet som et korthus. Europa var utarmet av krigen, samtidig som den nasjonale og kulturelle bevisstheten i den tredje verden hadde økt. Man hadde heller ikke unngått å legge merke til at japanerne hadde jaget ut både engelskmenn og franskmenn. For å holde på koloniene måtte vesten ha satt inn et kostbart undertrykkelsesapparat, men det hadde de ikke råd til.

De prøvde seg litt, både Frankrike, Holland og England hadde sine blodige kolonikriger, men det endte med forsmedelige nederlag.

Man ga derfor opp den direkte politiske kontrollen, men prøvde å bevare den økonomiske. Det har lyktes forbausende godt. En av de viktigste årsakene til utarming av de fattige land er gjeldskrisen.

Gjeldskrisen

Fra slutten av 60-årene hadde det utviklet seg et internasjonalt banksystem, *interbankmarkedet*. Det begynte med at engelske banker tok imot innskudd i dollars. Deretter spredte det seg

til resten av Europa og USA, og det omfattet flere valutaer. Det ble et system av banker som hadde kapital i andre valutaer enn landets egen, og de lånte av hverandre, slik at kapitalen strømmet frem og tilbake over hele verden. På slutten av 70-årene var dette markedet overlikvid, det vil si at de hadde mye kapital som de ikke klarte å plassere. Kapitalen kom vesentlig fra tre kilder, Omtrent halvparten kom fra bedrifter i de industrialiserte land. Næringslivet hadde begynt å gi så lite avkastning at de heller satte det i bankene, slik at de kunne tjene på ren spekulasjon. Omtrent en fjerdedel kom fra ikke- olje eksporterende U-land, og ca. 7 prosent fra OPEC landene.

Bankene begynte å presse lån på U-land. Disse hadde en solid økonomisk vekst, og ble regnet som gode betalere. U-landene lånte gjerne penger, fordi deres eksportvarer hadde steget i verdi, og fordi realrenten var lav. Mellom 1972 – 81 var den til og med negativ. Lånene gikk fra private banker i vesten til regjeringer i den tredje verden. Bankene tok kortsiktige lån i interbankmarkedet, og satte dem sammen til «pakker» som de lånte til U-land på mer langsiktige betingelser. De største låntakerne var Argentina, Brasil, Mexico, og Sør Korea. Ca. 2/3 gikk til land i Latin Amerika. De fattigste landene lånte relativt lite, men det skulle vise seg at risikoen allikevel var stor.

På slutten av 70 tallet gikk det internasjonale rentenivået rett i været. Årsaken var først og fremst den amerikanske økonomiske politikken. I USA hadde man gått over fra den keynesianske til den *monetaristiske* tankegangen. Inflasjonen hadde vært høy i siste halvdel av 70 åra, og den hadde en tendens til å øke. Til slutt ble det klart at man måtte gjøre noe med det. Årsakene til inflasjonen var blant annet de økte oljeprisene. Men de vestlige regjeringene hadde også ført en mislykket motkonjunkturpolitikk. Den økonomiske veksten i 70 åra hadde vært atskillig lavere enn tiåret før. Man hadde prøvd å bekjempe stagnasjonen med keynesianske virkemidler, som om det var en vanlig konjunktursvingning. Man

prøvde med underskuddsbudsjetter, og sentralbankene øste ut penger. Det fungerte ikke, resultatet ble bare inflasjon. Vi fikk stagflasjon, det var noe nytt, og ingen økonomer forsto det. Deretter prøvde først USA, så andre land, den motsatte medisinen. Keynes ble forkastet, og man fikk *monetarismen*.

Monetaristene mente at pengemengden var den eneste faktoren som påvirket konjunktursvingningene. For å holde en jevn økonomi måtte man ha en stabil pengemengde, og denne burde være relativt lav, ellers ville det bli inflasjon.

Da Ronald Reagan ble president, innførte han det som kalles *supply side økonomi*. I Keynesiansk tankegang er det forbruket som er avgjørende for den økonomiske veksten, og man prøver derfor å øke det for å stimulere økonomien. I supply side er det produksjonsmengden som er avgjørende, man må derfor stimulere produksjonen. Dette er på mange måter en tilbakevending til den tenkningen som var før krisen i 30-årene. I praksis betød dette at USA prøvde å stimulere næringslivet ved å senke skattene til bedrifter og øvre middelklasse. I følge supply side økonomene, ville næringslivet da få mindre kostnader, og tjene så mye mer at det kom inn like mye i skatter, selv om skatteprosenten var senket. De mente å bevise dette ved hjelp av den såkalte *Laffer kurven*, som viste at en for høy skatt bare ville minke skatteevnen, og derved den totale skatteinngangen. I Norge tok Høyre opp ideen, og kalte det *dynamisk skattepolitikk*.

Men Laffer kurven var ikke basert på statistikk og erfaring, den var et fantasiprodukt. Det viste seg snart at det ikke virket. Det kom inn mindre skatt enn før. Samtidig kastet Reagan landet ut i et vilt rustningskappløp. Resultatet var en skikkelig budsjettsprekk. Den amerikanske staten måtte låne enorme summer. Sammen med monetaristenes stramme pengepolitikk skapte dette et underskudd på kapital, som sendte renten rett i været. I USA gikk prime rate opp til 18,9% i 1981. Realrenten, som i 1979 hadde ligget på - 8%, lå i 1982 på 20%.

Både krise og høyrente forplantet seg til resten av den vestlige verden. Det førte til arbeidsløshet både i USA og Europa, men de slapp tross alt billigere enn U-landene. For dem ble det en katastrofe.

De fleste U-lands lånene hadde flytende rente. Men med den nye renteoppgangen ble den flytende renten katastrofal. Siden lånene stort sett var i dollar, fulgte de renten i USA. De råvareeksporterende landene prøvde å motvirke dette ved å øke eksporten. Men dette førte til et fall i prisene. I tillegg bidro den dårlige verdensøkonomien til mindet importvolum og ytterligere prisfall. Det rammet varer som sukker, kaffe og kakao. Samtidig gikk prisene på industrivarer opp, noe som forverret bytteforholdet. Oljeprisene steg bratt fra 1978, lå på topp i 81–82 og kom ned først i 85–86. Dette belastet også U-lands budsjetter. Rentekostnadene ble uoverkommelige. For 77 U-land med gjeldsproblemer, lå rentebetalingene i 1977 på 7 % av eksportinntektene. I 1983 lå den på 17 %.

Mange U-land hadde investert i infrastruktur, i helse og utdanning. Dette var fornuftige investeringer. De prøvde derfor å holde disse virksomhetene i gang, da de var nøkkelen til en bedre økonomi i framtiden. Men det førte til at de måtte føre underskuddsbudsjetter som ble finansiert ved lån, eller ved å la seddelpressa gå, noe som førte til sterk inflasjon. Dette utløste igjen kursfall og kapitalflukt.

På grunn av det høye rentenivået i USA, prøvde kapitalen å flytte dit. Det ble en stor etterspørsel etter dollar, og tilsvarende mindre etter andre valutaer. Dollaren røyk derfor i været, og U-landenes egne valutaer sank. Det ble enda dyrere for dem å betale lånene. De aller fattigste landene hadde ikke tatt så store lån, men ble allikevel rammet av synkende råvarepriser, synkende kurser, kapitalflukt, og det høye rentenivået. Det ble nesten umulig for dem å reise kapital til viktige investeringer.

Omtrent en fjerdedel av interbank kapitalen hadde kommet fra de samme landene som nå havnet i gjeldskrise. Dette var forårsaket av kapitalflukt. Da kapitalbevegelsene ble liberalisert, sendte de rike kapital ut av landet. Kapitalflukten skyldtes blant annet manglende investeringsmuligheter og manglende sikkerhet innenlands. Noen steder stammet pengene fra direkte tyveri fra staten. Pengene ble satt i banker i vesten, først og fremst USA. Pengene hadde på en måte gått i sirkel. De kom fra U-land, og ble lånt tilbake til U-land, men overklassen ble sittende på konti i vestlige banker, mens regjeringene kom i betalingsvanskeligheter. Det var en gigantisk svindel.

I 1982 kom Mexico i betalingsvanskeligheter. Det ble da satt sammen et kriseteam ledet av IMF. Mexico fikk lån fra IMF i tillegg til lån fra vestlige banker. Men disse bankene krevde ekstra høy rente, da de regnet lånene som usikre. Dette skjedde med så å si alle land med stor gjeld, omtrent 40 land ble betalingsudyktige. IMF stilte strenge krav. Landene måtte redusere budsjettene, noe som gikk ut over alt, fra helse til undervisning og subsidier av basis matvarer. De måtte også føre en stram pengepolitikk, som førte til høy innenlands rente, som igjen rammet næringslivet. Lønningene ble presset ned, og de måtte liberalisere kapitalbevegelsene. I Mexico sank reallønnene med 30 % fra 1980 – 84. Enden på det hele ble derfor at landene havnet i ubetalelig gjeld. De rike la opp store formuer i vestlige banker, og folk flest måtte betale. For mange gikk det på livet løs.

Hvem hadde skylden for gjeldskrisen?

Det er for enkelt å si at det var gjort med vilje. Men mye av ansvaret lå hos de rike land. De burde ha ettergitt gjeld i langt større grad. Når de ikke gjorde det, skyldes det blant annet at gjelden kunne veltet store banker, og disse ville igjen ha dratt med seg andre banker. Det kunne blitt en verdens-

omspennende krise. Men det er ingen unnskyldning. Det var de fattige som betalte oss ut, mange ganger med sykdom og død som resultat. Skal vi lære noe av det, må vi se på det internasjonale økonomiske systemet. Det var dette som fungerte galt.

Vi kan sette opp følgende årsaker:

- *Det var større fortjeneste i finans enn i realøkonomien. Sammen med fluktkapitalen skapte det kapitaloverskudd i interbankmarkedet.*
- *Lånene ble nærmest presset på U-landene.*
- *Dollarkursen svingte så mye at gjeldsbelastningen ble helt uberegnelig.*
- *Renten svingte fra negativ til skyhøy.*
- *Prisene for U-landenes eksportvarer falt på grunn av markedssvikt og økt tilbud. De lave priselastisitetene førte til en stort fall.*
- *Kapitalbevegelser var for lite regulert. Dette førte til en enorm kapitalflukt.*
- *Bankene i de rike land var så dårlig regulert at de ga for store lån, for risikable lån, og da det gikk galt, var det ingen som kunne hindre at de rev hverandre over ende. Derfor kunne ikke gjelden ettergis.*
- *IMF satte betingelser for sine «redningspakker» som lammet U-landenes økonomi og veltet byrden over på de fattige.*

Hva skal vi gjøre for å hindre en gjentagelse? Det viktigste er å etablere et system som begrenser og regulerer kapitalbevegelser, sørger for en mer stabil rente, og mer stabile valutakurser.

De nyindustrialiserte land

Mange land i Asia har klart å ta spranget inn i en industriell økonomi. De kalles derfor NIC land (new industrialized countries) La oss gå tilbake til disse landene og se på hva slags strategi de har brukt.

I utgangspunktet hadde de ikke mange ressurser, unntagen en, billig arbeidskraft. En vestlig bedrift som produserer for eksempel sko, er utsatt for hard konkurranse, og fortjenesten ligger lavt, fordi den kan ikke utnytte teknisk monopol. En tilsvarende bedrift i Østen vil ha høyere fortjeneste på grunn av billigere arbeidskraft. I arbeidsintensive bransjer, hvor det hersker hard konkurranse på pris, er det derfor mulig for lavkostland å komme inn på markedet.

Men det er ikke nok, i lengden må bedriften også satse på teknologi, ellers stopper utviklingen opp, og man kan bli utkonkurrert av nye NIC land. Produksjonsutstyret må moderniseres så raskt som overhodet mulig. Til dette trengs kapital som kan komme utenfra (men da forsvinner også mye av fortjenesten ut), den kan komme fra det offentlige, eller den kan tjenes opp i bedriften. Hvis det skal bygges opp innenlands kapital, må man ha solide overskudd, og da må man fortsette å betale arbeidskraften dårlig. Til dette kreves tvangsmidler, eller en stor reserve av fattige arbeidsløse. Det er derfor ikke noen tilfeldighet at så å si alle NIC landene har vært diktaturer. Japan var det under sin industrielle revolusjon, Tyskland også for den saks skyld, og England var et diktatur sett med de fattiges øyne.

I tillegg må det bygges opp kompetanse, man må satse på utdanning og bygge opp læreinstitusjoner. Dette er naturligvis også dyrt, og for å kompensere for en manglende vitenskapelig tradisjon, må man kjøre folk desto hardere. Det er snakk om å ta et krafttak, forlange mye av arbeidskraften og av studentene, samtidig som man betaler dem dårlig.

Men det er ikke alt. Man må ha en viss mulighet til å selge sine egne industriprodukter før de er blitt avanserte nok til å konkurrere på verdensmarkedet. Da må man beskytte hjemmemarkedet. Man må i tillegg kunne beholde innenlandsk kapital, man må unngå at den brukes opp på kjøp av importerte forbruksvarer. I mange tilfelle må staten også hjelpe til med å skape kapital.

Etter at man har nådd et visst nivå er det ikke så viktig med disse beskyttelsestiltakene, og man kan åpne sitt eget marked.

Men man må fra første stund kunne selge sine produkter på det internasjonale markedet, først og fremst til de rike land, for hjemmemarkedet har ikke nok kjøpekraft.

Dette er en oppskrift som mange land har brukt, Tyskland, Japan, og nå NIC landene. Selv England brukte den, før og under den industrielle revolusjonen, og USA har vært proteksjonistisk i mesteparten av sin historie. Man kan si de er det ennå.

Vi kan skille mellom de store NIC landene, India og Kina, og de små, Taiwan, Sør Korea og Singapore. Indonesia står i en mellomstilling. De førstnevnte er så store at de har kunnet tvinge gjennom en proteksjonistisk politikk, og de har hatt et hjemmemarked som kunne avta egne produkter før de var avanserte nok til å konkurrere på verdensmarkedet. India har stort sett avskaffet proteksjonismen. Kina har beholdt deler av den.

De små landene har ikke hatt disse fordelene, hvordan har de da klart det? De har «fått lov til» å føre en proteksjonistisk politikk, kanskje fordi de har vært så små at vesten ikke har fryktet dem som konkurrenter, eller mer sannsynlig, de har vært frontlinje stater mot «den kommunistiske verden», og vesten har ønsket at de skulle bli økonomisk sterke. Det er særlig USA som har støttet opp om disse landene, på samme måte som de tidligere støttet Japan.

Sør Korea er et godt eksempel. Regimet, med president Park Chung Lee i spissen, kom til makten i 1961 ved et kupp. De nye makthaverne la om politikken slik at den fremmet økonomisk vekst.

De etablerte en merkelig blanding av planøkonomi og privateid næringsliv. Valutaen ble devaluert, og bankvesenet lagt under staten, men bedriftene var fortsatt private. Det ble opprettet en femårsplan som ble løpende revidert. De store eksportbedriftene, chaebolene, ble favorisert, de fikk billige lån, mens bedrifter som ikke eksporterte, fikk dyrere lån. De fikk redusert skatt, og det ble opprettet et reservefond for å minke risikoen ved eksporten. Bedriftene måtte vise til eksport resultater for ikke å miste fordelene. Innførsel av valuta ble strengt regulert, og noen varer ble satt på en negativ liste, det vil si de ble ikke importert. Dette ble gjort for å unngå valuta lekkasje, og for å skjerme innenlandske industrier. Nøkkelindustrier som ikke var eksportrettet, ble også favorisert, dette gjaldt stål, kjemi, sement, kunstgjødsel, elektronikk, biler og maskiner.

Fra 1972 ble det satset enda mer på eksport, nå av avanserte produkter. Det ble opprettet 8 års planer. Produksjonen ble koordinert, og enkelte bedrifter ble gitt monopol. Det offentlige støttet opp med store innkjøp, f. eks av elektronikk til administrasjon og undervisning. Eksportprisene var lave, men innenlands prisene på de samme varene var kunstig høye. Lønningene ble holdt nede ved en svært repressiv arbeidsmarkedspolitikk.

Korea hadde i denne perioden en enorm økonomisk vekst, men mot slutten av 70 tallet begynte problemene å vise seg. Chaebolene var blitt ineffektive, og de hadde høy gjeld i forhold til egenkapitalen. Inflasjonen steg, lønnsforskjellene steg, det var underskudd på handelsbalansen, og statsgjelden steg.

I 1983 ble politikken lagt om. Det ble en kontraktiv pengepolitikk, budsjettet ble frosset, det ble lønnsstopp, makspris

på basisvarer og devaluering. Bankene ble delvis privatisert, og næringslivet liberalisert. Detaljstyringen ble oppgitt.

Denne politikken ble en suksess, inflasjonen stanset, og snart var Korea tilbake som en av verdens raskest voksende økonomier. Det hadde også vært en demokratisk utvikling, fagforeningene ble uavhengige, og lønningene ble utjamnet.

I den første fasen ser vi et system som på mange måter ligner på Sovjet. Forskjellen var at de fleste bedriftene var på private hender, og at økonomien var sterkt eksportorientert. I den andre fasen ble økonomien mer åpen og liberalisert.

Den koreanske oppskriften var en knallsuksess. Det var også den sovjetiske i sin første periode. Men Sovjet fortsatte med planøkonomi, det gjorde ikke Korea. De ga opp den sterke styringen da landet var blitt industrialisert.

Hva er dette, kapitalisme? kommunisme? Det er alle fall milevidt fra de anbefalinger vesten gir til U-land. De har forlangt at landene skulle åpne opp markedene og redusere den statlige innblanding. Denne politikken har blant annet verdensbanken og IMF tvunget på land i Afrika, og resultatet har mange steder vært negativt. NIC landene har brukt en annen økonomisk tankegang, den historiske skolen. Det var den som i sin tid ga Tyskland suksess.

Hemmeligheten bak NIC landenes suksess var at de produserte effektivt og forbrukte lite. Men dette var også en svakhet. Egentlig er en slik jobbe/spare modell bedre egnet i en knapphetsøkonomi enn i en industriell økonomi. Det innenlandske forbruket er for lite i forhold til produksjonen. De tar ingen hensyn til «kapital/inntekts balansen», og dette er, som vi har sett, farlig. Det kan utløse en deflasjonsspiral. En slik økonomi kan ikke klare seg på egen hånd, den må eksportere for å overleve.

De første NIC landene, Sør Korea, Taiwan og Singapore, var små, allikevel produserte de så mye at de var en trussel for Vesten. De neste, Kina og India, er store. India har satset mye på hi tech og IT. Kina har satset på forbruksvarer. Disse landene har selv store innenlands markeder, og har store reserver av billig arbeidskraft. Kina har derfor dominert markedet for mange forbruksvarer.

NIC landene, både nye og gamle, er også nødt til å utvikle arbeidsbesparende teknologi. Det er derfor ikke noen selvfølge at den økonomiske utviklingen kommer alle til gode. Arbeidsløsheten i India og Kina er fremdeles et problem. Det skal godt gjøres å sysselsette alle de fattige millionene i en industri som hele tiden prøver å kvitte seg med arbeidskraft. Men innen økonomisk tankegang regnes arbeidsledighet som en fordel, man vil da hele tiden ha en reserve av arbeidsløse, som driver lønningene ned. Et konkurransefortrinn for industrien, men et mareritt for de som rammes.

Demokrati

Det har vi jo –

Demokratiet, slik vi kjenner det, er en meget ung statsform. Man kan spørre seg om hvor demokratisk vår styreform egentlig er, det vil si, i hvilken grad den er et folkestyre.

Vår statsform bygger på en konstitusjon. Ideen bak denne er at den skal være en slags kontrakt mellom folk og regjering om hvordan makten skal utøves.

USA var tidligst ute med en slik konstitusjon. Deretter kom Europa, men her var det ikke så enkelt, det ble en langsom og gradvis prosess, fylt med revolusjoner og kriger.

Den franske revolusjonen hadde først og fremst vært borgerskapets opprør. Den hadde avsatt kongen, og til og med kuttet hodet av han. I de krigene som fulgte, tapte det revolusjonære Frankrike, men seierherrene forsto at de ikke

kunne stanse de nye samfunnskraftene. De opprettet derfor Den Hellige Alliance, som var et system for maktbalanse mellom stormaktene, og gikk inn for det konstitusjonelle monarki. Dette var et kompromiss mellom de gamle og nye kraftene, prinsippet var en maktfordeling mellom en konge og et valgt parlament. I parlamentet satt representanter for den nye samfunnseliten, borgerskapet. Ved å fordele makten mellom konge og parlament, skulle man sikre at ingen av dem misbrakte den. Bare menn, og folk med formue, fikk stemmerett.

I den amerikanske forfatningen er makten delt mellom et parlament og en valgt president. I den norske grunnloven er det nedfelt et lignende prinsipp. Makten var delt mellom konge og storting. Dette gjaldt fram til kongen mistet makten ved innføringen av parlamentarismen. Det ble da ikke valgt noen president for å erstatte kongen. I Norge har vi derfor ikke noen maktfordeling slik som i USA, hos oss bestemmer Stortinget alt.

I første rekke førte ikke dette til mer frihet for folk flest. Et monarki kan gi en viss beskyttelse av de svake i samfunnet. Med borgerskapet som den ledende klasse fikk man et pengevelde som ga liten beskyttelse for de på bunnen.

Problemene var ikke løst, maktkampen gikk videre. Første runde sto mellom konge og parlament. Kongene tapte de fleste steder. I noen land mistet kongen makten, men ble sittende (Norge) I noen land ble han avsatt (Frankrike). Men i noen land tok kongene tilbake mesteparten av makten (Tyskland).

Neste runde sto mellom den borgerlige eliten og «resten» av folket. Det ble en lang og seig kamp som ikke er avsluttet enda. Men utviklingen gikk i demokratisk retning. Først kom kampen om stemmeretten, den ble utvidet til stadig flere grupper. Kvinnene fikk stemmerett, og formuesgrensene ble gradvis opphevet. Men bare stemmerett er ikke nok

til å skape demokrati, den er verdiløs hvis velgerne ikke har tilgang på skikkelig informasjon. Utviklingen av en kritisk presse og allmenn utdanning, var derfor like viktig.

Neste slag sto på det økonomiske område. Kapitaliseringen og liberaliseringen av økonomien hadde skapt en ny maktelite. Som motvekt mot denne ble det dannet fagforeninger og partier med et radikalt program.

Demokratiet ble altså ikke skapt i 1814, da konstitusjonen ble vedtatt, det var bare startskuddet til en kamp som fremdeles pågår.

Demokrati og nasjonalisme

Demokratisk forfatning og nasjonalisme utviklet seg samtidig. I dag forestiller vi oss at vi har vært en nasjon helt siden vikingtiden. Slik er det ikke. Vår «nasjon» er ikke stort mer enn 200 år gammel. Det samme gjelder andre nasjonalstater, mange er langt yngre.

Middelalderens stater var imperier, de var familiebedrifter, skapt av kongehusene gjennom krig og erobring. De ble holdt sammen av militær makt og personlige forbindelser, som ekteskap og troskapseder. De kunne bestå av vidt forskjellige folkeslag.

Da kongehusene ramlet sammen i forrige århundre, forsvant det «limet» som holdt statene sammen, og det lå an til konflikter. I Vest Europa vokste nasjonalismen fram som en erstatning, den prøvde å skape stater ut av folkegrupper som hadde likt språk og kultur, og gi dem en felles identitet for å hindre oppløsning.

I noen land, som England og Frankrike, var dette relativt lett, de var temmelig enhetlige fra før, og hadde lenge eksistert som stater. Nasjonalfølelsen, særlig i Frankrike, hadde eksistert siden hundreårskrigen, som sluttet i 1453. Men minoritetsgrupper, som Baskere og Bretagnere i Frankrike, og Walisere og Skotter i England, falt utenfor.

Norge hadde ikke vært selvstendig stat på 400 år. Ideen om en nasjonalstat utviklet seg i det radikale studentmiljøet i København på slutten av 1700 tallet. Riksforsamlingen på Eidsvoll kan betraktes som et dobbelt statskupp, den innførte både den norske nasjonalstaten og de nye ideene om demokrati.

Det svenske kongehuset hadde «fått» Norge i stormaktenes hestehandel etter napoleonskrigene, Eidsvollsforsamlingen må derfor ha kommet som en ubehagelig overraskelse på dem. Men de var i stand til å fordøye den, for grunnloven innførte et konstitusjonelt monarki. Svenskekongene kunne derfor nøye seg med å kaste ut den kongen som Norge hadde valgt (en dansk prins) og innsette seg selv isteden. Det ble en personalunion mellom to selvstendige land. Hadde Norge blitt erklært som republikk, hadde det neppe gått så fredelig for seg. En annen grunn til at det gikk bra, var at svenskekongen ikke var svensk, han var en av Napoleons generaler, og opprinnelig sønn av en fattig advokat i Sør Frankrike.

Norge var blitt en stat. Så måtte man ha en nasjonal identitet. Det var ingen selvfølge, men ble litt av en jobb. Man gravde fram tradisjoner fra vikingtiden og middelalderen (Snorres kongesagaer). Man skapte nasjonaldrakter ut av storbøndernes kopier av rokokkodrakten (bunader). Man laget nasjonalsang og en nasjonal litteratur (Wergeland, Bjørnson, Asbjørnsen og Moe). Man laget flagg (en kopi av de danske kongenes fane fra korstogene i Baltikum, blandet med den franske revolusjonens farger, rødt, hvitt og blått), og man lagde et nasjonalt språk.

I Norge hadde man mange steder, helt opp til 1600 tallet, snakket et språk som var nær beslektet med gammelnorsk. Etter hvert hadde imidlertid dansk blitt det dominerende overklassespråket. Det førte til en skikkelig forvirring, med skarpe skiller mellom distrikter og sosiale klasser. Man laget derfor først riksmål, som var en fornorsking av overklassens

dansk, og så nynorsk, et skriftspråk som var satt sammen av forskjellige dialekter, med telemarksdialekten som den viktigste. Nynorsk ble ikke det enhetlige nasjonalspråket som var meningen, ikke desto mindre har det hatt en avgjørende innflytelse på det tredje norske skriftspråket, bokmål.

Hvorfor føler vi oss da så «norske» i dag? Først og fremst fordi den norske staten ble en suksess, den har betydd mer frihet og velstand for de fleste av oss. Uten denne suksessen hadde vi antagelig ikke vært så patriotiske.

Den norske identiteten ble ikke delt av alle. Samer, Kvener, og mindre grupper som Romani og Roma falt utenfor, de opplevde ikke prosessen som en demokratisering, snarere tvert imot, og har da heller ikke følt seg spesielt «norske».

En slik «konstruert identitet» er ikke spesiell for Norge. Andre nasjoner er «født» på samme måte. Språk som f.eks Finsk, Ungarsk og Rumensk er også konstruert ved å sette sammen dialekter. Gresk og hebraisk er rekonstruert ut fra gamle, klassiske språk.

Noen land var så sammensatte at en nasjonal identitet ikke kunne skapes. Det konstitusjonelle monarkiet ble i noen tilfelle en redningsplanke, som for eksempel i det habsburgske riket. Dette ble splittet opp i to stater, Østerrike og Ungarn, men med den samme keiseren som statsoverhode. Russland hersket over både Polen og Finland, begge steder etablerte tsaren et nasjonalt parlament, eller snarere en stenderforsamling, med seg selv som statsoverhode. Finnene godkjente det, og utviklet det senere til et moderne parlament. Finnlands overlevelse skyldes ikke minst sunn fornuft og godt diplomati. Polakkene godkjente det ikke, og resultatet ble flere blodige opprør.

Noen av imperiene hadde vært svært store, som det Habsburgske, det Romanovske (Russland), og det Ottomanske (Tyrkia). Disse har alle hatt problemer. Tyrkia fikk

et blodig oppgjør mot minoritetsgrupper. Armenere ble massakrert (ca. 1,5 millioner). Grekerne gjorde opprør, og klarte nesten å knekke den tyrkiske staten. Nå føres det krig mot kurderne. Russland ble omdannet til Sovjet. I stedet for tsarfamilien fikk man et nytt «lim», kommunistisk ideologi. Etter kommunismens fall er problemene kommet for fullt, blant annet med krigen i Tsjetsjenia.

Jugoslavia hadde vært en forent stat allerede før andre verdenskrig. Under krigen blusset motsetningene mellom folkegruppene opp, og under påvirkning av nazismen førte det til grusomheter som langt overgår de vi så i den siste krigen. Det gikk særlig ut over serberne.

I Afrika har de fleste statene vært svært sammensatte, dette har ført til mange konflikter, og til sammenbrudd for demokratiske styreformers. Den verste katastrofen er massakrene i Ruanda.

Nasjonalismen ser ut til å skape problemer, men samtidig er det en nær sammenheng mellom den og demokratiet. Hvorfor er det slik?

I et demokrati må folk være i stand til å velge en politikk som tjener alles interesser, og de må være godt informert om hva som skjer. Det forutsetter at befolkningsgruppene kan forstå hverandre, kommunisere med hverandre, og stole på at ingen av dem «tar makta» på bekostning av de andre. Ved for store språklige og kulturelle forskjeller er dette vanskelig å få til.

Men nasjonalisme behøver ikke å ha noe med demokrati å gjøre. En udemokratisk nasjonalisme kan føre til ganske brutale tilstander. Tyskland er et godt eksempel på det.

I begynnelsen var også den tyske nasjonalismen demokratisk. Den ble skapt av en studentbevegelse som var på sitt høyeste i 1830-årene. Det tyske flagget, i gult, rødt, og svart, stammer fra denne bevegelsen, det er fargene i våpen-

skjoldet til middelalderens keisere. Men studentbevegelsen klarte ikke å skape noen nasjonalstat. Tyskland ble samlet av det preussiske kongehuset, som også stoppet demokratiseringen, samtidig som det spilte på nasjonal patriotisme. Forbindelsen mellom demokrati og nasjonal identitet ble brutt.

Keiserhuset var ansvarlig for nederlaget i første verdenskrig. Keiseren ble avsatt, men de allierte holdt hele det tyske folket ansvarlig, og «straffet» det med store krigserstatninger. Keiserdømmet hadde, til tross for at det var udemokratisk, klart å skape verdens første velferdsstat. Krigserstatningene førte til at store deler av dette systemet klappet sammen. Resultatet ble en reaksjon som brakte Hitler til makten.

Vi kan ikke bare naivt installere et «demokrati» i et land og så tro at det skal fungere på tross av etniske motsetninger. Vi skulle gjerne ha demokrati uten nasjonalisme, og med fredelig sameksistens mellom etniske grupper. Problemet er at vi ikke har noen god modell for det. De store imperiene klarte å forene mange folkegrupper, men de var ikke demokratiske, likheten besto heller i at alle ble like mye undertrykt.

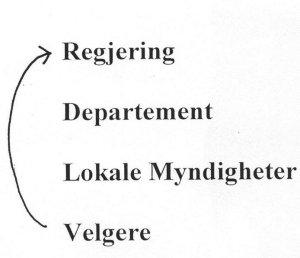
Vi kommer tilbake til den samme problemstillingen: Vi har ingen god modell for et multietnisk eller multinasjonalt demokratisk system. Hvis vi skaper store sammenslutninger uten en slik modell, vil resultatet gjerne bli udemokratisk. Hvis vi prøver å skape et styringssystem uten å være klar over hvor stor makt kapitalinteressene har, vil det også lett gå galt.

Maktkanaler

La oss gå tilbake til utgangspunktet og spørre: Demokrati, betyr det at folket styrer?

Nei, ikke i praksis. Det er eliten, ikke folket, som styrer. Men i et parlamentarisk system har folket en *kontrollfunk-*

sjon, det kan gjennom valg kaste både regjering og parlament. Denne funksjonen er litt av en genistrek, den etablerer en direkte maktlinje mellom topp og bunn.

Uten denne direkte maktlinjen måtte folk gått «tjenesteveien», fra de lavere nivåene og videre oppover i systemet, hvis de skulle klage på noe. Ethvert byråkrati har en innebygget evne til å kvele protester og ufarliggjøre alt som kan true systemet.

Men denne kontrollfunksjonen forutsetter at velgerne er informert om hva som foregår, og at de har bakgrunn for å kunne forstå det og vurdere det. Det krever et visst utdannelsesnivå, og det krever at massemedia fungerer kritisk. Man må også kunne samle og organisere protester, og stille opp reelle alternativer. Det betyr at det må finnes politiske organisasjoner (partier) som uttrykker de politiske forskjellene som finnes i samfunnet.

Det finnes andre modeller, først og fremst det man kaller en *rådsrepublikk*. *Syndikalister* (anarkister) går ofte inn for denne modellen.

En slik republikk er styrt av råd på stadig høyere nivå. Nederst har vi lokale råd, i landsbyer, bygder, eller på arbeidsplasser. Disse velger representanter til råd høyere oppe, for eksempel på kommunenivå. Disse rådene velger representanter til et fylkesråd, og så videre helt opp til et nasjonal-

råd, som da fungerer på samme måte som et storting. Dette var det opprinnelige systemet i Sovjet Unionen (sovjet betyr råd). I dag brukes det i Libya.

Problemet er at det mangler den direkte maktkanalen fra bunn til topp. Man må gå «tjenesteveien» oppover i systemet. Det er derfor lett å beherske ovenfra. Det var det som skjedde i Sovjet, og skjer i dag i Libya.

Storting og regjering kan vi kalle den *parlamentariske kanal*, men vi har flere *maktkanaler*. Vi kan kalle dem den *korporative kanalen*, *kapitalens maktkanal*, *ekspertisekanalen*, og en som jeg vil kalle *idekanalen*.

Den korporative kanalen er de store interesseorganisasjonene, fagforeningene, NHO, bonde og fiskerorganisasjonene. Disse har makt først og fremst fordi de kan lamme samfunnet ved å trekke tilbake sine tjenester, gå til streik eller lock-out. De blir trukket inn i sentrale forhandlinger om lønninger og jordbrukspriser.

Den er ikke demokratisk på samme måte som den parlamentariske. Den tilhører en langt eldre tradisjon, Den kan sammenlignes med middelalderens stenderforsamlinger og laugssystem, hvor det ikke er velgerne, men samfunnets maktgrupper som er representert. Kapitalen har en makt som går utenom både den parlamentariske og den korporative. Her er det penger, og ikke mennesker, som har stemmerett.

Det frie næringslivet ble utviklet sammen med det parlamentariske demokratiet. Det ligger en motsigelse i dette. Frihet i det parlamentariske systemet betyr at enkeltmennesket har kontroll over systemet. Frihet i næringslivet betyr en frihet *fra* det politiske systemet, altså en *manglende* kontroll. Det innebærer at verken staten eller enkeltmennesket har kontroll.

Dette gjenspeiles i den politiske debatten. Når en sosialist og en markedsliberalist snakker om frihet, mener de to vidt forskjellige ting.

I dag er informasjon og kunnskap svært viktig. Vi har en fjerde kanal som vi kan kalle ekspertkanalen. Ekspertene liker å fremstille seg som nøytrale, de bidrar bare med fakta som politikerne kan bruke som grunnlag for sine beslutninger. Dette er det vel knapt noen som tror på lenger. Ekspertene utøver makt, og de tar politiske valg. Fremtiden avgjøres i stor grad av hvilke eksperter som skal bli hørt. Miljøbevegelsen har tatt konsekvensen av dette og bygd opp en *motekspertise*.

Den siste kanalen kan vi kalle idekanalen. Vi snakker her om organisasjoner, men ikke snevre interesseorganisasjoner slik som i den korporative kanalen. Ideorganisasjonene, som for eksempel miljøbevegelsen, kjemper ikke for sine medlemmers interesser, men for en ide om hvordan samfunnet bør styres til det beste for hele fellesskapet. De nærmer seg på den måten de politiske partiene, men de stiller ikke til valg, de jobber med opplysning og påvirkning.

Denne kanalen er viktig, ikke fordi den har så mye makt, men fordi den kommer med nye ideer.

Nye trusler mot demokratiet

Vårt parlamentariske system er et flertallstyre. Flertallet fremmer den politikken som tjener deres interesser. Det er således et system for egeninteressene til flertallet.

Det betyr at minoritetenes interesser ikke er beskyttet av det parlamentariske systemet i seg selv. De kan bare få sin rett hvis flertallet gir dem lov til det. De kan presse gjennom sine interesser ved å organisere seg. De bruker den kor-

porative kanal, men da er det snakk om maktbalanse, ikke parlamentarisme. Men de vil allikevel stå svakt, fordi de er et mindretall. Betingelsen for at de skal nå fram, er at flertallet erkjenner deres rettigheter, og det avhenger av de etiske normene til flertallet.

Demokratiet kan lett bli til et «røverdemokrati». Det parlamentariske systemet hindrer oss ikke i å plyndre den naturen og de ressursene vi er avhengige av for å leve. Naturen og fremtidige generasjoner har ikke stemmerett.

Den tekniske utviklingen former framtidens samfunn. Den er imidlertid ikke besluttet i demokratiske organer, men av et teknisk økonomisk kompleks. I virkeligheten er de demokratiske organer fullstendig spilt over sidelinjen når det gjelder å styre utviklingen, de er nesten alltid på etterskudd.

Visse forhold i økonomien, som for eksempel lønninger, har vært kontrollert av den korporative kanal. Men dette er i ferd med å endre seg. Kapitalens kanal øker sin innflytelse. Fagforeninger har et medlemsdemokrati. Men kapitalens «demokrati» gjelder bare penger, ikke mennesker. Den er også i ferd med å bli dominert av stadig færre personer.

De to største truslene mot demokratiet er imidlertid internasjonalisering av næringslivet og eierkonsentrasjonen innen media.

I dag kan bedrifter fritt flytte over landegrensene. Det vil si at de flytter til de landene som krever minst skatt, og har de svakeste reguleringene. De multinasjonale konsernene har så stor pengemakt at få regjeringer kan hamle opp med dem. De er utenfor politisk, og derfor demokratisk kontroll.

Pressen blir stadig mer kontrollert av kapitalkrefter, og disse blir mer konsentrert og monopolisert. Internasjonalt er dette kommet langt. Store «pressebaroner», som Murdoch i England og Berlusconi i Italia, kontrollerer de største mediene. Det parlamentariske systemet er avhengig av at folk får korrekt informasjon. Når noen få mennesker kontrollerer informasjonen, får de en voldsom makt.

Denne makten brukes som regel ikke direkte, en vulgær propaganda ville blitt avslørt, men det brukes indirekte metoder. Mediene holder kritiske røster nede, ikke ved å sensurere og forby dem, men ved å drukne dem i likegyldig informasjon. Mediene siler informasjon og fremstiller saker ensidig. Politikere felles ved hjelp av voldsomme kampanjer på saker som er personlige og bagatellmessige. Vi oppdager ikke så lett denne manipuleringen, for vi er vant til å tro at pressen er fri, og at sensur er noe som bare staten driver med. Det er en farlig naivitet.

Ethvert politisk system må kunne løse de problemer samfunnet står overfor. Klarer det ikke dette, vil det bli erstattet av et annet system. Det gjelder naturligvis også vår form for demokrati. Som eksempel kan vi ta verden etter den store krisen i tredve årene. Demokratiene falt som fluer, Tyskland, Italia, Østerrike, Frankrike, Spania. Det var så å si bare England, USA, Sveits og Sverige som var igjen.

Et hvert styresett trenger å være forutseende. For å bekjempe ressurs og klimatrusselen, må det tas avgjørelser som mange vil føle som ubehagelige. Politikere vil bli nødt til å ta upopulære avgjørelser, men kan risikere å ikke bli gjenvalgt. Uansvarlige politikere kan komme istedenfor. Når skadevirkningene viser seg, kan det være for sent å gjøre noe med det. Hvis pressen ikke er fri og kritisk, kan det bli gitt falske forklaringer om årsakene, og den gale politikken vil allikevel fortsette.

Fremtidens utfordringer krever mye forutseenhet av velgerne. De må være i stand til å se truslene som kommer i fremtiden, og de må se dagens trusler mot demokratiet.

Demokratiet, i sin nåværende form, er tross alt et system for egeninteresse, og det er derfor ikke så godt egnet til å bekjempe en miljø krise. Men skal denne krisen møtes, må det gjøres av innsatsen til mange mennesker. Det krever et demokratisk system.

Vi kan kanskje finne fram til noen kloke reformer i selve systemet. Men til syvende og sist er det velgerne som har ansvaret, for det er de som har makta – hvis de vil bruke den.

Demokratiet er ikke noen selvfølge. For det første, er det resultatet av en lang historisk utvikling, hvorav noen av faktorene, som for eksempel nasjonalismen, kan utvikle seg svært udemokratisk. For det andre, er det avhengig av at visse institusjoner, som for eksempel pressen og de politiske partiene, fungerer.

Demokratiet vil alltid være truet av forskjellige maktgrupper. Det må også stadig utvikle seg for å møte nye utfordringer.

Det er derfor ikke snakk om å bevare demokratiet, men å utvikle det eller miste det.

Hva med kommunismen?

Kommunisme er ikke in for tiden. De Øst Europeiske kommuniststatene løste seg opp i sitt eget kaos, og over hele verden jublet konservative og smalt champagnekorker over kommunismens død.

Er den død?

La oss kikke litt på det som har skjedd – i et grønt perspektiv.

Marxismen klarte å forutsi kapitalismens kriser, og den beskrev de mekanismene som førte til krisene. Den forutså

kapitalens internasjonale spredning (de multinasjonale selskapene), og utarming av de fattige land.

Men Marx regnet med at kapitalismen ville arbeide seg inn i stadig dypere kriser, og til slutt bryte sammen. Det har ikke skjedd, hvorfor?

Marx mente at alle verdier var skapt med arbeid, maskiner og annet utstyr var viktige i produksjonen, men disse var også skapt med arbeid. Hvis kapitalistklassen skulle øke sin fortjeneste, noe som den ble presset til ved at de konkurrerte seg imellom, kunne de bare gjøre dette ved å øke merverdien, det vil si forskjellen mellom varens salgspris og betalingen for det arbeidet som var gått med til å produsere den. Da måtte de senke prisen på arbeidet, og således øke utbyttingen av arbeiderne.

Marx mente at teknisk innovasjon ville øke utbyttingen av arbeiderklassen. Den ville overflødiggjøre arbeidskraft, skape arbeidsløshet, og således presse lønningene ned. Dette ville til slutt føre til en krise som gjorde at systemet brøt sammen.

Men dette har ikke skjedd, hvorfor?

På Marx tid lå arbeidslønningene lavt, og mesteparten av arbeidet var lavt kvalifisert. Men produksjonen har etter hvert krevd økende kvalifikasjoner, og det har arbeidsgivere vært nødt til å betale for. I arbeidskrevende virksomheter presses lønningene ned, og kapitalismens svar har vært å flytte den til lavkost land. Men hadde det ikke vært andre mekanismer, kunne dette bare ført til nye klasseskiller.

Den andre grunnen er at kapitalismen trenger et marked for varene. Masseproduksjon er basis for et kapitalistisk, industrielt samfunn. Det er den som gjør produksjonen lønnsom. Et luksusforbruk for en liten overklasse kan ikke holde kapitalismen i gang. Det betyr at man trenger et massekonsummarked, og det kan bare være arbeiderklassen. Skal kapitalismen overleve, må derfor lønningene øke. Men kapitalismen har ikke noe forståelse for kapital/inntekts-

balansen, og heller ingen mekanisme for å ivareta denne. Allikevel har lønningene økt, hvorfor?

Det skyldes først og fremst arbeiderbevegelsen. I de rike land har fagbevegelse og sosialistiske partier fått presset lønningene opp, de har gjenopprettet et sunt forhold mellom forbruk og investeringer og gjort systemet akseptabelt for folk flest. Dette har forhindret en revolusjon og «reddet» kapitalismen. Marx var en av foregangsmennene i disse bevegelsene, og har således vært med på å ødelegge sine egne forutsigelser.

Den tredje grunnen er at markedet er dynamisk, det frembringer hele tiden nye produkter. Vi har sett at dette er nødvendig, da det er her man kan hente inn en god fortjeneste. Uten teknisk monopol ville kapitalismen gått i stå. På Marx tid besto fremskrittet først og fremst i at tradisjonelle varer, som klær, ble produsert billigere. Ut fra disse forutsetningene hadde Marx rett. Fortjenesten kunne bare økes ved å betale arbeidskraften mindre, men da forsvant også markedet.

Marx hadde rett i at kapitalismen skapte sine egne kriser. Men han tok feil når det gjaldt begrunnelsen. Kapitalismen har klart seg, og de to viktigste grunnene er fagbevegelsen og utviklingen av stadig nye typer produkter.

Det som er forbausende, er at heller ikke konservative økonomer tar hensyn til disse faktorene. De har alltid feilvurdert fagbevegelsen, men de forstår heller ikke behovet for stadig nye produkter. De ser på innovasjon som en mer effektiv produksjon av gamle produkter. De har da også vanskelig for å forstå økonomiens utvikling, og ikke minst de krisene som oppstår.

Marxisme er først og fremst en metode for samfunnskritikk. Marx sa lite om hvordan det nye samfunnet skulle være, det overlot han til sine etterfølgere, men han sa at det måtte komme som resultat av en historisk utvikling. Dette førte til at hans etterfølgere ofte «satt og ventet på revolusjonen».

Den russiske kommunismen

Vente – det gjorde også bolsjevikpartiet i 1917. De mente det russiske samfunnet var for lite utviklet til at kommunismen kunne innføres, man måtte vente til den oppsto av seg selv. Lenin var ikke enig, og han tvang gjennom det kuppet som veltet det borgerlige regimet. Deretter skrev man ut nyvalg – men bolsjevikene tapte. Lenin hadde fått et problem, han løste det på klassisk måte ved å sende soldater til nasjonalforsamlingen med beskjed om at «Nå kan dere gå hjem».

Bolsjevikene tatt hadde makten. Men maktovertakelsen hadde ikke foregått på en slik måte som Marx hadde forutsatt, og ikke ved hjelp av folkets støtte. Det kom snart andre problemer, de konservative gikk til motangrep, og fikk hjelp fra vesten. Det ble invasjon, borgerkrig og sultkatastrofe. Det er i det tatt merkelig at regimet overlevde.

Marxistisk teori hadde gått ut fra at samfunnet ville utvikle seg slik at det til slutt bare ble to samfunnsklasser, arbeiderklassen og kapitalistklassen. I følge teorien ville systemet bryte sammen på grunn av motsetningen mellom disse, og arbeiderklassen ville overta makten. Det kunne godt skje demokratisk, for arbeiderne ville utgjøre et flertall. Det var bare å fjerne det undertrykkende systemet som holdt kapitalistklassen ved makten.

Men den første revolusjonen kom i Russland, hvor arbeiderklassen var liten, og hvor flertallet av folket var bønder, som ikke identifiserte seg med bolsjevikpartiet. Revolusjonen var kommet for tidlig, arbeiderklassen fantes ikke ennå. Man valgte å la partiet styre på vegne av arbeiderklassen, så ventet man på at arbeiderklassen skulle bli stor nok, og tilstrekkelig politisk bevisst, til at den kunne ta makten på en naturlig måte. Man ventet på at teoriene skulle gå i oppfyllelse, samtidig som man hadde gitt blaffen i hele teorien.

For å styre samfunnet måtte man ty til et omfattende byråkrati, og byråkratene måtte hentes fra den utdannede elite. Disse kunne naturligvis bli farlige for regimet, og man opprettet det hemmelige politiet, Tsjekaen (senere KGB), for å kontrollere dem. Sovjet ble en politistat med en altomfattende overvåking. Kommunistene var kommet et langt stykke fra Marx frie idealsamfunn.

I virkeligheten hadde man et elitestyre som var uten kontroll, og det ble derfor ganske fort korrupt. Den omseggripende korrupsjonen førte til at det ble opprettet et offentlig kontrollorgan. Lederen for dette var Stalin, han satt derfor i en posisjon hvor han kunne kontrollere alt og alle. Det brukte han til å ta makten. Men kontrollen med korrupsjonen var på en måte vellykket, Stalins diktatur holdt den nede. Da kontrollen ble slappere etter Stalins død, økte korrupsjonen igjen, og antok ødeleggende dimensjoner under Bresjnev.

Økonomien i Sovjet Samveldet

For å overleve lanserte bolsjevikene noe som ble kalt «krigskommunisme». Det innebar militarisme og et knallhardt diktatur. Økonomien var primitiv, staten finansierte sine utgifter, først og fremst militærutgifter, ved rett og slett å beslaglegge produktene med makt. Det var særlig bøndene som ble utsatt for beslaglegging av kornoverskuddet.

Denne politikken varte helt fram til 1928, da den ble avløst av planøkonomien. Hovedgrunnen var ønsket om å industrialisere. Sovjet hadde allerede vært invadert under revolusjonen, og det var god grunn til å tro at det ville skje igjen. For å kunne stå imot, måtte det utvikles en sterk, industriell økonomi.

Problemet var at det ikke fantes kapital, Sovjet søkte om lån fra vesten, men av politiske grunner fikk de lite. Kapitalen måtte reises innenlands, og den eneste muligheten var jord-

brukseksport. Russisk landbruk ga ikke stort overskudd, for bøndene var ikke villige til å øke produksjonen. De fikk ikke noe igjen for det, da det ikke fantes nok forbruksvarer. Som svar på dette satte regimet i gang en tvangskollektivisering. Det ble en brutal affære, man regner med at bortimot ti millioner bønder ble drept, deportert til fangeleire eller rett og slett sultet i hjel. Dette rammet særlig Ukraina.

Produktiviteten i jordbruket stagnerte og sto stille i bortimot ti år, men staten fikk hentet ut et overskudd som ble eksportert og innbrakte kapital. I tillegg førte mekaniseringen til at arbeidskraft kunne flyttes over i industrien. Produksjonen av forbruksvarer ble holdt på et minimum, men investeringsraten var ekstremt høy, opp mot 25 %. Hele samfunnsøkonomien kom under offentlig kontroll. Et sentralt institutt, Gosplan, utarbeidet detaljerte femårsplaner.

Industrireisningen ble en knallsuksess, Sovjet hadde verdens høyeste industrielle vekstrate, opptil 16% per år. Denne ble stoppet brått av andre verdenskrig, men tok seg opp igjen etterpå. Sovjetisk industri spratt opp av jorda i en fart som fikk vesten til å skjelve i buksene.

Det er en vanlig oppfatning i dag at Sovjetisk økonomi var håpløst ineffektiv. Dette er sant, når man ser på de siste årene, men i mesteparten av sin eksistens var Sovjet en økonomisk suksess.

Demokratiet var imidlertid en fiasko, det vil si, det eksisterte ikke. Enda verre, de økonomiske suksessene ble vunnet til en forferdelig pris. Men kommunistene har ikke alene skylden. Sovjet var under et enormt press i hele den tiden det eksisterte. Nazistene marsjerte østover for å utrydde alle de russiske «undermenneskene». Russerne klarte å stanse dem, og det hadde de neppe klart uten den raske industrialiseringen i mellomkrigstiden.

Etter krigen var mesteparten av landet i ruiner, men russisk økonomi fikk intet pusterom, kapprustningen med USA opprettholdt presset helt fram til 1989.

Oppløsningen

Fra slutten av 60-årene begynte stagnasjonen, og deretter fulgte en forbausende rask oppløsningsprosess. Hvorfor skjedde dette?

Etter Khrustsjovs fall var det mange som ønsket reformer, først og fremst statsminister Kosygin. Men den som vant maktkampen var Bresjnev, han ble støttet av de gamle apparatsjikkene som ikke ønsket noen forandringer. Bresjnev satt helt fram til 1982. I hele denne perioden stagnerte økonomien. Den som tok over var KGB sjefen Andropov, han var innstilt på reformer. Han satt bare noen få år med makt, men han plukket ut sin etterfølger, Gorbatsjov. Under Gorbatsjov kom reformene, men de førte ikke til noen fremgang, tvert imot, Sovjet gikk raskt i oppløsning. Hvorfor?

Russlands økonomi hadde fungert godt under den sentrale planleggingsperioden. Men fra slutten av 50 tallet fungerte dette stadig dårligere. En årsak var at Stalin hadde holdt korrupsjonen nede med terror. Da den ble borte, fantes ikke noe som kunne disiplinere lederne, det var verken frie valg eller forretningsmessig konkurranse. Bedriftene var ikke selvstendige enheter. En bilfabrikk i Moskva kunne få deler fra Ural og Kazakstan. Det sentrale planleggingsapparatet knyttet bedriftene sammen, men da dette ble borte, hadde mange bedrifter ingen selvstendig produksjon. Bedriftene ble styrt etter et system med produksjonskvoter, og de fikk tildelt råvarer og kapitalvarer etter disse. Men det fungerte ikke spesielt godt. Bedriftslederne måtte derfor gå utenfor systemet og trikse seg til de råvarene de trengte. Det utviklet

seg et svartebørsmarked, og man hadde rutine i å lure de sentrale planleggerne.

Prisene på produktene var bestemt sentralt, og ofte etter politiske kriterier, nødvendighetsprodukter var lavt priset. Men selv om folk hadde penger, var det en knapphet på varer. I 1992 ble prisene sluppet fri, og etterspørselen drev prisnivået rett i været. Folks sparepenger forsvant, og med dem Russlands middelklasse.

I Russland fantes få institusjoner som kunne regulere et fritt marked. Bankvesenet var ikke egnet til dette. Det fantes ikke et fungerende marked for aksjer og kapital, og ingen fungerende konkursordninger, eller ordninger for å drive inn gjeld.

Prisstigningen førte til at regjeringen, etter råd fra IMF, strammet til både budsjett og pengepolitikken. Rentene steg derfor rett i taket, og de som ville få i gang en bedrift, fant ut at dette var umulig. Markedet var et kaos, ingen lover sørget for beskyttelse mot svindlere, og det var alt for dyrt å ta lån. Mange bedriftsledere vegret seg for å si opp folk, for det fantes ikke alternative arbeidsplasser eller sosiale ordninger, så de oppsagte var dømt til fattigdom. Men bedriftene hadde heller ikke penger, så de betalte ut lønnen i bedriftens produkter. For å skaffe seg det man trengte, måtte de ansatte få solgt disse, og det dukket opp en slags «loppemarkeder», hvor man byttet varene mot hverandre. Den eneste muligheten til å få fortjeneste ut av en bedrift, var å slakte den, det vil si å selge unna alt av verdi.

Jeltsin var en svært korrump leder (og stort sett ikke edru). Da statlige bedrifter ble lagt ut til salg, var det ingen vanlige mennesker som kunne kjøpe aksjer, for de var ruinert av den tidligere inflasjonen. Jeltsin ga derfor bort bedrifter og banker til sine tilhengere. Disse kvitterte for vennligheten ved å unndra skatt, slik at staten var nærmest konkurs, og kunne ikke betale pensjoner eller lønninger. Staten lånte av disse folkene, mot garanti i aksjer i statlige bedrifter. Siden staten

ikke kunne betale, gikk enda mer statlig eiendom over i privat regi. De nye rike ble kalt oligarkene, og de er fremdeles russlands overklasse. Stort sett var dette folk som hadde sittet høyt oppe i det gamle systemet.

Bortsett fra råvareeksport, var det få virksomheter i Russland som lønte seg. På grunn av den høye renten, steg rubelkursen, eksporten ble lammet, og importen alt for billig. Innenlandske produkter ble utkonkurrert og forsvant fra markedet. De ble erstattet med import, noe som førte til en økende utenlandsgjeld. Oligarkene var også klar over at deres virksomhet var tvilsom, og et politisk skifte kunne ta fra dem alt sammen. De sendte derfor kapitalen utenlands, noe som var lett, fordi IMF hadde forlangt fri kapitalbevegelser.

Den russiske valutaen, rubel, ble holdt på en kunstig høy kurs. IMF forsynte Russland med store lån så de kunne forsvare valutaen. Men pengene ble i mange tilfeller stjålet og endte på private konti i skatteparadiset på Kypros.

I 1998, like etter at Russland hadde fått store lån fra IMF, brøt rubelen sammen, og falt med ca 30 prosent. Oligarkene fikk dermed redusert gjelda til staten, fordi den var i rubler, mens deres formuer stort sett var i vestlig valuta. Den russiske staten kunne ikke betale gjelda til utlandet, og det utløste en internasjonal krise.

Men fallet i rubelen bakte til en viss grad Russlands næringsliv på fote igjen, da importvarene ble dyrere, og russiske produkter fikk en sjanse.

Hva gikk galt i Russland? Det meste. Hvem hadde skylden? Var det kommunismen? Jo, til en viss grad, fordi den hadde ført til stagnasjonen. Men det kunne gått at atskillig bedre hvis reformene hadde vært godt planlagt og gjennomført gradvis.

Blant vestlige rådgivere fantes det noen som ville gå gradvis frem, og noen som ville ha en sjokkterapi. De siste

var førende i IMF, og i den engelske og amerikanske administrasjonen. IMF forlangte fristilling av prisene og rask privatisering, før det fantes institusjoner som kunne regulere markedet, og uten hensyn til det gamle produksjonssystemet, som ikke kunne legges om over natta. Deretter forlangte de en kontraktiv pengepolitikk, som sendte renta i været og gjorde det umulig å drive normal forretningsdrift. Til slutt forlangte de fri kapitalbevegelser, som tappet Russland for verdier.

Den nye statssjefen, Putin, var en KGB mann, og han har gradvis kneblet demokratiet, først og fremst den frie pressen. Men han har klart å stoppe oppløsningen og gjeninnføre en viss orden. Russisk økonomi har hatt stor fremgang de siste årene, men dette skyldes først og fremst eksport av olje og gass, ikke en bedret produktivitet i industrien. Russisk næringsliv ligger fortsatt nede, det som lønner seg er våpenindustrien og eksport av kjernekraft, noe som ikke akkurat gjør verden bedre. Russland er fremdeles et system med korrupsjon og kameraderi, noe som sperrer for en sunn utvikling. Oligarkene er der fremdeles, selv om noen av dem er blitt tatt.

Kaoset i 90-årene kan ikke belastes kommunismen. Men den lange stagnasjonen under Bresjnev skjedde i en kommunistisk planøkonomi. Hvorfor kom stagnasjonen? Hva var galt med planøkonomien?

Fra konservativt hold får man høre at manglende motivasjon var årsaken. Når folk ikke får personlig fortjeneste av sin innsats, gidder de heller ikke å gjøre noe. Dette er nok sant, og det forklarer at veksten avtok da gjenoppbyggingen etter krigen var gjennomført, motivasjonen var der ikke lenger, og økonomien gikk langsomt inn i en dvaletilstand.

Vi har også nevnt korrupsjonen, den ble holdt i sjakk under det verste diktaturet. Det hadde en skyhøy menneskelig pris, men også en økonomisk. Stalin rammet kanskje

de korruperte, men først og fremst rammet han sine fiender i ledelsen. Disse menneskene var blant de beste i partiet og administrasjonen, det var folk med ryggrad, som turte å opponere. Etter utrenskningene var det bare nikkedukker igjen, og mentaliteten var: hold kjeft og utfør ordre, ellers tar de deg. Man fikk en organisasjonskultur som var tilpasset diktaturet, og bare kunne fungere under det.

Men det er flere grunner til systemets fiasko: Manglende kompleksitet, og manglende forståelse for komplementaritet.

Marxistisk tenkning er dialektisk, den forutsetter at alt utvikler seg gjennom motsetninger. Hvis to motsetninger er uforenlige, vil de bekjempe hverandre inntil den ene går av med seieren. I en slik tankeverden er det vanskelig å forstå komplementaritet, og man får valget mellom individ eller samfunn, frihet eller likhet – osv. Politikerne har en tendens til å gjøre ekstreme valg – eller de klarer ikke å ta noe valg.

Jo mer ensrettet et samfunn er, desto mindre kompleks vil det være. Diktaturer, som Sovjetunionen, tenderer mot å være kompliserte, og lite komplekse. Demokratier er mer komplekse.

Det er mulig at Sovjetunionen brøt sammen av mangel på kompleksitet. Systemet fungerte svært effektivt i en viss periode, man kunne holde investeringene høye og lønningene lave ved hjelp av tvangsmidler. Men systemet var sentralisert, det krevde en komplisert administrasjon for å fungere. Alt var avhengig av direktiver fra toppen. Dette førte til at det ikke var selvregulerende, slik som et mer komplekst, demokratisk system ville være. Ingen ble oppfordret til å tenke selv, svært lite oppsto spontant gjennom kreativ tenkning, alle «ventet på ordre». Evnen til nyskaping ble mindre.

Et komplekst system har evne til selvorganisering. Denne evnen var lite utviklet i Sovjet, og det viste seg å bli katastrofalt da reformene avskaffet det gamle systemet så å si over natta.

Det økonomiske fallet i 90-årene viser at et markedssystem heller ikke «fungerer av seg selv» Det trenger regler og normer, initiativ, og ikke minst moral. Vestlig økonomi fungerer fordi disse strukturene finnes. Russland er et eksempel på hva som kan skje hvis de ikke finnes.

Det ironiske er at det antagelig var Sovjetunionen som reddet kapitalismen. Trusselen fra Sovjet fikk de kapitalistiske land til å ta seg sammen og innføre reformer som var helt nødvendige. Dessuten var det den røde hær som nedkjempet Hitler, og noen annen hær ville neppe klart det. Hadde ikke russerne vunnet ved Stalingrad, kunne verden nå vært nazistisk.

Enda mer ironisk er det at Sovjets fall også kan være spikeren i likkista for kapitalismen. Sovjet var alternativet, og siden det endte med fiasko, har man tolket det som at kapitalismen er en suksess. Det har gjort vesten døv og blind for de feilene som ligger og vokser seg større og større. Det er neppe uten grunn at markedsliberalismen fikk et comeback omtrent på den tiden da det var klart at Sovjet var svekket.

Kapitalismen gikk tilbake til gamle synder, og hadde glemt hva de førte til. Så kom subprime krisen.

Grønn politikk

Krav til grønn politikk

Begrepet «grønn» er både brukt og misbrukt i alle slags sammenhenger, men det finnes knapt noe begrep som ikke er misbrukt, så vi får klare oss med det allikevel. Jeg vil definere grønn politikk som:

En politikk som kan snu utviklingen i riktig retning.

Hva menes med riktig retning? Samfunnsutviklingen må tilfredsstillende tre krav:

Det humane krav

Det har med menneskelig moral å gjøre, om rettigheter på det individuelle plan, om menneskeretter, trivsel, likhet, utfoldelsesmuligheter, trygghet, osv.

Det økologiske krav

Dette har med naturens konsekvens å gjøre. Menneskene må oppføre seg slik at det ikke oppstår økologiske skadevirkninger, men heller slik at naturen blir rikere og mer mangfoldig. Dette innebærer at vi innretter samfunnet og økonomien etter de grunnleggende økologiske lover.

Grønn politikk skal skape mest mulig velstand med minst mulig uttak av ressurser, belastning av miljøet og utslipp av klimagasser. I dagens situasjon innebærer det at verdens materielle forbruk må reduseres.

Det dynamiske krav

Når noe er helt riktig – er det feil.

Hvorfor påstår jeg noe slikt?

Fordi vi lever i en verden som hele tiden er i forandring. Mennesker lever ikke evig, og mens vi lever er vi hele tiden i forandring. Vi kan ikke peke på noe som er evig, bare på ting som varer lenger enn andre.

Er ikke naturlovene helt riktige? Det vet vi rett og slett ikke, de er tross alt bare modeller av den virkeligheten som ligger bak, og vitenskapen kan heller ikke garantere deres eviggyldighet, de sier at i denne sammenhengen, i dette tidsrommet osv. – er de riktige.

Verden har forandret seg kontinuerlig gjennom milliarder av år. Å tro at man kan stanse denne prosessen gjennom et stortingsvedtak er verre enn naivt, det er farlig. Robespierre ble kalt for den ubestikkelige, han forlangte at alle mennesker skulle være gode – og prøvde å hogge hodet av de som ikke var det. Det ble mange hoder etter hvert. Det endte logisk nok med at man hugget hodet av den aller slemmeste – Robespierre.

En grønn «revolusjon» må derfor defineres dynamisk, ikke statisk. Den vil ikke bestå i å opprette det perfekte samfunn, men å forandre samfunnets funksjonsmekanismer, slik at det utvikler seg i en bedre retning enn det gjør nå til dags.

Siden en grønn politikk setter store krav til forandring, krever den også mye kreativitet. Det får man kun ved en stor kompleksitet. Den må altså være fleksibel og mangfoldig.

En grønn politikk må tillate variasjon, men samtidig er det nødvendig med reguleringer. Dette er to motstridende hensyn som man godt kan betrakte som en komplementaritet.

En komplementaritet løses ikke en gang for alle, men med stadig nye kompromisser. Likevel kan man sette opp en generell regel. Man bør unngå detaljreguleringer, man bør regulere på toppen, gripe fatt i de store bevegelsene i økonomien, og la detaljene ordne seg selv.

De tekniske mulighetene

Når man konfronterer folk flest med dystre spådommer, tyr de gjerne til teknologien og tror at den skal komme og frelse oss. Kan den det?

Vi får ta for oss noen typer teknologi. Jeg har valgt ut disse fordi de griper inn i de fysiske problemene samfunnet står overfor.

CO₂ rensing

CO₂ rensing er teknisk mulig, men har noen ulemper. For det første vil det bli dyrt. Rensing krever mye energi, man regner med mellom 18 og 40 % av den energien som produseres. Å bygge slike renseanlegg vil også kreve store investeringer. Renseanlegget på Mongstad er anslått til 10 milliarder kroner. Et kraftverk med rensing vil derfor levere dyrere strøm og bruke ressursene fortere.

For det andre må man ha et sted å gjøre av CO₂ gassen. Noen forslag går ut på å pumpe det ned på store havdyp. Men vannet i havet sirkulerer, og det vil derfor bare forsinke utslippene. I tillegg vil det gjøre vannet surere og true livet i havet.

Den eneste mulige løsningen er derfor i reservoarer under jorda. Man må ha bergarter som kan ta opp gassen, og den må ligge sikkert, slik at det ikke siver opp igjen. Det er ikke alle steder man finner slike bergarter. Hvis lagringen er for dårlig, vil CO₂ sive opp, og vi får utslipp som ikke kan stoppes.

Rensing av CO₂ kan bare gjøres fra store enheter, det vil si kraftverk, ikke biler, fly og båter.

CO₂ rensing kan allikevel være et godt alternativ, fordi kraftproduksjon utgjør en så stor del av utslippene, og de vil øke kraftig den dagen oljeressursene minker og man går over til kull, oljegrus og oljeskifer. Men det kreves en teknisk utvikling som bringer prisen ned, og selv da vil det bli vanskelig å innføre i en internasjonal konkurranseøkonomi. Når et Mongstad anlegg koster 10 milliarder, hvor mye må da Kina investere for å rense sine kullkraftverk?

Kjernekraft

Dette blir nå lansert som løsningen på klimaproblemet. Men kjernekraft skaper andre problemer, og de er så store at de kan ødelegge store landområder og spre død og sykdom i uoverskuelig framtid.

Utslippene fra de beste anleggene er små, og industrien vil naturligvis ha oss til å tro at dette er normalt. Det er kanskje normalt i en god økonomi, men ikke i en dårlig. Sammenbruddet i Sovjet har avslørt en hårreisende uansvarlighet i behandling og deponering av avfall. I dårlige tider vil kraftverkene holdes i gang lenger enn det som er forsvarlig.

Kostnadene ved kjernekraft vil komme i forbindelse med forurensing av områder, helseproblemer, minket matvareproduksjon, og generelle skader på naturen. De vil komme snikende, men kan øke brått hvis et kraftverk i et sentralt område går i lufta.

Et vanlig kjernekraftverk, som er basert på fisjon, er slik at man kan «skru av» selve prosessen. Men i reaktoren finnes det avfallsprodukter som utvikler varme. Denne varmen er i stand til å smelte reaktoren, eller sette den i brann, slik det skjedde ved Tjernobyl. Det betyr at man hele tiden må ha et

kjølesystem som virker, stopper det, skjer ulykken. Man kan lage systemer sikre, man kan ha reservesystemer, men intet system kan lages 100 % sikkert. Risikoen for en kjølesvikt øker hvis kvaliteten på anlegget er dårlig, eller hvis det er for gammelt. Dette kan lett skje i en dårlig økonomi.

Selv med velfungerende kraftverk vil kostnadene med å rydde opp stadig øke. Nedlagte anlegg vil være så forurenset at de vanskelig kan demonteres, men må først stå i mange år.

Det er ennå ikke funnet en teknologi for tilfredsstillende oppbevaring av radioaktivt avfall. I et kjernekraftverk produseres det mange radioaktive stoffer. Det kortlivede avfallet er ikke farlig i så mange år, til gjengjeld gir det fra seg så mye stråling at det er et teknisk problem, og det utvikler så mye varme at det må holdes under kjøling.

Det langlivede avfallet, transuranene, er problematiske fordi de varer så lenge. Radioaktiviteten gjør dem kreftfremkallende. Selv minimale mengder i luft og vann kan være dødelige. Disse stoffene nedbrytes ikke i naturen, eller med noen kjemiske prosesser. De brytes ned av seg selv, men det går sakte. Noen har en halveringstid opp mot 200 000 år, like lenge som det har eksistert mennesker. Er et område først forurenset, er løpet kjørt, og vi kan risikere at store områder må fraflyttes. Den eneste muligheten er å lagre dem sikkert, men vi har ikke mulighet til å følge opp lagringsplassene i over 20 000 år, og det er vanskelig å konstruere noe som vil holde så lenge. Hvis det gjøres en feil, vil avfallet sive ut i grunnvannet, og forgifte mennesker og natur. Dette har allerede skjedd ved dårlig planlagte lagringsanlegg i saltgruver i Tyskland.

Hvis økonomien blir dårligere, vil det sannsynligvis også gå ut over lagringen. Det vil bli bygget anlegg for langtidslagring som ikke er sikre, og man kan få sammenbrudd i kjøle-

anleggene til korttidslagrene. Dette er like risikabelt som om et kraftverk skulle gå i lufta.

Noe av det langlivede avfallet, plutoniumisotopene, kan brukes som drivstoff i kjernekraftverk, men det kan også brukes til bomber. Hvis man skal bruke det som drivstoff, må det bli en handelsvare, og det vil være mulig for terrorister å stjele nok til å lage en bombe.

Fusjonskraft

Dette er også en form for kjernekraft, men helt forskjellig fra den fisjonskraften som brukes nå.

Den er vanskelig å få til, først og fremst fordi det kreves så høye trykk og temperaturer. Man har holdt på med forskning i snart tredve år, og i 2008 ble det satt i gang et prøvekraftverk i Frankrike. Men det er ennå langt fram, for det er ikke nok å få prosessen til å gå, man skal også kunne produsere overskuddskraft i en slik mengde at et kraftverk kan drives lønnsomt. I tillegg må det være driftssikkert. Det er ennå langt fram dit, kanskje blir det aldri mulig.

Det påstås at fusjonskraft er forurensningsfri. Det er *ikke sant*. Fusjonsprosessen gir heliumgass og en meget sterk nøytronstråling. Heliumgassen er ikke radioaktiv, men strålingen har den ubehagelige egenskapen at den gjør andre stoffer radioaktive. Radioaktiviteten blir nok mindre enn ved dagens kraftverk, men hvis vi skal basere hele vår forsyning på fusjonskraft, vil vi få et like stort problem som i dag, antagelig verre.

Et annet problem er at kraftverkene må bli så store. De blir teknisk avanserte og tilsvarende kostbare. Det betyr at de blir svært sårbare. Selv en vanlig driftsstans kan bli katastrofal.

I det siste har det blitt lansert noe som kalles Thorium kraftverk. Dette vil ikke ha den ulempen at det kan gå i lufta av seg selv, men teknologien er ennå lite utviklet. Vi vet ikke

i dag hvorvidt det vil bli økonomisk lønnsomt. Thorium kraftverk blir heller ikke forurensingsfrie. De vil forurense mindre, men hvis verden skal satse for fullt på disse teknologiene, og bruke dem over lengre perioder, vil forurensingsproblemene også bli store.

Fornybar energi

Dette er flere forskjellige typer, solenergi, vindkraft, bølgekraft, biomasse.

Teknologien er ikke noen framtidsdrøm, den er her allerede. Den kan være høyteknologisk, men ikke nødvendigvis, den kan være svært enkel og kreve tilsvarende lite kapital. Den er, bortsett fra biomasse, så å si forurensningsfri.

Mens bølger og biomasse finnes i begrensede mengder, er vind og solenergien så å si ubegrenset. Kan vi da bare bygge ut og bygge ut, og alltid ha energi nok?

Disse energikildene er ikke så enkle i bruk som olje. Det er vanskelig å lagre sol og vindenergi. De er stasjonære energikilder, som ikke kan brukes i biler, båter eller fly. For å gjøre det, må man lagre energien i batterier, eller omforme den til hydrogen.

Hydrogenteknologien er under rask utvikling. Den har hatt den ulempen at det tapes så mye energi når man produserer hydrogen. I det siste er det imidlertid kommet mer effektive metoder. Batteriteknologien virker mer lovende, kanskje ikke med dagens batterier, men med morgendagens. Det er nye batterityper på trappene som kan lagre atskillig mer energi.

Naturligvis er det riktig å satse på fornybar energi. Men noen ting er lurere enn andre. Fornybar energi kan brukes på mange måter, og noen av dem krever ingen ekstra utbygging, bare en annen design. Hvis for eksempel solenergi brukes direkte til boligoppvarming, blir det mye enklere,

anleggene blir billigere, mindre materialkrevende, og tapene blir mindre. Norge er faktisk ett av de landene som kan få mest ut av solenergi til husoppvarming. Grunnen til det er at vi har så lang fyringssesong, og det er sol store av deler av denne perioden.

Men skal vi erstatte hele dagens energiproduksjon med fornybar energi, får vi problemer. Ulempen ved dem er at de krever høyt forbruk av konstruksjonsmaterialer. Siden sol og vind er spredte energikilder, kreves det mange anlegg for å utnytte dem. For å kunne brukes i biler, må energien omformes flere ganger. Dette fører til tap, selv om de enkelte omformingsleddene i seg selv er ganske effektive.

Å erstatte dagens bruk av fossile brennstoffer vil kreve en voldsom utbygging. I 2005 sto fornybare energikilder for ca. 2 % av elektrisitetsproduksjonen, og av det, var vindkraft 0,7 %. Riktignok skjer utbyggingen av disse kildene i høyt tempo, men det er mye å ta igjen. Men den største hindringen er den økonomiske veksten.

La oss ikke tenke i penger, men realøkonomisk. Skal vi satse på en slik utbygging, vil det kreve høyere produksjon av stål, kobber, aluminium, plast, osv. Brenselceller og solceller krever bruk av sjeldne metaller, for eksempel platina. Vi vil tære mer på disse ressursene.

Kostnadene ved å utbygge og vedlikeholde dette systemet vil bli kvelende. Prøv å forestille deg hvor mange vindmøller og solpaneler som trengs om femti år, hvis vi skal erstatte alle andre energikilder. På grunn av den økonomiske veksten må vi dekke et behov som kanskje er fire ganger dagens energiforbruk. Behovet for råmaterialer, for eksempel kobber, vil bli enda høyere, kanskje fem eller seks ganger dagens. Hvor store ressurser finnes det av kobber, eller sett på en annen måte: hvor lang tid vil det gå før kobber reservene er så fattige, og vi må bruke så mye energi på utvinning, at energioverskuddet ved å bygge flere vindmøller blir for lite?

Biomasse

Biomasse er i første rekke olje fra oljevekster, og etanol (sprit) fra mais og sukkerholdige vekster. Det har hatt en stor vekst i det siste, men også blitt utsatt for kritikk.

Tradisjonelt landbruk krever energi, til drift av landbruksmaskiner og til kunstgjødsel. I tillegg kreves det energi for å omdanne jordbruksvekster til drivstoff. Det betyr at biodrivstoff ikke kommer gratis, i mange tilfeller bruker det mer energi enn det gir igjen.

Hvis man dyrker biobrennstoff i marginale områder som ikke egner seg for jordbruksproduksjon, kan det være en god løsning. Men i mange tilfeller brukes det avlinger som ellers ville gått til mat, eller man hogger ned regnskog for å dyrke oljepalmer. Hvis man hogger ned en regnskog vil det føre til et stort CO₂ utslipp. Deretter planter man oljepalmer som tar tilbake noe av dette, men det store utslippet vil man aldri kunne ta tilbake.

Det er mulig å lage drivstoff ut fra all slags organisk materiale, tre, halm. osv. Dette kalles andre generasjons drivstoffer. Det er ennå ikke utviklet. Når det kommer, vil det åpne nye muligheter, men det er heller ikke uten problemer. Hvis vi skal bruke tre som råstoff, kan det føre til et enormt press på verdens gjenværende skoger.

Biodrivstoff er fornuftig i små mengder. Skal vi basere oss hovedsakelig på det, blir det problemer. For å si det kort: bilene kommer til å ødelegge regnskogen og spise opp maten til de fattige. Det siste vil neppe kunne fortsette lenge uten blodige konflikter. Det første vil ha en katastrofal virkning på klimaet.

Kan vi løse problemene teknisk ?

Man skal ikke snakke om at «teknologien skal løse problemene» uten først å spørre om hva slags teknologi. Men når

vi snakker om løsninger, har vi lett for å overse størrelsen på problemene. Hvis vi tar for oss energi, så dekkes omtrent 80 % av fossile brennstoffer. Resten er summen av vannkraft, kjernekraft, vindkraft og solenergi. Å erstatte fossil energi er en kjempeoppgave, og selv om det er teknisk mulig, er det kanskje ikke økonomisk mulig.

Vi kan bruke solpaneler til å lade opp elektriske biler. Men hvis vi skulle drive alle biler på den måten, hvor mange batterier ville trenges, hvor mange solpaneler, hvor mye råvarer trenger vi til dette, og hvor mye energi trengs for å frem-skaffe dem? Vi kan ikke si at en type teknologi er løsningen, før vi har regnet på slike ting. Men det gjøres nesten aldri. Derfor blir vi også ofte skuffet. Det verste er at vi skyver problemene unna på denne måten, fordi vi ikke ønsker å tenke på de økonomiske og politiske grepene som er nødvendige for å løse dem.

Hovedproblemet er den økonomiske veksten. Om vi hadde aldri så gode teknikker til forurensningskontroll, resirkulering, eller fornybar energi, vil fordelene bli spist opp av et økende forbruk.

Kan teknologi brukes til det motsatte, å stanse den materielle veksten? Ja, absolutt, men det ville ikke gå i dagens økonomiske system.

Vi må, i tillegg til teknologi, bruke politisk – økonomiske virkemidler.

Regulering av kapitalen

Et samfunn består både av materielle og ikke materielle strukturer. Disse står i vekselvirkning med hverandre. De materielle strukturene (hus, veier, bedrifter) bestemmes av investeringene. Samfunnet, materielt sett, blir det vi investerer i.

Investeringene bestemmes av de ideene vi har om hvordan samfunnet skal fungere. De bestemmes av de ikke-materielle strukturene.

Men den materielle strukturen vil også påvirke menneskenes innstilling, tankemåte og forhold til hverandre. Våre tanker og ideer er naturligvis ikke slavebundet av det materielle, vi kan godt være i opposisjon til det som foregår på produsent og forbrukerfronten. Ikke desto mindre er vi nødt til å bruke samfunnets produkter og tjene til livets opphold i samfunnets produksjonsapparat.

De materielle og ikke-materielle strukturene henger derfor sammen på en komplementær måte.

Vi er nødt til å endre samfunnets materielle struktur ved å investere annerledes. Enkelte idealister og idealistiske organisasjoner gjør nettopp dette, bygger opp alternativ produksjon, alternativt jordbruk og danner finansinstitusjoner for dette. Men det er vanskelig å få det til å monne, størstedelen av samfunnet fortsetter på feil kurs, og størstedelen av investeringene er dirigert ut fra hensynet til rask fortjeneste.

For å kunne bygge opp en annen samfunnsstruktur raskt nok til å motvirke en krise, må derfor en grønn politisk bevegelse ta kontroll over investeringene og dirigere dem i en annen retning.

Økologiske investeringer

Vi har gjort naturen fattig – og det truer vår egen eksistens. Uansett hva man mener om naturens egenverdi, vil det være i vår interesse å gjøre den rik igjen. Til det kreves det verneplaner, forbud mot miljøgifter, osv. Men det krever også investeringer for å rehabilitere ødelagte landskaper, bekjempe ørkenspredning, og det krever investeringer for å bygge opp

alternative produksjonsmåter som ikke skader naturen, som for eksempel biologisk jordbruk.

Kontraktive investeringer

Med kontraktive investeringer mener vi investeringer som minker samfunnets totale forbruk.

Det motsatte kan vi kalle ekspansive investeringer, altså investeringer som øker samfunnets totale forbruk.

Vi har i dag et samfunn som produserer rasjonelt og forbruker urasjonelt – for ikke å si irrasjonelt. Vi har sett at dette er ikke noen motsetning, det henger logisk sammen. Fordi produksjonen i de rike land forlengst har passert det som trengs for å dekke behovene, må vi, for å ta unna en stadig økende produktflom, forbruke mest mulig sløsende.

I et framtidig samfunn vil vi bli nødt til å spare på ressursene.

En grønn politikk må derfor ha som mål å:

Skape mest mulig velstand med minst mulig forbruk.

Kontraktive investeringer er et viktig middel til å oppnå dette.

I dag er de fleste investeringer ekspansive. Det foretas også kontraktive, men man bruker som regel den innsparte kapitalen til ekspansive investeringer. For eksempel: En bedrift investerer for å minke energiforbruket i produksjonen. Man sparer penger, som investeres i nytt produksjonsutstyr for å kunne øke produksjonen, og man setter ned prisen på produktet for å øke salget. Brukt på den måten vil ikke investeringen virke kontraktivt, men ekspansivt.

La oss se på et eksempel på en virkelig kontraktiv investering:

Oslo by investerer i kollektivtrafikk, og setter ned takstene. Flere vil ta kollektiv transport, og veitrafikken går ned. Da går også energiforbruket ned, bilsalget går ned, bruk av verksteder går ned, ulykkestallet går ned, forurensninger går ned, lungesykdommer går ned, behovet for legebehandling og sykehus går ned, proteseproduksjonen går ned, osv.

Vi ender opp med et samfunn som har «skrudd ned farten». Ulempene ved biltrafikken har minnet, og mange av reparasjonstiltakene blir unødvendige. Vi kan komme dit vi vil i byen. Det tar kanskje litt lengre tid, men vi har jo bedre tid, for vi behøver ikke belaste økonomien med så mange reparasjonstiltak. Bare fordeler – ?

I dagens system får vi ikke bedre tid, det vil si, folk i bilbransjen blir arbeidsløse, og får masse tid, mens andre stresser like mye som før. En slik kontraktiv investering vil virke negativt hvis vi ikke har en mekanisme til å fordele den nye fritiden som oppstår.

Dessuten – Bilbransjen er en viktig industri. Fabrikkene vil tjene lite, og kan ikke investere. De arbeidsløse vil måtte redusere forbruket, noe som vil ramme andre bransjer. Samfunnsøkonomien vil gå inn i en deflasjonsspiral.

Hvis vi skal innføre tiltak for å minke veksten, må vi stabilisere økonomien slik at vi opphever den positive tilbakekoblingsmekanismen.

Investeringskontroll

Kontroll med investeringene er helt nødvendig for en overgang til en grønn økonomi. En kontroll skal ha følgende funksjoner:

Kutte den forbindelsen som fører til positiv tilbakekobling

En av mekanismene i positiv tilbakekobling er at gode tider gir større kredittmengde, og dårligere tider gir mindre. Ved

å sette inn en regulering, bryter man denne forbindelsen og stabiliserer derved økonomien.

Muliggjøre kontraktive og økologiske investeringer

Myndighetene trenger større styringsevne, det kan oppnås med statlige banker og gjennom rammebetingelser for resten av finansvesenet. *Rentesubsidier* vil muliggjøre investeringer som er økologisk og sosialt viktige, selv om de ikke er lønnsomme på kort sikt. Det vil også gjøre det mulig å investere i mer varige strukturer, for eksempel bygninger som varer mange generasjoner.

Muliggjøre inntekts og forbruksreduksjon

Gjeldsbelastningen for den enkelte familie kan bli stor, særlig i etableringsfasen. Dette fører til høye lønnskrav. Men lønnskravene settes da ut fra situasjonen til de som har det trangest. Det blir derfor vanskelig å nå fram med et krav om lønns og forbruksreduksjon. Man blir møtt av argumenter som «tenk på barnefamiliene». Men samfunnet består ikke bare av fattige barnefamilier.

Ved å gi rentesubsidier til folk i etableringsfasen, for eksempel til huslån og studielån, vil det bli lettere å redusere det totale forbruket uten at svake grupper rammes.

Imidlertid er lav rente sterkt vekstfremmende. Det kan derfor ikke brukes uten at man samtidig begrenser det totale lånevolumet.

La pengene sirkulere lokalt

Det betyr at verdier ikke så lett trekkes ut av lokalsamfunnet. Det betyr også at man lokalt blir uavhengig av konjunktursvingninger.

Finansinstitusjoner

La oss ta et blikk på hva slags banksystem vi har.

I dag har vi en sentralisering av hele bankvesenet. De private bankene fusjonerer, det blir bare noen få, store tilbake. Dette er like skadelig for kompleksiteten som om staten skulle ha tatt over. Bankene har mer eller mindre hengt sammen via interbank systemet. Det er her de har hentet en stor del av sin kapital. Dette systemet klappet sammen høsten 2008. Det førte til høy rente, og enda verre, en bråstopp i utlån til næringslivet.

I de siste årene har det oppstått forskjellige typer investeringsfond. Mange av disse har drevet spekulasjon med svært høy risiko. De to viktigste er:

Hedge fond (betyr egentlig skjermet fond). Disse er selskaper med et begrenset antall eiere. De er derfor ikke underlagt de reglene som regulerer andre fond. De driver med alle typer investeringer, men først og fremst spekulative, kortsiktige investeringer med høy risiko, som derivater, valuta spekulasjon, og short salg. De har som regel liten egenkapital, og driver mest med innlånte penger. Disse kommer ofte fra ordinære banker. De tiltrekker seg penger på grunn av den høye fortjenesten, men denne er basert på investeringer med høy risiko. På grunn av den lave egenkapitalen tåler de lite tap før de går over ende.

Private equity fund. Dette er aksjefond som stort sett opererer kortsiktig. De kjøper seg inn og kontrollerer selskaper, driver dem i kort tid, og selger seg ut igjen. De har gjerne også lav egenkapital, og tiltrekker seg lånekapital ved å lokke med høy fortjeneste. De må altså få mest mulig penger ut av de firmaene de kjøper seg inn i. Det kan de gjøre ved å dele ut utbytte, det vil si, forsyne seg med bedriftens oppsparte

kapital. De kan rasjonalisere ved å si opp ansatte, eller rett slett slakte selskapet, det vi si, selge det bit for bit.

I USA har spekulasjonen gått vilt for seg. Allerede Bill Clinton avregulerte finansvesenet slik at det ble lite skille mellom ordinære banker og de spekulative fondene. Banker drev med risiko spekulasjon, eller lånte penger til diverse fond, for at de skulle gjøre det. Spekulasjonsfond går lett konkurs, og kan rive bankene med seg. I Norge har det tross alt vært et krav om konsesjon for å drive en finansinstitusjon.

Hva skal vi gjøre for å rydde opp i denne jungelen? Krisen i seg selv er en brutal opprydningsprosess. I tillegg har en rekke politikere på europeisk nivå signalisert at de vil stramme inn på regelverket. Hvor mye de kommer til å gjøre, er imidlertid et åpent spørsmål. Antagelig skal krisen vare en stund før de gjør noe som monner.

En del av de spekulative fondene må antagelig forbys, eller bli strengt regulert. En rekke derivater og «finansielle instrumenter» må forbys. Det samme gjelder short salg av aksjer. Det må innføres skatt på kapitalbevegelser og forbud mot skatteparadiser. Dette vil minke makten til interbanksystemet og styrke sentralbankene. Men dette er ikke nok, storbankene må splittes opp i mindre, nasjonale enheter. Dette er ikke for å fremme noen slags nasjonalisme, men fordi det bare er enkeltnasjonene som har demokratiske institusjoner og den makten som er nødvendig for å regulere finansvesenet.

Hva slags bankvesen kan vi forestille oss?

La oss se på en modell. Denne er skisse som kan diskuteres og endres, og er således bare et utgangspunkt. Men den sier noe om prinsippene vi bør følge.

Vi kan ha følgende typer banker:

Private banker

Kollektive banker

Offentlige lokale banker

Offentlige statlige banker

Sentralbanken

Dette ligner på den strukturen vi har hatt fram til nå. Forskjellen ligger i hvilke finansinstitusjoner som er størst og viktigst. I dag er det de store private, eller internasjonale bankene som spiller størst rolle, men i en grønn økonomi vil det være de lokale bankene som er viktigst, dernest kommer de statlige som et støtteapparat for disse, og til sist de selvstendige private, som et supplement.

Sentralbanken tilfører ny kapital til bankene. Den konverterer også utenlandsk valuta. Mens bankene i dag kan kjøpe valuta direkte, bør sentralbanken få monopol på dette. Hva skal vi gjøre med interbanksystemet? Det er ingen tvil om at det har vokst seg så stort at det undergraver demokratisk valgte regjeringer, og det har også vist seg å føre til ustabilitet. Vi kan godt klare oss uten dette systemet. Det kan erstattes av kredittutveksling mellom sentralbankene. Større valutabevegelser bør komme under internasjonal kontroll, for eksempel gjennom en internasjonal clearing bank, slik som Keynes foreslo.

Statlige banker kan brukes til spesielle formål, som for eksempel Husbanken. Vitsen er å skaffe kreditter til viktige formål, som ikke ville fått det innen et system som er basert på fortjeneste. De bør også skaffe billige kreditter, subsidiert helt ned til null rente for formål som krever det. Slike kreditter kan distribueres gjennom det lokale banksystemet.

En fullstendig statlig overtakelse av finansinstitusjonene er ikke å anbefale. Det vil møte motstand, og utløse en politisk kamp som kan bli ødeleggende. Men den største faren er at man sentraliserer beslutningene, og derved reduserer kompleksiteten. Dette går ut over kreativitet og innsatsvilje. Skal vi se på erfaringene fra de kommunistiske land, vil vi få en bra effekt i begynnelsen, rask forandring og et noenlunde velfungerende system. Men det har vist seg å ikke fungere godt på lang sikt.

Kollektive banker er sparebanker og banker med idealistiske formål. De siste er det foreløpig ikke så mange av, men de er i vekst. De utfører en svært viktig oppgave i dag, de finansierer økologiske og sosiale modellprosjekter. De bør få tilgang til kreditter fra staten.

Sharia banker har vakt interesse ut over det muslimske samfunnet. Disse benytter seg ikke av rente, men av gebyrer, eller de har eierandeler i den bedriften som får lån. Gebyrer har den fordel at de er en kostnad som er fast, og mulig å beregne, mens rente kan stige ukontrollert. Rente er også noe man aldri blir ferdig med, men fortsetter å være en belastning. Hvis et lån går over mange år, vil renten utgjøre langt mer enn lånesummen. Eierandeler, eller *joint venture* prosjekter, gjør at banken blir ansvarlig medeier, og således har interesse av at bedriften går godt. Ulempen ved en rentefri økonomi er at vår økonomi ikke fungerer uten en viss inflasjon. Inflasjonen «spiser» opp kapital, og renten er en kompensasjon for dette.

Private banker er viktige for å ha en uavhengig kredittkilde. Det er ikke dermed sagt at de skal være fullstendig uregulerte, og de bør ikke kunne ekspandere på bekostning av det mer regulerte kredittsystemet. Men det trengs en mulighet til å få kreditt der hvor ingen regulerte systemer ville satse. Et samfunn må tillate at noen går utenom allfarvei. I et system

med regulert kredittvesen vil det alltid bli en svart økonomi. Et privat banksystem kan fange opp i alle fall en del av dette og hindre kriminalisering.

For alle typer banker og kredittsystemer må det pålegges generelle reguleringer. De må gjelde:

- *Kredittmengden, altså hvor mye penger som skal lånes ut totalt.*
- *Kredittformålene, det vil si hva man skal kunne gi lån til.*

Dette må reguleres gjennom kvoter og rammebetingelser. Man bør unngå detaljregulering, for dette vil minke kompleksiteten og bli umulig å administrere på en effektiv måte.

Dekapitalisering

Dekapitalisering betyr ikke å skrive eiendom ned til null i verdi, men å ta verdier ut av sirkulasjon.

Vi kan ta to eksempler:

En leiegård har en pris, og det er papirer på den som viser hvem som eier den. Den kan selges med fortjeneste (eller tap). Man kan investere i den, og ta ut utbytte i form av den leien man krever inn. Den er kapitalisert.

En offentlig skolebygning, derimot, er ikke gjenstand for kjøp og salg, det er ikke noe skjøte på den, ingen tjener penger på den, kan spekulere i den, eller kreve inn leie for den. Den er satt utenfor pengeøkonomien, den er dekapitalisert. Men begge bygninger har verdi, og fyller viktige funksjoner.

De pengene som tjenes på leiegården kan reinvesteres i annen virksomhet og få økonomien til å vokse. Motsatt, hvis verdien synker, taper man penger på den, og man må kanskje

tilføre kapital fra andre kilder for å få det hele til å gå rundt. Man øker eller minker mengden kapital på markedet.

Prisen på eiendommer er svært elastisk. I gode tider går eiendomsprisene opp. De som eier dem, enten det er en bank eller en privatperson, vil da få mer kapital. De kan selge den med fortjeneste, eller stille den som sikkerhet for lån som kan brukes til investeringer. Det blir «skapt» penger, dvs finansverdier, uten at det blir skapt realverdier. Eiendomsprisene er derfor en viktig del av en spekulasjonsbølge.

Et typisk eksempel er jappetiden i Norge på 80-tallet. Bankene lånte ut penger, men var pålagt å ha reserver. Disse reservene måtte være på en viss prosent av utlånsmengden. Reservekravet begrenset bankenes utlånsvirksomhet. Meningen med det var å gi sikkerhet for banken, og begrense den totale mengden av lån, det vil si, pengemengden på markedet.

I denne perioden lånte Norges Bank ut med villig hånd, og bankene kunne låne videre. Allikevel måtte de ha en reserve, et overskudd av penger, eller andre verdier, som de ikke lånte ut. Bankene satt på eiendommer, bolighus og bygårder. Siden eiendommene steg i verdi, fikk bankene større reserver, og kunne derfor låne ut stadig mer. Da tidene forandret seg og eiendomsprisene sank, hadde bankene plutselig mye mindre reserver, samtidig som staten, for å oppfylle EU reglene, økte reservekravet. Bankene klarte ikke å fylle det nye kravet.

De som hadde lånt penger hadde ofte stilt fast eiendom som sikkerhet. Da eiendomsprisene falt, hadde de plutselig mer i lån enn det eiendommene var verdt. Bankene hadde for lite reserver, og de var derfor tvunget til å redusere utlånsmengden. De prøvde å drive inn lånene. Men låntakerne kunne ikke betale, og bankene måtte bokføre store tap. Plutselig var aksjekapitalen brukt opp, og bankene var konkurs. Det skjedde med de fleste store bankene i den tiden.

I Sub Prime krisen ga amerikanske banker lån til mennesker som skulle kjøpe bolig, men hadde for dårlig betalings-evne. De fikk derfor gunstige betalingsbetingelser i begynnelsen. Mange av lånene heftet ved huset, ikke låntakeren. Dette innebar at når vedkommende ikke kunne betale, tok banken huset. Lånekunden mistet dette, men satt ikke med noe personlig restgjeld. De så derfor på lånene som lite risikable. Bankene mente også at lånene var lite risikable, fordi eiendomsprisene stadig steg. Ved mislighold ville de få igjen en bolig som var mer verdt. Disse lånene ble solgt videre til andre finansinstitusjoner, ofte flere ganger. Noen havnet hos kommuner i Norge. De ble solgt som «pakker», det vil si en blanding av lån med forskjellig risiko. Den samlede risikoen i hver pakke ble regnet som lav. Når boligprisene sank, raste hele dette systemet sammen. Folk ble kastet ut, husene var uselgelige, og pengene tapt.

Vi ser at spekulasjonen i eiendommer skapte falske verdier, som førte til oppgang og deretter til sammenbrudd i økonomien. Hvis eiendommene derimot er offentlige, eller dekapitalisert på annen måte, vil de ikke kunne brukes i en slik spekulasjonsrunde.

Arbeid kan også kapitaliseres, som for eksempel når du ansetter et rengjøringsbyrå til å vaske huset istedenfor å gjøre det selv, eller når en idrettshall ikke lenger drives av en klubb som baserer seg på dugnadsinnsats, men blir kjøpt opp av et firma som skal tjene penger på det. I begge tilfeller kommer det penger, det vil si finansverdier, inn i bildet. Investorene tjener penger, det vil si, de tar ut en merverdi som kan brukes til andre investeringer.

Alt dette fører til at økonomien går fortere rundt, vi øker den positive tilbakekoblingsmekanismen, økonomien blir mer ustabil og mer avhengig av vekst.

Dekapitalisering vil si å trekke eiendom og arbeid ut av pengeøkonomien, slik at det ikke er gjenstand for kjøp og salg eller merverdiskaping. Vi kan ha en hel eller delvis dekapitalisering. Det kan gjøres på flere måter:

- *Ved at det offentlige overtar eiendommer.*
- *Ved at det offentlige driver virksomheter.*
- *Ved at eiendommer overtas av ideelle stiftelser, som for eksempel sportsklubber. Disse er interesserte i å bruke eiendommene, ikke i å spekulere med dem.*
- *Ved at det legges klausuler på eiendommene, som begrenser mulighetene for å selge dem, og stille dem som garanti for lån.*
- *Ved at boliger eies av borettslag, som har klausuler for kjøp og salg, og kanskje også prisreguleringer.*
- *Ved at boliger eies av de som bor i dem. De vil ikke selge for å tjene penger, men bare hvis de har tenkt å flytte.*
- *Ved å bruke mer uformelt arbeid.*
- *Ved å opprette byttinger.*
- *Ved at bedrifter eies i fellesskap av de ansatte.*

De to første måtene, offentlig overtagelse og drift, er full dekapitalisering, de andre er delvis dekapitalisering. Offentlig eierskap er også sentraliserende, særlig hvis det dreier seg om statlig eierskap. De andre formene er desentraliserende, og skaper derfor en større kompleksitet.

Det andre punktet betyr å gå i motsatt retning av det som har vært vanlig de siste årene. Vi har hatt offentlig drevet telekommunikasjon, kringkastning, posttjenester, og helsevesen. Noen av disse er helt privatisert, andre er delvis privatisert, eller drives etter forretningsmessige prinsipper.

Ideologien bak dette kalles *New Public Management*. Tanken er at ved å privatisere og konkurranseutsette, får man et mer effektivt system. Det har vist seg at dette ofte fungerer dårlig. Hvis den offentlige virksomheten er en produksjons eller handelsbedrift, kan det være fornuftig å privatisere. Men selv slike bedrifter behøver ikke å bli noe bedre. Et eksempel er Vinmonopolet, som er offentlig av alkoholpolitiske hensyn. Ser man bort fra disse, vil en privatisering antagelig føre til dårligere utvalg, dårligere service, og ulik behandling av importører og produsenter.

Offentlig service, som skole og helse, viser seg ofte å bli både dyrere og dårligere hvis det privatiseres. Dette skyldes at man har fått inn en ny kostnad, eierutbytte, og det krever et kostbart og stivbent system for evaluering og kontroll. Men privatisering innebærer også at bedriftene blir gjenstand for konkurranse og konjunktursvingninger. Vi har fått en dekapitalisering, som fører til en destabilisering.

Den siste punktet er interessant, da det dreier seg om produksjonskapital. En bedrift som er eid av de ansatte, vil ikke ha det samme behovet for å vokse. Den behøver ikke å bekymre seg for aksjekursen. Ingen kan spekulere i aksjene og tjene penger som kan reinvesteres. Overskuddet vil i stor grad bli pløyd inn i bedriften igjen, men ikke nødvendigvis for å kunne ekspandere.

De ansatte ønsker trygge arbeidsplasser, og vil heller ha stabilitet enn ekspansjon. De kan også midlertidig gå ned i lønn for å redde bedriften i krisetider. Bedriften blir da mindre sårbar, noe som fører til at økonomien som helhet blir mindre sårbar.

Man kan tenke seg mange former for selveide bedrifter. Men det er viktig at eierandelene knyttes til det å arbeide i bedriften, at de er eid kollektivt av de som arbeider der. Hvis eierandelene er personlig eid av den enkelte ansatte, vil disse ta dem med seg hvis de slutter, eller kanskje selge dem

mens de fremdeles er ansatt. Hele ordningen vil da oppløse seg selv etter en tid. Man kan tenke seg ordninger hvor eldre ansatte har opparbeidet seg større eierandeler enn nyansatte, eller at ekstra innsats belønnes med ekstra eierandeler. Det siste vil kanskje anspore til innsats, men en slik ulik fordeling kan skape konflikter, det vil gå ut over fellesskapet og viljen til å ofre noe for bedriften. Den beste formen vil derfor være at de ansatte eier bedriften i fellesskap med like store deler hver, *egalitært selveide bedrifter*.

Dekapitalisering av arbeid vil si å gjøre det uformelt, gjøre ting selv, gjøre ting på dugnad i nabolaget, i en forening, i en byttering, eller gjøre arbeid for hverandre. Ingen vil få lønn i penger, lønnen kommer i form av det man skaper ved arbeidet. Det vil ikke skapes merverdi som kan reinvesteres. Uformelt arbeide vil ofte styrke de sosiale nettverkene, og på den måten forebygge sosiale problemer.

Er det så et mål å dekapitalisere alt?

Nei, det ville gi oss en økonomi som var stiv og lite tilpasningsdyktig. En rekke uheldige virksomheter vil kunne unngås, men nye, positive virksomheter kan også bli stanset. Dekapitalisering av arbeid kan komme i konflikt med inntektsskatten.

Dekapitalisering er et virkemiddel som stabiliserer økonomien og setter ned veksthastigheten. Den må brukes på fornuftig måte, og tilpasses andre virkemidler.

Regulering av eiendomsmarkedet

Eiendomsspekulasjoner er en viktig del av de fleste spekulasjonsbølger. Hvis man kan sette inn en eller annen form for regulering som hindrer eiendomsprisene å svinge så sterkt, vil man stabilisere økonomien og minke faren for en krise.

Folk flest kjøper bolig fordi de trenger det, og fordi de synes de har råd. De klarer sjelden å beregne svingningene på boligmarkedet, men blir ofre når boligprisene først spekuleres opp, og det deretter kommer en blåmandag i form av økende rente eller arbeidsløshet. De har da ikke råd til å sitte med lånene lenger, og prøver å slippe unna ved å selge boligen. Men boligen har falt i verdi på grunn av de dårlige tidene. De kan derfor sitte igjen med stor gjeld og ingen bolig.

Etter en spekulasjonsbølge vil det være noen «smartin-ger» som sitter igjen med gevinst, mens mange vanlige mennesker blir gjeldsslaver. Et mer stabilt prisleie på boliger vil hindre mange tragedier.

Det er ikke lett å regulere eiendomsmarkedet. En generell statlig regulering vil ofte være for stivbeint. En direkte prisregulering vil føre til at det betales «under bordet». Det er derfor bedre å dekapitalisere helt eller delvis. Dette kan man oppnå for eksempel gjennom opprettelse av borettslag og kooperasjoner.

Et meget viktig område er jordbrukseiendom. En spekulasjon her kan inntreffe hvis slik eiendom blir attraktiv økonomisk. I første rekke vil det gjelde eiendommer som er egnet til rekreasjonsformål, for eksempel eiendommer ved sjøen og på fjellet, men også eiendommer som er tilknyttet naturherligheter, som for eksempel fiskerettigheter. I dag er jordbrukseiendom lite verdt, og den er ikke noe spekulasjonsobjekt. Det kan være grunn til å lette på bo og driveplikten for at eventuelle arvinger til småbruk skal fortsatt ha tilknytning til stedet de kommer fra.

Men i krisetider blir forholdene annerledes. Hvis økonomien virkelig begynner å gå dårlig, kan de som har penger prøve å redde dem ved å investere i noe som beholder sin verdi under alle forhold, for eksempel jordbrukseiendom. Vi kan ende opp med at all jord blir kjøpt opp av spekulanter, som så kan kontrollere den viktigste ressursen av alle, mat.

En slik utvikling kan vi kalle en refeudalisering. Den må i første rekke møtes med krav om bo og driveplikt, og i neste omgang med jordreformer, hvor det settes maksimumsgrenser for det enkelte bruk, og for hvor mye en person kan eie.

Forskningspolitikk

Det internasjonale forskningsmiljøet er i ferd med å privatiseres. Tradisjonelt har forskning blitt foretatt ved offentlige institusjoner, som for eksempel universiteter. I dag har de store konsernene sine egne forskningsinstitusjoner, og de behersker også deler av de offentlige institusjonene ved å inngå kontrakter om oppdragsforskning. Konsernene betaler for forskningsoppdragene og får eiendomsretten til resultatene. Stadig mer av forskningen finansieres på denne måten. Konsernene bruker resultatene til å lansere produkter de kan ha teknisk monopol på.

Forskningsresultater fra offentlige institusjoner er allment tilgjengelige. Private firmaer benytter seg av dette, de bruker disse resultatene og jobber videre med dem. De kommer fram til et produkt som de kan hevde eiendomsrettigheten til, selv om mesteparten av forskningen bak det er offentlig.

Privatiseringen av forskningen kan føre svært galt av sted. La oss se på ett av de verste eksemplene:

Det er utviklet medisiner mot AIDS. Disse kurerer ikke sykdommen, men holder den tilbake slik at pasientene kan leve lenger. Det er dyre medisiner, de er utviklet av private firmaer og innbringer naturligvis stor fortjeneste. Men de er for dyre til å kunne brukes for eksempel i Afrika, hvor problemene er størst.

Det som trengs er medisiner som kurerer sykdommen, eller en vaksine. Denne bør bli allment tilgjengelig til en lav pris. AIDS er en farlig sykdom som truer hele mennes-

keheten. Den må bekjempes med internasjonal kampanje, slik som andre sykdommer, for eksempel kopper, er blitt bekjempet. Istedenfor tillater vi at noen bedrifter spekulerer i elendigheten og tjener seg rike på det.

Men denne privatiseringen av forskningen har også allmenne, økonomiske skadevirkninger.

- *Teknisk utvikling er en viktig del av vekstmekanismen. Men veksten er umulig å opprettholde på sikt.*
- *Den tekniske utviklingen bestemmer hvordan morgendagens verden skal se ut. Hvis vi skal ha noe som helst kontroll over fremtiden, må vi styre forskningen.*
- *Ved hjelp av teknisk monopol vokser de internasjonale konsernene seg stadig større. Dette fører til en avdemonstrering, og til økende forskjeller mellom fattige og rike land.*

Det er viktig å motarbeide denne privatiseringen. Forskning, særlig grunnforskning, bør foretas i offentlige institusjoner, som for eksempel universiteter.

Innen det offentlige, internasjonale forskermiljøet er det langt større åpenhet enn innen det private. Forskningsresultater er ikke universitetets «eiendom», man beskytter dem ikke med patentrettigheter og hemmelighold, men offentliggjør dem slik at det blir samarbeide over landegrensene.

I et slikt system er forskningen åpen for innsyn og kritikk. Vitenskapelige resultater blir tilgjengelige, slik at også fattige land kan følge med. Det vil ikke bli så lett å utnytte teknisk monopol, og vi kan få en global utjamning.

Utvikling av viktige medisiner, for eksempel mot AIDS, bør gjøres ved hjelp av internasjonalt, offentlig forsknings-samarbeid, og resultatene bør ikke patentbelegges, men gis gratis til land som er spesielt rammet av denne sykdommen.

Privatisering og kapitalisering, eller offentlig drift og dekapitalisering, er motsetninger. Tradisjonelt har de blitt oppfattet som dualistiske, det vil si at det ene er bra, og det andre er dårlig, eller de har vært oppfattet dialektisk. De blir da regnet som antagonistiske, og det ene, eller det andre, må vinne.

Vi må heller se på dem som et komplementært par, vi kan derfor ikke satse fullstendig på det ene og oppheve det andre. Vi bør først og fremst se på dem som virkemidler. Vi må kartlegge hvilke funksjoner de har, og så bruke dem bevisst til å få i stand den samfunnsutviklingen vi ønsker.

Deling av arbeid

Deling av arbeid betyr å sette ned arbeidstiden. Hovedhensikten med dette er å øke sysselsettingen. I grønn politikk er det også en annen grunn, det er nødvendig for å dempe forbruket og stabilisere økonomien.

Hvis arbeidsløsheten blir høy, hva slags sysselsettingspolitikk kan vi bruke? I Keynesiansk politikk prøver man å øke forbruket, i supply side øker man produksjonen. Begge disse fører imidlertid til økte miljøbelastninger og kan ikke aksepteres i en grønn politikk.

Vi har sett at det er en tresidig motsetning mellom miljø, produktivitet og arbeidsledighet. Grønn politikk ønsker å redusere forbruket av hensyn til miljø og ressurser. Men da må også produksjonen ned, ellers kan vi få en deflasjonsspiral. Dette gjør grønn sysselsetningspolitikk vesensforskjellig fra den tradisjonelle. Økonomene tenker aldri over at det kan være nødvendig å senke produksjonen. De føler ikke noe ansvar overfor miljøet, og lukker derfor øynene for den delen av problemene. Skal man senke produksjonen, har man valget mellom å senke arbeidsinnsatsen eller produktivite-

ten. På visse områder er det riktig å gjøre det siste, da dette har positive effekter i seg selv, for eksempel ved å legge om til biologisk jordbruk, som er mer arbeidskrevende. På andre områder er det ingen grunn til å senke produktiviteten.

- *Skal man sette ned produksjonen og unngå arbeidsledighet, må arbeidstiden settes ned.*

Grønn sysselsettingspolitikk kan innebære å opprette nye arbeidsplasser, fortrinnsvis i desentralisert industri og jordbruk. Men den stimulerer ikke til økt produksjon og forbruk. Gjennom redusert arbeidstid søker den å senke produksjonen i takt med forbruket.

I dag er det en tendens til å øke arbeidstiden. Den formelle arbeidstiden går ikke opp, men de ansatte presses til å jobbe overtid. Det har mange negative effekter. Først og fremst går det ut over helse og familieliv.

Hvis det er høy sysselsetting og mangel på arbeidskraft, kan man forstå at bedriftene presser de ansatte til ekstra innsats. Men selv når arbeidsløsheten er høy, blir folk presset til overtid. Hvorfor gjør bedriftene dette?

Det investeres i gjennomsnitt ca en million kroner per arbeidsplass. Hvis man får hver ansatt til å jobbe mer, vil investeringene bli mindre.

På grunn av et usikkert marked, kan omsetningen, og derved arbeidsmengden, variere. Når den er stor, kan man bruke mer overtid, og slipper å ansette flere. Man slipper da å si dem opp i tider med liten arbeidsmengde. Bedriftene får en større fleksibilitet. Men det betyr at de ansatte presses hardere enn helsa tillater, og med tiden utvikler de sykdommer som øker langtidsfraværet. Eller, hvis de har deltid, og jobber ekstra timer uten å få kontrakt på dem, lever med en del av arbeidstiden sin «på oppsigelse».

Reaksjonære krefter vil løse dette fleksibilitetsproblemet ved hjelp av den «amerikanske» løsningen, et dårligere oppsigelsesvern. Bedriftene kan da lettere ta folk ut og inn. Men det betyr at arbeidsplassene blir mer usikre.

Vi kan altså ha et arbeidsliv hvor bedriftene er underbeholdt i høysesonger og tvinger folk til overtid, selv om det finnes arbeidsløshet, eller tar inn folk på midlertidige kontrakter. Begge disse metodene holder lønningene nede, den ene ved at ledigheten blir større, den andre ved at usikkerheten blir større. Vi får et todelt samfunn hvor de som er «innenfor» jobber for mye, og kanskje ødelegger helsa, mens de som er «utenfor» ikke får jobb, noe som også går ut over helsa.

Hvem tjener på dette, bedriftene?

Det er ikke så sikkert. Når man driver slik rovdrift på folk, blir de utslitt, og det går naturligvis ut over effektiviteten. Hvis man tar folk ut og inn hele tiden kan det også senke effektiviteten, for nye folk trenger opplæring.

Skatt

Hensikten med skatter er naturligvis at staten skal få inn nok penger til å dekke utgiftene sine. Men det er også en annen hensikt, å regulere økonomien.

Tradisjonell skattefilosofi har samme målsetting som økonomien forøvrig, å øke veksten. Grønn skattefilosofi har en annen målsetting, å minke veksten.

I følge vanlig skattefilosofi skal ikke skatter være vridende, det vil si, de skal ikke forandre på produksjons eller forbruksmønsteret. Man regner med at markedet i seg selv skaper et mønster som er det mest effektive, og da skal ikke skattepolitikken komme og forandre på dette. Nå kan man naturligvis ikke hindre at en miljøavgift forandrer forbruksmønsteret, det er jo nettopp det som er hensikten med den. Men man

prøver å utforme den slik at den ikke senker, men heller øker det generelle forbruket.

En slik tenkning innebærer at man helst legger skatt på varer som har lav priselastisitet. Hvilke varer har lav priselastisitet? Det er gjerne nødvendighetsartiklene, de som alle må ha, som for eksempel mat. Hvis matvarer skattes hardt, vil ikke forbruket endres så mye, folk må jo spise. Det betyr at hvis vi går etter et slikt prinsipp, vil vi få en lite sosial skattepolitikk, da blir det høy skatt på brød og lav på sjampanje.

De fleste regjeringer i demokratiske land tør derfor ikke bruke prinsippet på denne måten. Men de kan lett komme til å gjøre det hvis de lytter til tradisjonelle økonomer, og folk ikke protesterer. Et godt eksempel er regjeringen til Margareth Thatcher, som ville innføre en koppskatt, det vil si at alle betaler det samme beløpet, enten de er millionærer eller arbeidsløse alenemødre. Det gikk imidlertid ikke, det ble en eksplosjon av protester.

Grønn skattepolitikk har en annen målsetning. Den går inn for å senke forbruket, og den skal legge til rette for kontraktive investeringer. Markedet kan ikke sørge for dette, det trengs aktiv politisk styring. Man må derfor snu på tankegangen.

- *Grønn skattepolitikk skal være med på å endre hele økonomiens struktur, og derfor skal den virke vridende.*

Inntekts og forbruksskatt

Grønn skattepolitikk vil senke skatt på arbeidskraft og øke skatt på forbruk.

Hensikten med dette er å redusere arbeidsløsheten. Man gjør arbeidskraft billigere ved å beskatte den mindre, og da vil den bli mer brukt. Samtidig beskatter man forbruket hardere for å senke det.

Imidlertid kan dette øke sparingen. Det kan være risikabelt, da vi kan få for mye investeringskapital i forhold til forbruket. Dette må motvirkes, blant annet gjennom pengepolitikken. Men i en grønn økonomi har man også mulighet til å styre finansvesenet direkte.

En slik skattepolitikk vil imidlertid øke de sosiale forskjellene. En økt moms vil på mange måter fungere som en kopskatt. Det må derfor også være inntektsskatt, og denne må være mer progressiv enn før, slik at den kompenserer for den uheldige sosiale profilen.

Norge har et skattesystem som virker progressivt for de middels høye inntektene, men de med høyest inntekt, betaler minst. I dag er det høyest skatt på arbeid, mindre på kapitalinntekter, som bankinnskudd og gevinst på aksjehandel, og aller minst på aksjeutbytte. Dette fører til skatteplanlegging, det vil si at de som har mulighet til det, flytter penger over til den type inntekt som skattes minst. Det er dette som gjør at de rikeste skatter minst. De virkelig rike betaler svært lite skatt. For å få en mer sosial skatteprofil, bør det være lik skatteprosent på arbeidsinntekter og kapitalinntekter. Man bør også fjerne mange av fradragmulighetene (man utvider skattegrunnlaget).

For å gjøre inntektsskatten progressiv, kan det innføres et stort bunnfradrag. Fra et grønt synspunkt har det også en annen hensikt, å gjøre det mulig å leve av en liten inntekt, slik at man kan ha en livsstil med lavt forbruk og mye fritid, som kan brukes til skapende aktiviteter. Det fører til en dekapitalisering av arbeid. Det gir også muligheter for en større uformell økonomi som ikke bryter skatteloven.

Det bør også være mulig å slå flere år sammen og skatte dem under ett, slik at man kan jobbe hardt et år, og så ha mye fritid i et par påfølgende. Dette kan også gi rom for uformelt arbeide.

Lederlønninger har visse utvekster som vi bør bli kvitt, først og fremst sluttvederlag, eller «fallskjermer». Det er ikke lett å håndheve et forbud mot disse, men det er mulig å beskatte dem så hardt at de i praksis faller bort. Slik skatt vil ikke innbringe mye til statskassa, men det er ikke hovedhensikten med den. Hensikten er å vise at det er rettferdighet i systemet, slik at vanlige folk opprettholder en høy skattemoral.

Videre bør det komme et forbud mot opsjonslønn. Dette er ikke et spesielt grønt forslag, men nødvendig, fordi opsjonslønn er en form for innsidehandel. Opsjonslønn er nemlig knyttet til verdien på selskapets aksjer, men på en slik måte at en liten endring i aksjekursen kan gi store utslag i lønnen. Det er derfor fristende å manipulere kursen for å hente ut mye på opsjonene. Det var blant annet dette som knekte energiselskapet Enron. Opsjonslønn er ment å anspore til ekstra innsats. Men den kan erstattes av bonusordninger knyttet til selskapets inntjening. Dette har ikke på langt nær så negative effekter.

Miljøavgifter

Miljøavgifter er ofte den eneste strategien som tradisjonelle økonomer og konservative politikere vil gi seg inn på. Miljøavgifter er viktige, men de har også mangler.

De kan gjøre lite med veksten generelt, særlig hvis de utformes slik at de er minst mulig vridende.

De kan ikke gjøre noe for å oppheve positiv tilbakekobling, og bidrar ikke til å stabilisere økonomien.

Miljøavgifter er ment å internalisere miljøkostnader, det vil si, få disse kostnadene inn i bedriftenes regnskaper. Markedet sørger da for at kostnadene kommer inn i prisene på produktene, og at både produksjon og forbruk justeres slik at

miljøbelastningen reduseres. Sant nok, markedet er suverent til å allokere, det vil si fordele ressursene på en riktig måte.

Men hva er riktig pris på miljøskader?

Denne prisen kan bare beregnes hvis virkningene er kjente. Det kan de være for de nære problemene som kan knyttes til en bestemt forurensing. Men hvis det er vanskelig å si hvor mye skade et utslipp gir, eller hvis flere forskjellige utslipp virker sammen, er det vanskelig å sette noen pris. Bedriftene vil naturligvis bruke denne svakheten til å argumentere mot enhver avgift.

Dette er spesielt viktig når det gjelder CO₂ utslipp og klimaendring. Prognosene er usikre, og skadevirkningene er umulige å beregne, men i verste fall kan de bli så store at de velter hele vår sivilisasjon.

Hvis forurensingen rammer andre land, er det lett for både bedrifter og myndigheter å gi blaffen.

Hvis forurensningene rammer alle land likt, kan man tenke som så, at det lille jeg slipper ut, betyr jo så lite i den store sammenhengen. Hvis alle tenker slik, blir naturligvis ingenting gjort. Vi har her et eksempel på pionerens tragedie.

Forurensninger som er globale, krever internasjonale avtaler. Det er ikke noe argument mot miljøavgifter i seg selv, men gjør dem vanskelig å gjennomføre, da slike forhandlinger er skikkelige hestehandler hvor andre forhold enn miljøet spiller størst rolle.

Norges innsats i forhold til Kyoto avtalen om begrensning av CO₂ utslippene, har stort sett vært en desperat kamp for å hindre at vi selv skal ofre noe. Vi prøver å oppnå kyotoprotokollens mål ved å kjøpe kvoter. Det betyr at andre land skal ta de kuttene vi selv jukser oss unna.

Miljøavgifter er et viktig virkemiddel, man må bare ikke overvurdere dem, og derved misbruke dem. Som generell regel kan man si at hvis man skal stoppe et utslipp er det bedre

å forby det. Skal man redusere det, kan man bruke utslippskvoter eller avgifter.

Der hvor man ikke kan beregne kostnadene ved en miljøbelastning, må man bruke metoder som ikke er basert på økonomisk teori, men på den kunnskapen man har om selve forurensingen. Man må gå ut fra det man vet om skadevirkningene, miljøets evne til å tåle belastningen, og så sette en grense. Deretter finner man ut hvilken avgift som kan redusere belastningen til dette nivået. Eventuelt kan det brukes kvoter. Vi snur da hele argumentasjonen på hodet. Mens det vanligvis er økonomien som har forrang, er det her miljøet som har makta. Grensen er gitt, og så får økonomien innrette seg deretter.

Kildeskatt på råvarer og energi

Med dette mener jeg først og fremst ikke-fornybare råvarer, som for eksempel kobber og bly. Disse graves ut i et stadig økende tempo og ender etter kort tids bruk på dynga. Riktignok kan de gjenbrukes i større grad enn nå, men gjenvinning har sin grense. Ressursene er begrensede, på sikt må derfor forbruket kraftig ned.

Hvis man legger en skatt på alle ikke-fornybare råvarer og energikilder, vil det ha en gjennomtrengende effekt på hele økonomien. Avgiftene vil avspeile seg i så å si alle priser. Produkter med lite råvare og energiforbruk vil få en prisfordel. Skatten kreves inn ved gruver eller kraftverk, den blir således enkel å administrere.

Ulempen med kildeskatt er spørsmålet om hvem som skal kreve den inn. Det enkleste er at den tilfaller det landet som har selve råvarekilden. Man kan si at det norske oljefondet er bygd opp ved hjelp av kildeskatt. Men det er ikke sikkert at andre land går med på dette, i så fall blir det hele et spørsmål om politisk og militær makt. En mulig modell

er at alle land beregner en skatt på diverse produkter, etter hvor mye råvarer de inneholder. Den kan kreves inn som en slags moms.

Dette krever internasjonale avtaler. Et land som ligger foran og har en høyere skatt, eller innfører den tidligere, vil få en ulempe. Den bør derfor være lik i alle land. Det er ikke lett å få til, fordi vi får en spillsituasjon av typen «pionerens tragedie». Men et land som ligger foran, har en fordel. Den dagen flere kommer med, har det allerede omstilt seg.

I den siste tiden har råvareprisene steget, for så å falle igjen på grunn av subprime krisen. Økt markedspris har en dempende effekt på forbruket. Men årsaken til stigningen har vært økt etterspørsel. Det øker forskjellen mellom kostnadspris og markedspris. Det betyr at de som eier kildene tjener mye. Hvis dette er private firmaer, vil det legges opp mye finanskapital som i verste fall kan lede til en finansboble og etterfølgende sammenbrudd. Hvis derimot selve utvinningskostnaden stiger, vil vi få en stagflasjonseffekt som ikke kan lindres med vanlige økonomiske midler.

En kildeskatt gir også en forskjell mellom kostnadspris og markedspris, men det er staten som tjener penger, og vi unngår derfor en usunn opphoping av kapital.

Utslippskvoter

Utslippskvoter er en slags mellomting mellom mengderegulering og prisregulering. Hvis de er lavt priset og vanskelig å få, er de mengderegulering, hvis det er motsatt, er de prisregulering.

En viktig del av Kyotoprotokollen er omsettelige utslippskvoter for CO₂. Dette kom inn blant annet på norsk initiativ. Det er en tvilsom strategi. Det innebærer at den som betaler, kan også slippe ut. På den måten sementerer den utlikehetene i verden.

Det er også laget et system hvor man kan få utslippskvotene ved å støtte prosjekter i U-land, som reduserer CO₂ utslippet, for eksempel støtte til vannkraftutbygging, eller mer effektive kullkraftverk. I praksis har det vist seg at det er vanskelig å finne gode prosjekter, og at pengene har lett for å forsvinne i korrupsjon. Norge har satset mye på dette, og resultatet er at vi gjør lite for å redusere vårt eget utslipp. Når vi da ikke finner gode prosjekter, og når korrupsjons skandalene kommer, står vi dårlig rustet, da vi ikke har utviklet alternativer.

Norge blir et dårlig eksempel for andre nasjoner. Vi har et av verdens høyeste energiforbruk, men vi vil allikevel at afrikanerne, med lavere forbruk, skal ta utslippskuttene våre. Den tredje verden ser på oss som jukse- og løgnermakere, og det har de god grunn til. Det gjør dem ikke særlig motivert til å ta sin del av kuttene.

Panteordninger

Hvis en avgift kreves inn fra et produkt, men betales tilbake når det brukte produktet leveres inn, kaller man det en pant. Vi er kjent med det for tomflasker. (I USA er det ølbokser som er det store, i Spania papp) Det er ikke noe i veien for at panteordninger kan bli brukt på mange slags produkter, inkludert rene råvarer som f, eks kobber. Det vil føre til en langt høyere resirkulering.

Skatt på grunnrente

Dette er et av de forslagene som har fått ganske mye oppmerksomhet innen grønne økonomiske kretser.

Først, hva er grunnrente?

Grunnrente defineres som den ekstra fortjenesten en økonomisk virksomhet får, som følge av at den kan utnytte naturressurser. Det er den mer – inntekten du får hvis du eier en

naturressurs som det kan komme et eller annet økonomisk ut av, enten det er en gruve, en jordbrukseiendom, en rett til fiske, eller en tomt som det kan bygges på. Den er forskjellen mellom kostpris og markedspris.

Grunnrenten sier noe om vår utnyttelse av naturressurserne, og ved å beskatte denne, beskatter vi vår bruk av naturen. I og for seg en rimelig tanke. Man kan si at det er omtrent det samme som kildeskatt på råvarer.

Men det er en viktig forskjell. En kildeskatt er en bestemt sats som man har valgt politisk. En grunnrenteskatt er en skatt på det som naturen gir oss ekstra. Men da må vi først finne ut hva naturen gir av ekstrainntekt, og det er ikke så lett.

Vi kan ta utbyttet av, for eksempel, en gruve, og sammenligne det med hva man ville fått hvis man ikke hadde investert i driften, men bare satt pengene i banken. Det ekstra man får ut av gruve, er altså grunnrenten. Men kanskje gruve går dårlig på grunn av dårlig ledelse? Kanskje den egentlig ikke gjør det, men det blir trikset med regnskapene? Kanskje er det så dårlig teknisk utstyr at det ikke blir noe overskudd? I så fall kan man jo forlange at det blir investert i nytt utstyr. Men hvis man gjør det, hva er grunnen til lønnsomheten, grunnrenten eller det nye utstyret?

Hva slags rente skal man sammenligne med? Vanlig bankrente (hva nå det er), Norges Banks primærrente? Men skulle man investert i noe annet istedenfor gruva, så kunne man jo valgt noe mer lønnsomt enn å sette pengene i banken.

Her er vi ved et kjernepunkt. Det er ikke alltid utnyttelse av grunnrente som gir de store fortjenestene. Tvert imot, det kan gi dårlig fortjeneste, som for eksempel i jordbruket.

Man regner med at norsk jordbruk gir negativ grunnrente, det lønner altså seg å investere i noe annet. Grunnen til det vet vi, jordbruket er utsatt for den «perfekte konkurranse», og priselastisiteten på produktene er lav. Men produktene er verdifulle, bevares, de er livsviktige. Grunnrenten burde

vært høy, det er andre forhold i økonomien som gjør at den forsvinner.

Fiske er et annet område med negativ grunnrente. Man tror imidlertid den kunne bli positiv hvis man brukte mer moderne teknologi (trålere og fabrikkskip). Men dette ville jo gi et mindre bærekraftig fiske, med langt dårligere sysselsetting. Man ville altså få opp grunnrenten ved å drive rovdrift og gi folk sparken.

Nå er det slik at både matpriser og råvarepriser er på vei opp. Er da grunnrenten på vei opp? Ja, for noen råvarer, men for fiske og jordbruk er den fremdeles negativ.

Skatt på reklame

Vi har snakket mye om teknisk monopol, men det finnes andre slags monopoler. En type er den som blir skapt gjennom reklame. En stor bedrift kan satse mye på reklame, og derved gjøre produktet sitt kjent, ja til og med gjøre det til en livsstil, mens en liten bedrift ikke kommer fram med varene sine i det hele tatt. Se for eksempel Coca Cola, de behersker nesten hele verden, og det er ikke på grunn av kvaliteten, sukra fosforsyre er ikke spesielt sunt.

Reklamen er helt nødvendig for veksten. Industrien øker hele tiden sin produktivitet, og har naturligvis vanskeligheter med å bli kvitt produktene. De klarer det ved å sørge for at produktene blir fort utslitt, ved hele tiden å komme med tekniske nyheter, nye modeller av gamle nyheter, eller nye fikse ting som vi «må» ha, men som ingen ante at de måtte ha før reklamen brølte det i øra på dem. Folk må påvirkes, ellers kunne de jo finne på å velge en beskjeden livsstil, og det er farlig.

Reklame brukes også for å minke risikoen ved å satse på et nytt produkt. Man vet jo ikke om det ville selge, hvis det bare ble lansert på en nøytral måte. Men ved å pøse på med reklame, kan man være mer sikker på å få solgt det.

Men, sier noen, små bedrifter som lager sunne produkter må jo få reklamere, ellers ville ingen få vite at de fantes.

Nettopp, derfor må vi gjøre et triks.

Trikset er en progressiv reklameavgift. Små bedrifter og små varemerker betaler en lav prosent, store en høy. Enkelt og greit.

Det ville faktisk ha ganske stor effekt på sammensetningen av næringslivet, fordi reklame betyr så mye for at de store bedriftene skal fortsette å være store. Dårlige nyheter for Coca Cola, men bra for Grukkedal Saftpresseri.

Formue og arveskatt

Formue og arveskatt kan være en metode til å skaffe sosial utjamning. De har ikke så mye grønn effekt, unntagen det at de hemmer oppbyggingen av store formuer, og således minsker kapitalkonsentrasjonen. Begge deler bør ha et skikkelig grunnfradrag, slik at de ikke rammer vanlige mennesker.

Skattekonkurranse

I dag er vi nesten kommet dit hen at de enkelte statene ikke kan vedta en selvstendig skattepolitikk. Det lar seg gjøre når det gjelder inntektskatt, men ikke når det gjelder selskapskatt og skatt på kapitalinntekter, eller høyere inntekter generelt. Det er lett for de med penger og ressurser å flytte til land med lavere skatt, eller skatteparadiser. Næringslivet er ofte dominert av store, internasjonale selskaper, og disse kan flytte produksjonen til land med lavere skatt. De kan også bare flytte overskuddet ved hjelp av fiktive interne priser. Land med lav skatt for de rikeste vil da tiltrekke seg bedrifter og folk med høye inntekter. Land med høy skatt vil miste begge deler. Landene konkurrerer om å sette ned skatten for

høyinntektsgruppen, mens de laveste inntektsgruppene kan til og med få økt skatt.

En slik skatteunndragelse på toppen av samfunnet er svært destruktiv. Det har ført til sammenbrudd av flere samfunn gjennom historien. Hvis ikke dette stanses, vil vi først miste velferdsstaten, og deretter kan samfunnet bli preget av konflikter og stagnasjon. Den eneste muligheten til å snu denne prosessen er å forby skatteparadiser, samt å regulere og begrense internasjonale kapitalbevegelser.

Skatt på kapitalbevegelser

Det internasjonale finans systemet har vist sin utilstrekkelighet ved flere anledninger. I så å si alle økonomiske kriser har finansvesenet vist seg å fungere slik at det forsterker krisene. Det gjelder Subprime krisen, men også Asia krisen og U-landenes gjeldskrise. Det tillater skatteunndragelser, hvitvasking av kriminell kapital og destabiliserende kapitalbevegelser, som kan knekke en valuta, eller presse den så høyt at det rammer landets økonomi. Selv verdens største valuta, dollaren, er utsatt for dette.

For å endre på det må vi regulere de internasjonale kapitalbevegelsene og avskaffe skatteparadiser. For å stabilisere valutakursene kan vi bruke Keynes ideer om handelsorganisasjonen ITO, og den internasjonale clearing sentralen ICU.

Man kan også legge en avgift på kapitalbevegelser. En slik skatt kalles for Tobin skatt, etter den økonomen som først foreslo den. Den behøver ikke å være så høy, en halv prosent har vært foreslått, det er fordi fortjenesten på hver transaksjon ikke er så stor, fortjenesten kommer av at beløpene flyttes frem og tilbake. En slik skatt kan stoppe de fleste spekulative kapitalbevegelsene. Dette er også et av hovedkravene til ATTAC bevegelsen.

Men det er grunner til å sette prosenten høyere. Hvis det blir spekulert mot en valuta, trenger man å stoppe de panikk-arterede kapitalbevegelsene som utløses av en truende krise. I slike tilfeller vil det neppe hjelpe med en halv prosent, man må gå atskillig høyere opp.

Hvor høy prosent skal man da ha? I en grønn politikk er det ikke noe i veien for å ha en ganske høy prosent.

En annen mulighet er en progressiv skatt. Denne vil virke slik at prosenten varierer med omsetningsvolumet. Hvis volumet går opp, går også prosenten opp. Et slikt system må reagere raskt, på et døgnns varsel. Det må ligge en automatikk i det, og ikke være gjenstand for politisk styring. En panikkartet skatteøkning vil bare være et signal om at valutaen er svak, og spekulasjonen vil da skyte fart. En automatikk derimot, kan stoppe en spekulasjonsbølge før den har begynt.

Kampen mot det internasjonale finansvesenet blir en av de viktigste i tiden som kommer. Hvis vi skal bevare demokratiet er det helt nødvendig å knekke de store internasjonale finansinstitusjonene. Å ta kontroll med disse kan ikke et land gjøre alene, til det trengs en internasjonal bevegelse. Men for det enkelte land er det mulig å ta tilbake kontrollen over de bankene som er solgt ut av landet. Staten kan kjøpe dem tilbake. Hvis de utenlandske eierne ikke vil selge, kan de eksproprieres. Dette er et drastisk tiltak som er vanskelig å gjennomføre i dag. Men det kan bli støtte for det i eventuelle krisetider, da kan også utenlandske interesser være mer interesserte i å selge.

Toll

Verdens problemer krever kraftigere styring av økonomien. Men frihandelen fører til at styringsmulighetene blir mindre. Toll er en metode til å ta tilbake denne styringen.

En grønn toll er ment å sette ned tempoet i den økonomiske utviklingen, gjenvinne den politiske kontrollen, og gjøre det mulig å bekjempe ulikheter. Tollsyste­met bør derfor innføres balansert, og samtidig i flere land.

Vi trenger et internasjonalt forhandlingsforum og oppfølgingsapparat. Da er det nærliggende å bruke det vi allerede har, WTO. Men det blir nødvendig å forandre formålspara­rafen fra frihandel til *lik handel* og *balansert handel*. Vi bør få en organisasjon som er mer lik Keynes ideer for ITO.

Vi kan tenke oss forskjellige slags tollordninger:

- *Nasjonal toll*
- *Internasjonal toll.*

Vi får ta nasjonal toll først. Vitsen med denne er å beskytte eget marked. Det er ikke for å sette i gang noen handelskrig, men å ta tilbake den demokratiske styringen over økonomien. For industrialiserte land vil en relativt lav toll antagelig være det beste, men den bør være lik i alle land, slik at den ikke har karakter av en handelskrig.

Internasjonal toll kreves ikke inn av det enkelte land, men av en internasjonal myndighet. Den vil også begrense verdenshandelen, men den viktigste funksjonen er at den vil fungere som en slags internasjonal skatt.

Hva skal den gå til? Til internasjonale prosjekter, til nødhjelp, hjelp til flyktninger, fredsbevarende operasjoner, økologiske redningsoperasjoner, til hindring av ørkenspredning, erosjonskontroll, bygging av diker, til helsetjenester, til investeringer i fattige land, og ikke minst til å sanere gjeld.

Videre kan den brukes til drift av FN, som da ville bli mye mindre avhengig av stormaktenes (USAs) luner. Et slikt FN, med selvstendig budsjett, ville få større makt, og burde derfor komme under bedre demokratisk kontroll. Stormaktene

burde miste sin vetorett, og de enkelte lands representanter bør bli direkte valgt.

Hva med U landene? De trenger jo å kunne eksportere sine varer for å komme opp av hengemyra, men de møter ofte tollmurer i dag, i alle fall på bearbeidede varer. Derimot er det få tollmurer på deres eksport av råvarer. Men U-land har også behov for toll til å beskytte sine egne markeder i en industriell oppbyggingsfase.

Et område hvor de har stort behov for beskyttelse, er matvareproduksjonen. Mange I – land bruker eksportsubsidier for å dumpe matvarer i U-land, og disse blir presset, blant annet av Verdensbanken, til å gi opp tollbeskyttelsen. Det har ført til økonomisk krise for bøndene, med fattigdom og fallende matproduksjon som resultat. Mange av de fattigste landene har gått fra å være jordbrukseksportører til å bli netto importører. Det er fordi befolkningen har økt, og jordbruket har blitt ødelagt av importen.

Norge har vært under press for å kutte støtten til jordbruket. Vi blir, særlig fra konservativt hold, beskyldt for å ramme de fattige land. I virkeligheten har vi samme politikk som de fattigste landene gjerne vil ha. Vi vil ha rett til å beskytte egen matproduksjon. Dette er ikke så kritisk for oss, i alle fall ikke nå, men hvis vi står uten egen matproduksjon, er vi uhyggelig sårbare. Våren 2008 steg matvareprisene på det internasjonale markedet. De har siden gått ned, men dette kan skje igjen, og bli atskillig verre. Det har vist at vi ikke kan stole på at verdensmarkedet kan forsyne oss med produkter som bokstavelig talt er livsviktige.

En generell internasjonal standard for tollsatser vil på mange måter være en fordel for den svakeste part, den vil ikke så lett kunne forandres av I landenes luner, i alle fall hvis den er forankret i internasjonale avtaler.

Det er sagt at økte tollgrenser vil utløse en krise. Dette kan diskuteres. Det er nok sant hvis de innføres ukontrollert. Men hvis de innføres kontrollert, kan de derimot hindre en krise. Landene vil da ikke være så avhengige av eksportindustrien, og derfor ikke så lett dumpe prisene hvis det blir en internasjonal markedssvikt. Videre vil resten av næringslivet være mer skjermet, og landene vil ikke reagere så kjapt med å heve beskyttelsestollen. Vi må huske på at verden tidligere har hatt kraftig økonomisk vekst i perioder hvor de fleste landene har hatt relativt høy toll.

Frihandel er et «alt eller intet» system. Det kan fungere så lenge økonomien er normal, men vil bryte sammen hvis det blir en alvorlig markedssvikt, og da vil det lett svinge helt ut i den andre enden av skalaen, mot en handelskrig. En handelskrig har sin egen logikk, den er et «chicken» spill som ingen politikere kan stanse, hvis det er kommet i gang.

Det er ikke så sikkert at frihandelen har en strålende framtid.

Grønne scenarier

Mange tenker «grønt», og en del lever faktisk også ganske grønt, de setter forbruket sitt ned, aldeles frivillig. Meget prisverdig. Men det er forskjell på å gjøre det for sin egen del, og å tro at denne strategien kan utvides til å gjelde alle, og at man på den måten kan forandre systemet. Det er alltid relativt få mennesker som har en slik innstilling. Det er også slik at de andre ikke kan tvinges til forbruksreduksjon. Vi har et demokrati, og selv om vi ikke hadde hatt det, ville selv ikke et diktatur i lengden kunne tvinge folk til noe slikt. Folk flest må ønske å redusere forbruket, og det må gjennomføres uten for store skadevirkninger. De reformene som er foreslått, har til hensikt å oppnå dette, men la oss se litt nærmere på hvordan de vil virke.

Folk, i alle fall «grønne» folk, er ikke vant til å tenke samfunnsøkonomisk, de betrakter det gjerne som litt snuskete. Bevare meg vel, det er mye snusk i økonomien, men la oss nå prøve å bruke det vi har vært igjennom til å analysere hva som vil skje hvis mange personer reduserer forbruket.

Frivillig forbruksreduksjon uten andre tiltak

Forbruket går altså ned. Folk får ikke brukt opp alle pengene sine, og sparingen øker. Det blir mye penger i bankene, og en bank kan ikke salte ned sedler, den må låne dem ut igjen. Altså blir det et kapitaloverskudd, og renten går ned. Samtidig vil bedriftene få avsetningsvanskeligheter.

Hva minner dette om? Tredveårene.

Konsekvensene kan bli de samme, stagnasjon og spekulasjonsfeber. Men i dag har vi en mer åpen økonomi. Kapitalen vil derfor i stor grad bli eksportert. Det er omtrent det samme som nå skjer med oljepengene. Det vil gå en strøm av penger ut av landet, samtidig som norsk næringsliv skranter. Krise kan det bli, men ikke så alvorlig, da kapitaleksporten gjør at vi unngår den verste spekulasjonen.

Det vil gå dårlig med skjermede næringer, for hjemmemarkedet vil klappe sammen, men eksportindustrien vil få gode tider. På grunn av stagnasjonen vil det bli arbeidsløshet, og lønningene vil gå ned, noe som er en fordel for eksportindustrien.

Vi vil ikke så lett få et krakk, men heller en jevn stagnasjon. Men i utlandet vil norsk kapital boltre seg, og føre til en høyere vekst. Etter en stund vil vi få en omstilling i norsk næringsliv, mer virksomhet i eksportindustri, og mindre i skjermede næringer. Vi eksporterer det forbruket vi selv har gitt avkall på. Vi vil bli «et nytt Kina».

I tredveårene prøvde alle land å eksportere sin krise ved å dumpe produkter på eksportmarkedet. Hvis mange land gjør dette, så går det ikke. Hvis vi skulle få en frivillig forbruksreduksjon i Norge, kan vi eksportere de ubehagelige

virkningene, for Norge er et lite land. Skulle vi få det i USA, blir det verdenskrise.

Forbruksreduksjon med lønnsreduksjon.

Det blir akkumulert like mye kapital, men ikke blant folk flest, denne gangen er det bedriftene som tjener penger, men det blir den samme ubalansen mellom forbruk og kapital.

Produksjonskostnadene går ned, og bedriftene vil antagelig kaste seg ut i det med frisk optimisme og økt produksjon, inntil de oppdager at varene ikke lar seg selge. I en lukket økonomi vil det komme et krakk som kan bli ganske brutalt.

Men i en åpen økonomi blir det ikke noe krakk, fordi produksjonsoverskuddet kan eksporteres. Man vil jo ha redusert kostnadene og øket konkurranseevnen. Industrien tjener penger, legger opp kapital, og investerer i økt produksjon. I tillegg vil utenlandsk kapital strømme til på grunn av det lave lønnsnivået.

Enda en gang eksporterer vi det forbruket vi ikke vil ha selv, men denne gang er det ikke folk flest, men bedriftseierne som tjener på det. Skjermede næringer vil også denne gang få det tøft, og vi får en omlegging til mer eksportrettet industri. Vi får en kapitaleksport, men vil også få en import. Etter en stund vil lønningene gå opp igjen fordi det blir mangel på arbeidskraft.

Vi ser at resultatet lett kan bli det motsatte av det vi hadde tenkt oss. Det tjener ikke miljøet at vi reduserer forbruket, bare for å øke det i andre land. Liten hjelp i at vi skal være asketer i Norge så lenge amerikanerne boller seg i luksus. Det er tydelig at vi må bruke flere virkemidler. Vi må gjøre noe med produksjonssiden.

Nedsatt arbeidstid med lønnskompensasjon

Dette vil minke produksjonen, bedriftenes kostnader vil øke, og de vil tjene dårlig. Men folk flest, som vi forutsetter vil gå inn for en forbruksreduksjon, vil spare penger. Bankene vil

antagelig eksportere denne kapitalen, da det er for risikabelt å investere i norsk næringsliv. Men den ledige kapitalen kan også føre til en spekulasjonsbølge, for næringslivet går dårlig, og det er ingen fornuftige produktive prosjekter å plassere penger i. Imidlertid vil bedriftenes økte kostnader føre til en prisøkning. Vi får en stagflasjon.

I forhold til utlandet vil landet miste konkurransevne. Denne gangen vil det gå ut over både skjermede næringer og eksportindustri. En del bedrifter vil gå dukken, og arbeidsløsheten, som først var redusert på grunn av den kortere arbeidstiden, vil gå opp igjen. Etter en stund vil valutaen synke, og importen blir dyrere. Dette vil, sammen med innenlands prisøkning, spise opp lønnskompensasjonen.

Men alt avhenger av hvor stor arbeidstidsforkortelsen er. Hvis den er beskjeden, vil bedriftene klare å tilpasse seg, vi får ikke noen prisstigning eller tap av konkurransevne. Produksjonen vil da bli like høy. Hvis folk setter ned forbruket vil vi i en lukket økonomi få deflasjonsspiral. I en åpen økonomi eksporterer vi overskuddet. Det blir som i det første tilfellet.

Nedsatt arbeidstid uten lønnskompensasjon

Her nærmer vi oss noe, vi får nemlig nedsatt både produksjon, forbruk og lønn, og tukler således ikke med kapital/inntekts balansen. Vi vil heller ikke få noen kapitalopp-hoping.

Folk var jo i utgangspunktet innstilt på å sette ned forbruket. Nå får de belønning for det i form av mer fritid. Nå er det imidlertid mange som i dag sliter med å få pengene til å strekke til, det gjelder særlig de som har etablert seg med sin første bolig. Disse vil ikke tåle lønnsreduksjon. Men de kan hjelpes ved å innføre etableringslån til lav rente.

Hvis vi setter ned farten i økonomien på denne måten, kan det være at vi ikke klarer å opprettholde teknisk monopol. De sterkeste på verdensmarkedet vinner, og de som

sakker akterut taper. Vi rykker nedover på skalaen over rike land. Den frivillige forbruksreduksjonen blir ikke så frivillig lenger. Vi kan da bli tvunget til et enda lavere forbruk, eller bli nødt til å jobbe mer igjen, uten å få noe ekstra for det.

Greit nok? Kanskje folk mener det, vi har jo forutsatt at de gjerne vil redusere forbruket. Men det er opplagt at det blir vanskelig å få med et flertall på dette. Det må være en stor oppslutning for å få til noe slikt, og folk må vite de negative konsekvensene på forhånd.

Stabilisering

Forbruksreduksjon er vanskelig, den viktigste grunnen til dette er økonomiens ustabilitet, og den viktigste grunnen til ustabiliteten er den positive tilbakekoblingsmekanismen.

Det som trengs er å bryte den forbindelsen som gjør at gode tider fører til bedre tider, og dårlige tider fører til dårligere tider. Vi får ta for oss de reformene vi har foreslått, og se om de kan gjøre noe med dette.

La oss se på de utløsende årsakene til en krise, har vi fått gjort noe med dem?

Kapital/inntekts balansen

Hvis det blir ubalanse mellom forbruk og produksjon slik at det blir en avsetningskrise, kan det utløse en deflasjonsspiral. Hva har vi gjort med det?

Det viktigste hensynet vi må ta for å opprettholde balansen, er at vi må senke produksjon og forbruk like mye.

Tiltak for å senke produksjonen

Vi har foreslått reduksjon av arbeidstiden. Et annet virkemiddel er investeringskontrollen. Ved hjelp av den kan man regulere produksjonsvolumet ganske godt. Dernest vil en

skattereform hvor man legger mindre skatt på arbeid, øke bruken av arbeidskraft, og således senke produktiviteten.

En skjerming av økonomien vil dempe det internasjonale konkurransepresset og dermed presset for å rasjonalisere.

Tiltak for å senke forbruket

Det viktigste her blir en senkning av arbeidstiden uten lønnskompensasjon. Dessuten vil en større skatt på forbruk også virke i den retning. Hvis vi har en skatteprofil med stort bunnfradrag, vil flere velge å leve av små inntekter og klare seg med uformelt arbeide.

De kontraktive investeringene er like viktige, men virker på litt lengre sikt.

Omlegging fra skatt på inntekt til skatt på forbruk senker produktiviteten, men det kan også føre til økt sparing, og dette kan gi en opphoping av kapital. Men sparingen behøver ikke å føre til for høye investeringer, i og med at kredittvesenet er såpass godt regulert.

Grønn politikk for å hindre kriser

Hvorfor ikke bruke Keynes?

Keynes ville bruke penge og budsjettpolitikken til å motvirke kriser. Han ønsket å stimulere økonomien, men disse virkemidlene kan også brukes til å kjøle den ned. Imidlertid var Keynes oppskrift å overvinne kriser ved å øke forbruket, eller hindre det i å minke. Dette er stikk motsatt av hva en grønn politikk har som målsetting.

Budsjett og pengepolitikken kan brukes, men ikke alene. Den må suppleres med de andre virkemidlene. Den blir imidlertid lettere å bruke enn i dag, da økonomien vil være mer skjermet. I grønn politikk skal man ikke føre en ekspansiv politikk, verken med underskuddsbudsjett eller økning

av pengemengden, man skal heller føre en kontraktiv. Men en forbruksreduksjon er en risikabel affære, og hvis det ligger en krise i luften, kan man motvirke den med en ekspansiv budsjett og pengepolitikk. Det bør allikevel være et unntak.

Muligheten for at en krise kan bre seg

Det viktigste her er at økonomien er desentralisert, at hvert land og hvert distrikt ikke er så avhengige av eksport/import eller av kapital utenfra.

Volumet og hurtigheten i kapitalbevegelsene vil også være mindre på grunn av avgiftene, både de internasjonale, og de forskjellige typer nasjonale.

Produksjonskapitalen vil være mer dekapitalisert, og således mindre sårbar overfor svingninger i konjunktorene. Når bedrifter er eid av medarbeiderne, vil de være mer innstilt på å redde bedriften, selv om de må ofre noe.

Kontrollen med bank og finans vesenet gjør at det blir mindre spekulative investeringer. Bankene vil være sikrere hvis de er lokale, og helt eller delvis under demokratisk kontroll. Det vil være en sterk lokal interesse av at banken ikke går konkurs. Et statlig garantisystem vil øke sikkerheten, men kan på den andre siden minke den lokale ansvarsfølelsen.

Hele tempoet i økonomien vil være satt ned, det minker både mulighetene for at en krise kan oppstå og for at den skal kunne bre seg.

Regulering av eiendomsmarkedet vil også stabilisere økonomien.

Velferdsstaten er i seg selv en sikring mot krise. Den garanterer folk et visst minimum av stønader og helsetjenester. De vil derfor ikke redusere forbruket så raskt i en krise.

Statlig virksomheter hindrer en krise. De går ikke konkurs, slik som private. De statlig ansatte opprettholder derfor lønnen og forbruket. Dette demper en deflasjonsspiral. Den største forskjellen mellom dagens økonomi og tredve årenes,

er at en større andel av økonomien er statlig. Uten dette, ville antagelig subprime krisen blitt verre og kommet raskere.

Tiltak for å komme ut av en krise

I en skjermet økonomi kan man lettere bruke de gode gamle virkemidlene, budsjett og pengepolitikken.

Reformen av bankvesenet gjør at det blir lettere å reise ny kapital i krisetider.

Den uformelle økonomien er ikke påvirket av en finansiell krise, tvert imot, hvis den formelle økonomien går dårligere, vil den uformelle gå bedre.

Oppsummering

Vi har i dette, og det foregående kapittelet, gått gjennom en del virkemidler, uoversiktlig mange, vil noen si. Men det får så være, samfunnet er komplekst, og knippet med virkemidler må også være komplekst. Derfor blir også denne boka kompleks – dessverre.

De virkemidlene som er foreslått, vil for mange virke drastiske. Men hvis vi har som utgangspunkt at forbruket skal ned, fører det til slike reformer. Vi kan ikke tukle med delreformer uten å undersøke hvordan de virker inn på helheten. Ved forbruksreduksjon kan det lett bli en ubalanse som utløser en krise, og det er ingen tjent med. Skal vi gjøre noe så dristig som å redusere forbruket, må vi også sikre oss ved å innføre tiltak som stabiliserer økonomien. Det ene tiltaket drar det andre med seg. Vi må gå inn med en hel pakke tiltak samtidig.

Man kan si at virkemidlene er for få og for svake, og at konsekvensene ikke er skikkelig utredet. Sant nok, det er lettere å kritisere enn å foreslå noe nytt, derfor er også kritikkdelen i denne boken større enn den grønne delen.

Skal man innføre reformer, må man ta høyde for at de kan være feil. Vi må prøve å forstå systemet best mulig. Så må vi velge virkemidler ut fra det. Deretter må vi se hvordan de fungerer, og eventuelt justere dem.

Dessverre er det slik at et land som antar en slik politikk vil bli akterutseilt. Fra utlandet vil det komme mange nye, fristende produkter, og opinionen vil kanskje etter en tid snu og ønske «de gode gamle tider» tilbake.

Det vil ikke være lett å fortsette en slik politikk hvis hele resten av verden velter seg i velstand.

Vi har her et eksempel på pionerens tragedie. Det vil være i alles interesse å gjennomføre en slik politikk, men det landet som går foran vil få det tøft. Hvordan løser man det problemet?

En løsning er at politikken innføres noenlunde samtidig i alle land. Er det mulig? Vel, mulig, men det er opplagt vanskelig. Men den nåværende politikken har skadevirkninger som man kan se og observere i dag, man behøver ikke å vente på framtiden, selv om problemene da vil bli enda større. Hvis problemene er store nok, vil folk flest ofre noe velstand for å kunne løse dem.

Men hvor store skadevirkninger vil føre til hvor store reformer? Vil man kanskje innføre for svake reformer, slik at folk snur ryggen til dem fordi de ikke virker? Det finnes ikke noen enkle svar på disse spørsmålene. Men det er allikevel mulig å finne strategier.

Strategi

Forståelsesgapet

Vanligvis driver man politikk for å fremme interessene til en eller annen gruppe, eller for interessene til hele samfunnet.

Grønn politikk har et problem, den er ikke en interessepolitikk, snarere motsatt. Den sier til folk at det er nødvendig å ofre noe. Det er klart at man ikke blir populær på den måten. Man trenger en skikkelig god begrunnelse for å få oppslutning.

Hvor god er begrunnelsen, sett med velgernes øyne? Hvis samfunnet kan komme til å klappe sammen på grunn av en økologisk krise, så bør man gjøre noe for å unngå det, det er nok de fleste enige i. Men er det så sikkert at noe slikt vil inntreffe?

Man er ikke sikker. Men når man blir sikker, er det i se-neste laget. Vi er derfor nødt til handle på grunnlag av forut-sigelser og advarsler. Hvordan får man folk til å tro på slikt?

Man kan vise til sundt folkevett, at ingenting kan vokse evig. Nåvel, sier folk, men det kan da vokse en stund til. Man kan vise til modeller som forutsier en økologisk krise. Nåvel, sier folk, men stemmer de da, kan de bekreftes? Man kan vise til rapporter og forskningsdata som sier at en slik ut-vikling er på gang. Nåvel, sier folk, men hvor sikre er disse rapportene, og viser de at det forholder seg slik dere påstår, eller er det en annen forklaring?

Sunn skepsis. Det skal hard kost til for å oppgi et gode. Man vet hva man har, men ikke hva man får. Det skal altså

mye til for å overbevise folk at det er nødvendig med grunnleggende forandringer som vil gå ut over velstanden. Selv om forsknings resultatene entydig fortalte oss at det var fare på ferde, så ville det ta en stund før det ble trodd.

Men hvis skadevirkningene blir så store at folk virkelig fikk føle det på kroppen, da ville de vel ta affære?

Jo, det får vi tro. Men det dumme er at da har skadene kommet så langt at det kan være vanskelig å reparere dem, ja, det kan være vanskelig å stoppe utviklingen, slik at det i lang tid framover bare blir verre. Vi har en overskyting, og den kan føre til et dramatisk sammenbrudd. Man må derfor gjøre noe før det kommer så langt. Men da er det som sagt vanskelig å få folk flest til å forstå at noe må gjøres.

Det er et gap mellom behovet for å gjøre noe, og folks forståelse for at det er nødvendig. Skal man få gjort noe i tide, må dette gapet minskes. Hvordan kan man få til det?

- *Utarbeide best mulig forskningsresultater om jordens helsetilstand og samfunnets utvikling. Utarbeide forklaringer på hva som skjer og hvorfor.*
- *Få kunnskapen ut til folk.*
- *Komme med reformforslag som er realistiske. De må være realistiske på to plan, for det første må de kunne løse problemene, for det andre må de være mulige å sette ut i livet.*

Man nyter velstanden. Samtidig er det ikke til å komme forbi at en rekke negative trekk ved samfunnet er i ferd med å utvikle seg. Folk plages av dette, naturligvis, og blir det verre, vil de stille flere kritiske spørsmål. Men det er jo ikke slik at alle blir like mye plaget av problemer som arbeidsløshet, kriminalitet og økende matpriser. De som er mest plaget vil naturligvis bli mest kritiske, men dermed er det ikke sagt at

de vil se grønn politikk som den beste løsningen, det kommer an på hvilke forklaringsmodeller de bruker.

For å finne ut hvem som plages, får vi se litt på hva slags grupper eller samfunnsklasser vi har i dag.

Samfunnsgrupper

Hvis vi skal forstå dagens, og ikke minst, morgendagens samfunn, er det nødvendig å vite noe om folks materielle kår, deres makt og interesser.

Det er på en måte galt å dele befolkningen inn i grupper, da alle er enkeltmennesker og oppfører seg individuelt. Men vi oppfører oss også kollektivt. Det er en komplementaritet mellom individ og samfunn.

Å dele samfunnet inn i grupper må derfor ses som et redskap til å forstå hvordan det fungerer. Man må ta det med en klype salt. Jeg skal gjøre et lite forsøk på gruppeinndeling. Jeg vil unngå ordet «klasse», det kan tydes som noe man blir født inn i, og ikke kan forlate. Slik er det ikke i dag, det er ganske stor mobilitet. Jeg vil derfor kalle det samfunnsgrupper.

Marx sa at kapitalismen hadde forenklet klassestrukturen i samfunnet til bare å bestå av kapitalistklasse og arbeiderklasse. Imidlertid erkjente han at det fantes andre, først og fremst bønder. Disse var kapitalister, i og med at de eide sine egne produksjonsmidler. Man måtte regne med at de var konservative, ja reaksjonære, fordi de helst ville gå tilbake til før – kapitalistiske produksjonsformer. I tillegg kom filleproletariatet, de som var utenfor systemet og ikke arbeidet. Marx mente at de hadde den tendens til å være konservative og støtte overklassen.

De to klassene som Marx brød seg om var kapitalister og arbeidere, da det var disse som betød noe for samfunnsut-

viklingen. I og med at klassestrukturen ble forenklet, var det lettere å analysere samfunnet og forutsi utviklingen.

Hadde Marx rett? Kanskje ikke så mye i sin egen tid, i de fleste land var bøndene fremdeles en viktig klasse. Men utviklingen gikk i stor grad slik han hadde forutsagt, klassesystemet ble forenklet. I 1930-årene var det europeiske samfunnet stort sett delt opp i kapitalist og arbeiderklasse. Begge to hadde organisert seg, og sto steilt mot hverandre.

Hvordan er det i dag? Er disse to klassene forsvunnet? Nei, men preger de samfunnsutviklingen? Det grunnleggende mønsteret er der fremdeles, en klasse som har arbeidsinntekter, og en som har kapitalinntekter, og dette har heller blitt forsterket de siste årene. Dette bestemmer i stor grad folks politiske innstilling, og det bestemmer hvem som sitter på de store formuene. Men arbeiderne har fått mer enn sine lenker å miste, og er ikke interessert i noen brå omveltninger. De støtter derfor som regel systemet.

Hvis det blir mange arbeidsløse, og de offentlige ytelsene til disse går ned, vil vi få en stor gruppe mennesker som er i en annen økonomisk situasjon enn de som har arbeid, og de vil også ha andre interesser, blant annet vil de være interessert i å øke statsbudsjettet, mens de med arbeid vil ofte være interessert i å minke det.

Blant de som er lønnsarbeidere er det også store forskjeller, både i lønn og innflytelse. Man kan jobbe seg fram i systemet i langt større grad enn på Marx tid. I dag er det også mange arbeidere som sitter med sparepenger, ja til og med aksjer. Er de da kapitalister? Ikke når det gjelder innflytelse, det er det bare de virkelig store som har.

Det har aldri vært slik at alle innen overklassen har vært konservative. Det har alltid vært en intellektuell, kritisk gruppe.

Marx selv var sønn av en advokat, Engels var fabrikkeier. Denne kritiske gruppen har hatt mye å si for samfunnsutviklingen.

Vel, da gjør vi et forsøk. Jeg setter opp fire grupper:

B – gruppe. Beslutningstaker gruppe

Med det mener jeg folk som er innstilt på å opprettholde systemet, og sitter i posisjoner hvor de har innflytelse. Det kan enten være i kraft av politisk posisjon, forbindelser, eierinteresser eller ekspertise.

U – gruppe. Utøver gruppe

Med det mener jeg de som støtter systemet, men ikke har vesentlig innflytelse. Denne gruppen er overlegent den største, det er «de fleste av oss», og omfatter de fleste arbeidstakere. Det er vel det man i dag kan kalle «arbeiderklassa».

R – gruppe. Rammet gruppe

Med dette mener jeg de som blir rammet av systemets feil og mangler. Den er svært sammensatt. Det omfatter arbeidsløse, underbetalte, gjeldsslaver og de som på en eller annen måte ikke kan forsørge seg selv og heller ikke får den støtten de trenger til å leve på en rimelig bra måte. Den omfatter verdens fattige og andre som er rammet av det globale økonomiske systemet, for eksempel urbefolkninger.

K – gruppe. Kritiker gruppe

Med det mener jeg folk som er kritisk innstilt til systemet, innstilt på forandring, har utdanning og innsikt til å føre en saklig kritikk, og kan ta ansvar og lede samfunnet i en annen retning. De kan være høyt kvalifiserte, kanskje høyere enn B gruppen.

Det kan mange ganger være vanskelig å skille mellom K og B gruppene. Noen personer kan fungere på begge måter, og noen kan jumpe over fra den ene til den andre.

Denne inndelingen kan brukes både i U land og I land. Fordelingen mellom gruppene blir imidlertid forskjellig. For eksempel vil R gruppen være større i U land, den vil omfatte arbeidsløse, underbetalte, landarbeidere og småbønder. Men småbønder i I land vil også ofte tilhøre denne gruppen. I U land vil B gruppen ikke inneholde så mange «eksperter», men flere med penger eller politiske posisjoner, ofte begge deler på en gang. I tillegg kommer de militære.

I forhold til Marx inndeling har vi fått K gruppa, Denne er ikke definert ut fra økonomiske forhold. Marx ville lage en teori som bare regnet med økonomiske forhold, og ikke enkeltmenneskers innsats, og laget ikke noe egen gruppe for samfunnskritikere. Men han tilhørte selv denne gruppen. Lenins kaderparti kan sies å ha vært en slags K gruppe, men en svært sentraldirigert en. I dag er K gruppa sammensatt, og i stor grad uenige. Dette er naturligvis bra for kompleksiteten, men går ut over handlingsevnen.

Dessuten har vi fått en R gruppe, som Marx kanskje ville sammenlignet med filleproletariatet, men de arbeidsløse var arbeidere, og hørte ikke til filleproletariatet. Grunnen til at jeg lager en slik gruppe er at vi kan ende i et 3/4 samfunn, hvor arbeidsløsheten er kronisk. Det er altså en gruppe for de som er varig utenfor. Gruppen er ikke karakterisert bare ved økonomiske forhold, men ved at de er rammet, og har en objektiv interesse av å forandre systemet.

Mellom U og R gruppe vil det være en gråsoner. Underst i U gruppa har vi de med luse lønn, man kan diskutere om de kanskje burde regnes til R gruppe. Det er stort sett disse som risikerer å miste arbeidet. I en økonomisk krise vil R gruppa vokse på bekostning av U gruppa.

Marx regnet med at kapitalistklassen styrte samfunnet. I dag er det mye mer komplisert, også folk med lønnsinntekter har makt. Derfor plasserer jeg disse i B gruppa.

Jeg har altså delt inn gruppene etter hvem som har interesser i å forsvare systemet, hvem som har interesser i å angripe det, og hvem som formulerer den nødvendige kritikken for å kunne forandre det.

Støtte for en grønn politikk

Den som skulle ha mest interesse av en forandring er R gruppen. Men det er også de som har minst makt i samfunnet. Arbeid gir ikke bare inntekt, men også innflytelse. Med arbeid får man høyere anseelse, man har påvirkningsmuligheter gjennom arbeidet, og man kan true med streik. Arbeiderbevegelsen hadde aldri nådd frem uten streikevåpenet, men arbeidsløse kan ikke streike.

R gruppe vil bestå av mange som er lavt kvalifisert, og ligger også på den måten dårlig an. Hvis man i lengre tid er utenfor arbeidslivet mister man kvalifikasjoner. Fordi det er en lite enhetlig gruppe, vil det være vanskelig for den å organisere seg. De fleste vil ikke engang ønske å bli regnet med til denne gruppen, men prøve å komme ut av den snarest mulig.

Hvis gruppen vokser, kan dette snu seg. Det vil komme inn folk som er bedre kvalifisert, og det vil være lettere å se at det er systemet, og ikke den enkelte, som har skylden for tilstandene.

R gruppe vil sjelden gi støtte til en grønn politikk, de vil naturligvis reagere på kravet om forbruksreduksjon, og de vet av erfaring at mange tiltak vil ramme dem, selv om det ikke var meningen.

K gruppe er definert nærmest ut fra sin kritikk av systemet. Vi kan regne med at de ønsker å gjøre noe, men hva? Det avhenger blant annet av den debatten som kommer.

Kan vi regne med en allianse mellom R og K gruppene? jo, men ikke uten videre, det ligger en del kulturforskjeller og lurur. K og R gruppe er stort sett rekruttert fra hver sin side av samfunnet. Mens R har en underklasses tradisjon, så har K en overklasse eller middelklasse tradisjon. De kan rett og slett ha vanskelig for å snakke sammen.

En allianse avhenger av mange faktorer, først og fremst hva slags ideologi som blir markedsført. Men slike allianser har ligget bak de fleste sosiale revolusjoner, det er en kraftfull blanding, så sant det er mulig å få den til.

Imidlertid er det en vesensforskjell på den bærekraftige revolusjonen og den klassiske marxistiske.

- *En bærekraftig revolusjon er ikke en revolusjon for interessegrupper. Det er en revolusjon for de som forstår problemene og føler ansvar overfor dem.*

Menneske mot natur

Miljøbevegelsen har liten oppslutning blant de som er rammet av systemet. Det er i stor grad en intellektuell bevegelse. Man kan karakterisere dem som K gruppe, men hva kritiserer de? Stort sett miljøproblemer, og i mindre grad sosiale problemer. Dette setter den grønne bevegelsen i en vanskelig situasjon, og det kan blokkere for mulighetene til å innføre effektive reformer. Den viktigste grunnen til dette er «menneske mot natur» tenkningen.

Er det en konflikt mellom menneske og natur? Javisst, og det er det som gjør det så vanskelig. Hensyn til naturen tvinger menneskene til å redusere forbruket, noe som det er vanskelig å få oppslutning om, særlig blant de som er på bunnen av systemet.

Sosialistiske bevegelser har vært på menneskenes parti, og i praksis, om ikke i teorien, mot naturen. Kilowattsosialistene eksisterer fremdeles. Miljøbevegelsen har tatt stilling for naturen og sjelden brydd seg om menneskenes levekår, i alle fall ikke mennesker i den rike verden. De har sett på mennesket som så privilegert og overlegent at det ikke har hatt noe å klage over. Dette er i ferd med å bli et gammeldags syn, og det må miljøbevegelsen snarest mulig bli klar over.

Miljøbevegelsen er stort sett rekruttert fra middelklassen. Dette er kanskje vanskelig å se for de som er innenfor, men temmelig tydelig hvis man ser det nedenfra, eller fra landsbygda.

Miljøbevegelsen scorer dårlig i bygde Norge. Det skyldes kulturforskjeller, men også sentrum periferi konflikter. Miljø-bevegelsen blir lett oppfattet som maktmennesker fra byen. I en del saker, særlig rovdysaksjonen, er det konflikt, men i andre, som EU spørsmålet, er det stort sett enighet. Forskjellige former for biologisk jordbruk har også vært møtt med skepsis, men her har utviklingen gått den riktige veien. Det nye jordbruket blir stadig mer akseptert, og kan i framtiden bli en av utkantenenes kampsaker. Det samme burde kunne skje med andre saker, som for eksempel kampen mot klimaendring.

Dobbelt strategi

Vi har sett på hvor kompleks samfunnet er, og vi har også sett hvordan viktige problemer kan beskrives ved hjelp av komplementaritet. Det er da nærliggende å angripe problemene med en strategi som er bygd på komplementaritet, en dobbelt strategi.

Dette betyr at man ganske enkelt skal angripe problemene fra to sider samtidig. Mange problemer kan faktisk bare bekjempes på en slike måte.

Vi får sette opp noen slike strategier:

Fra nåtid / fra framtid

Med det første mener jeg å bekjempe de problemene som finnes her og nå. Varning av et vassdrag, kamp mot rasisme, for å bevare en lokal bedrift, osv.

Med det andre mener jeg å ha perspektiver. Vi må se for oss et eller annet mål. Vi kommer aldri fram til idealsamfunnet, men vi kan se for oss et samfunn som fungerer på en helt annen måte. Da kan vi også legge opp en strategi for å nå dit.

Vi bør gjøre begge deler på samme tid, kjempe for aktuelle saker og for grunnleggende endringer på sikt. Hvis vi ikke gjør det første, vil verden gå sin skjeve gang, ingen vil bremse opp for klimaendringer, utryddelse av arter, osv. Hvis vi en gang i framtida skulle få et bedre samfunnssystem, kan det være for seint, alt for mye er ødelagt i mellomtiden. Derfor må vi også jobbe i nåtid. For hver seier i aktuelle miljøsaker skyver vi en krise litt lenger unna. Vi kan trenge den tiden, og vi kan redde mye som ellers ville blitt ødelagt.

Men hvis vi ikke jobber langsiktig, vil vi stykke opp hele problemet i enkelt saker, som vi kan vinne eller tape, men det vil hele tiden komme flere nye problemer enn de vi klarer å løse, fordi vi ikke gjør noe med de bakenforliggende årsakene, og ikke har noen ide om hvor vi vil hen. Hvis det kommer en krise, kan vi risikere å stå helt rådløse. Har vi jobbet med fremtidsperspektivet, så har vi en oppskrift som kan være god å ty til. Vi vil ha prøvet ut teknikker og organisasjonsmønstre i praksis og kan fortelle folk «Se her, dette fungerer».

Ovenfra / nedenfra

Med ovenfra mener jeg å gå inn i det politiske systemet og få innflytelse på toppen av maktpyramiden, gripe inn i de store beslutningene, ikke minst de økonomiske, kunne reformere skattesystemet, banksystemet, osv.

Med nedenfra mener jeg folkelige grasrotaksjoner, spontane protester, men også oppbygging av en underøkonomi.

Hvis vi ikke jobber ovenfra, vil maktapparatet hele tiden ta innersvingen på oss, fordi vi ikke får gjort noe med selve maktstrukturen. Vi må derfor utfordre politikerne og gå inn i styre og stell, vi må ta makt selv, og drive gjennom riktige vedtak, og vi må «skremme» andre politikere ved å vise at det finnes en opposisjon som kan kaste dem fra taburettene.

Hvis vi ikke jobber nedenfra, kan vi miste bakkekontakten og bli like byråkratisert som resten av løvebakkegjengen. Dessuten har maktapparatet sine begrensinger, de tusenvis av lokale sakene kan man ikke ha oversikt over fra toppen. Etablering av alternativt næringsliv, biologisk jordbruk, byttinger, osv, krever engasjement på grasrotplan.

Jobber man ovenfra, kan man imidlertid styrke kampen nedenfra, for eksempel ved å vedta lover som letter arbeidet, eller dirigere penger til kontraktive investeringer.

Lokalt / globalt

Tenke globalt og handle lokalt.

Det er viktig å få lokalsamfunnet til å fungere, og styrke økonomien der.

Men hvis man ikke gjør noe med den globale situasjonen, så vil det ikke nytte noe særlig å skape det perfekte lokalsamfunn, for det blir snart valset ned av de store jappene.

Et lokalsamfunn, eller en nasjon, kan ikke bare gi blaffen i hele verdenssamfunnet og vedta en helt annen struktur, spesielt ikke på de økonomiske området. Vi er avhengige av at reformer blir gjennomført noenlunde

samtidig. Til dette trenges en global kommunikasjon og organisasjon.

Det vi trenger, er et skikkelig samarbeid mellom de kreftene som jobber lokalt og de som jobber globalt. Begge parter trenger hverandre for å få til noe.

Individ / samfunn

Man kan ikke forstå samfunnet uten å forstå enkeltmennesket, men man kan ikke forstå enkeltmennesket uten å forstå samfunnet. Det er en gjensidig avhengighet og påvirkning mellom individ og samfunn. Det er et komplementært forhold.

Her støter vi på en slags form for rettroenhet. Noen er bare opptatt av politikk, mens andre har den oppfatning at man kun skal jobbe med enkeltmennesker, få dem til å forandre innstilling, forbruksmønster og arbeidsmetoder. Teorien er at man derved kan få andre til å ta etter, inntil alle har fått en annen innstilling. Først da kan samfunnet forandres.

Er man ærlig, vil man imidlertid oppdage at mennesker er bundet av det samfunnet som omgir dem. Sosialt press, reklame, forpliktelser, alt dette, utøver en virkning, som for de aller fleste er den sterkeste.

De som virkelig endrer sin livsstil, finner ut at dette er vanskelig. Er man helt konsekvent, kan man kanskje oppnå en «riktig» livsstil. Hvorfor gjør man dette? For sin egen tilfredsstillelse? Javel, greit nok, men da blir man en særing som lever sitt eget liv uten at så mange bryr seg.

Det har alltid vært noen som har brutt ut og levd et mer «riktig» liv. Men samfunnet har sjelden blitt forandret av den grunn. Tvert imot, slike mennesker kan bli oppfattet som «idealister». altså noen som på en eller annen måte er snille og gode, og svever oppe i skyene. Folk flest har ofte respekt for slikt, samtidig som de har litt dårlig samvittighet over selv å ikke gjøre noe. «Idealistene» blir et slags alibi for deres egen passivitet. Men man vil gjerne regne dem som

spesielle, mens vanlige folk er «fornuftige». Dette forsterkes naturligvis hvis idealistene isolerer seg på et småbruk med «katt og kaniner».

Idealist-begrepet kan være destruktivt. Det kan bli en sovepute for alle andre. De som lever alternativt bør forkaste hele begrepet, og hevde at de kun handler etter sunn fornuft. De bør forlange sunn fornuft og reell handling av alle andre også, ikke skamros, krokodilletårer og kosmetiske, symbolske handlinger uten effekt på problemene.

Idealister er ofte politisk passive, de regner politikk som litt skittent. Det er en holdning som er destruktiv. Den er egoistisk, man sitter for seg selv og lever sitt perfekte liv mens man lar verden snuble videre. Man må derfor prøve å jobbe fra den andre siden, arbeide politisk, gå inn i styrende organer og presse gjennom vedtak.

Ulempen er at vanlige folk ikke forstår vitsen med slike saker. Idealistene forstår vitsen, og sitter derved på viktig kunnskap. Men de må ut med den, de må engasjere andre mennesker, og kan derfor ikke være sære og eksklusive.

Hvis man ikke jobber med enkeltmennesker, vil folk mangle kunnskaper, og de vil ikke endre holdningene sine. Det blir en «tape sak» i et valg. Folk synes det er noe tull, og stemmer heller på FRP.

Skal man ha gjennom større forandringer, må man angripe problemet fra begge sider, ellers vil man ikke lykkes.

Filosofisk / praktisk

Vi nevnte innledningsvis at dagens krise er en forståelseskri- se. Vi forstår ikke at det bærer galt avsted, og hvis vi forstår det, så skjønner vi ikke hvorfor.

Det er behov for en bred debatt for å klarlegge dette. Men debatten må gå dypere, den må røre ved våre verdier, hva vi regner som riktig eller galt, den må ruske opp i hele vårt verdensbilde.

Av de oppgavene som ligger foran oss, blir den filosofiske ikke den minste. Men samtidig må det skje noe i praksis. Hvis ingenting blir bedre, vil folk gi opp troen på at verden kan forandres.

Mennesker velger livsfilosofi etter det som er fornuftig i den situasjonen de befinner seg i. Hvis de ikke tror at verden kan bli bedre, er det bare plagsomt å ha for mange prinsipper. Man kan gi blaffen, eller velge en filosofi som sier at man skal nyte øyeblikket.

Modellene

Det finnes andre måter å gjøre ting på, andre former for produksjon og forbruk, og det er folk som allerede har gjort det. Det har vært mye eksperimentering på nye områder, som økologisk jordbruk og fornybar energi. Økologisk jordbruk er ikke lenger sært, det er en realitet, og det er i ferd med å bli akseptert. Fornybar energi tvinger seg også fram.

Kan man tenke seg at disse teknikkene kan bre seg og til slutt bli de vanlige? Kan man reformere samfunnet på denne måten?

Både ja og nei, men det er betingelser for at dette skal kunne skje. Disse teknikkene er kontraktive i sin natur, og de er desentraliserende. Dermed truer de det økonomiske systemet. Hvis disse teknikkene blir for utbredt, vil det komme en reaksjon.

De nye teknikkene, selv om de ikke blir gjennomført i stor skala, kan betraktes som modeller. De er viktige, ikke bare på grunn av den nytte de kan gjøre i dag, men mest på grunn av den nytte de kan gjøre i en knappere fremtid. Når jorda blir utarmet av de kjemiske jordbruksmetodene, er det viktig å vite at det kan gjøres annerledes. Hvis kunstgjødselproduksjonen stanser på grunn av energimangel, vil økologiske metoder bli livsviktige.

Det trengs mer enn tekniske løsninger, det trengs også andre modeller, politiske, økonomiske og organisatoriske. Vi må ha et komplekst system av alternativer, det må være mangfoldig, og allikevel gjennomvevd av en samlende ide. Vi må ha et helt sett av modeller for framtida.

Det mulige handlingsrommet

Hvis revolusjonen kommer, synes jeg det bør skje på en torsdag, det er en god dag. Fredag derimot, passer ikke for så store begivenheter. Men man kan jo ikke alltid få det som man vil her i verden, så OK, fredag får til nød gå an. Men ikke lørdag, da har man fri, og revolusjoner er anstrengende saker –

Skal man være helt ærlig, er det ikke så lett å forandre alt over natta. Historien viser at det er svært vanskelig. Å gjøre statskupp, og å forandre et samfunn, er to forskjellige ting.

En bærekraftig «revolusjon» vil være en spesiell ting. Den har ikke noe med statskupp å gjøre i det hele tatt. Men mange reformer kan ikke gjennomføres under de politiske og økonomiske forholdene som råder i dag, og mange kan bare gjennomføres delvis.

Samfunnets økonomiske og politiske mekanismer setter begrensinger for hva slags forandringer man kan gjøre. Vi kan si at vi har et *handlingsrom for reformer*.

Vi har sett på noen slike begrensinger. Å redusere forbruket støter på flere begrensinger. Først og fremst har vi opinionen. Det er et begrenset antall mennesker som vil gjøre det frivillig. Det er kanskje ikke så vanskelig å få opinionen med på nedsatt arbeidstid, men hvis det ikke blir gitt lønnskompensasjon, blir det straks en annen sak, da møter man motstand. Vi har også sett at om man skulle lykkes i noen særlig

grad, så støter man bort i begrensinger som ligger i selve det økonomiske systemet. Man kan få utløst en krise.

Kontraktive investeringer møter også flere begrensninger. Først og fremst blir det vanskelig å skaffe penger til det. Man kan ha små, idealistiske banker, som finansierer for eksempel biologisk jordbruk. Det er mulig, så sant det finnes folk som villige til å sette inn penger på liten eller ingen rente.

Men når man snakker om milliardprosjekter, er det verre, da truer man økonomiens kjerne. For det er slik at kontraktive investeringer også kan utløse krise hvis det blir for mange av dem.

Grunn til pessimisme, vil mange si. Men ikke nødvendigvis, for handlingsrommet kan utvides. Hvis for eksempel ett land går foran i verdensøkonomien, kan andre følge etter, og da blir det mulig for det første landet å gå videre på den samme veien.

Krisepolitikk

Etter all denne diskusjonen om strategi, kommer vi ikke forbi at det kan være vanskelig å få oppslutning.

Det er derfor ikke umulig at verden vil slingre og gå en stund til i samme sporet, inntil skadene er så store at det virkelig blir opinion for en forandring. Men da kan verden allerede ha blitt temmelig frynsete.

- *Det betyr at en grønn politikk sannsynligvis blir innført i en krisesituasjon.*

Kall det pessimistisk eller hva som helst, men man må ha denne muligheten for øye, ellers er man naiv. Men kall det ikke krisemaksimering, for det vil være en krise som grønn politikk hele tiden har kjempet for å forhindre.

Grønn politikk som kriseknekker må ta i bruk alt det som har vært utviklet og blir utviklet av alternative teknikker, teorier og nettverk. Det er derfor viktig å arbeide med de praktiske modellene, men det er enda viktigere å arbeide med tankemodellene, med filosofien, for den dagen det andre samfunnet ikke fungerer lenger, kan det skje mye.

Vi får kikke litt på historien igjen. Vi vil se at systemer kan være stabile over lang tid, men når de forandrer seg, kan det komme svært brått.

Vanlige, fredelige mennesker er fredelige fordi de trives med det, og fordi de mener at å oppføre seg slik, lønner seg. Men hvis grunnlaget sklir vekk under dem, hvis en slik eksistens ikke lenger er mulig, blir de alt annet enn fredelige.

Folk kan snu seg brått mot et annet alternativ, men det er ikke sikkert at det blir det beste alternativet. I en krisesituasjon vil ekstreme bevegelser gjøre suksess. Vi kan få mye stygg fascisme. Vi kan få et samfunn så revet opp at det lar seg sent reparere.

Jeg tror ikke verden er slik at «alt ordner seg». Utviklingen har en treghet, den går sin gang, og de fleste beslutninger, selv om de kan virke dramatiske, vil allikevel ikke forandre på så mye på denne kursen.

Men noen beslutninger er annerledes, de fører til endringer som kan være irreversible, eller svært vanskelige å snu.

Jeg tror at vi skaper fremtiden – eller ødelegger den.

Kilder

Klimaendringer

Ole Mathismoen, Klima, hva skjer
Font forlag 2007

Forbruk av ikke – fornybare ressurser

Limits to growth, 30 year update
Meadows, Randers, Meadows
Earthscan 2005

IEA World energy outlook 2008

Troen på det frie markedet

Västeuropas och företa staternas ekonomiska historia
Dudley Dillard 1987 Glerups forlag
ISBN 91-4001689-7

Economics
Samuelson, Nordhaus
McGraw-Hill 1992

Markedsmetning

Ny samfunnsøkonomi
Hans Lunder Viva forlag 1984

Troen på frihandel

Økonomi på en annen måte
Rune Skarstein Abstrakt forlag 2008.12.14

Refleksivitet

The alchemy of finance
George Soros. Simon and Schuster 1988

Krisen i tredve årene

Västeruropas och Förenta Staternas ekonomiska historia.

Kriser i 90-årene

Verdensøkonomien ved årtusenskiftet.
I retning oppsving eller krise.
Robert Brenner Vardøger 26 2000.

Keynesianske virkemidler

Västeuropas och Förenta Staternas ekonomiske historia.

Bretton Woods

Susan George
Tilbake til Keynes og ITO?
Le Monde Diplomatique feb – 07

Fattigdom

The millennium Development Goals Report 2005
United Nations.

Antall underernærte
FAO des. 08.

En bedre verden?
Svenn Arne Lie Klassekampen 11/9 08

Gjeldskrisen

Verden i tall
Dagens Næringsliv Forlag 1990.

Økonomi på en annen måte.

De nyindustrialiserte land

Fra utviklingsland til industriland. Eksempel Korea.
*Hovedfagsoppgave Sture Portvik
Institutt for statsvitenskap Univ, Oslo 1995.*

Hva med kommunismen?

Økonomi på en annen måte.

Den russiske kommunismen

Russland i revolusjon
Harrison E Salisbury Politikens forlag 1979.

Økonomien i Sovjet samveldet

Västeuropas og Förenta staternas ekonomiska historia.

Oppløsningen

Joseph E Stiglitz
Globalisering En stor dessillusjon
Spektrum forlag 2002.

CO₂ rensing

Olav Bolland
Teknisk Ukeblad 0409.

Fornybar energi

Ole Mathismoen, Klima, hva skjer.

Kjernekraft, fusjonskraft

Allmän och oorganisk kemi
Gunnar Hägg Almquist & Wiksell 1963.

Finansinstitusjoner

Økonomi på en annen måte